

МІНІСТЕРСТВО ВОЄНОЇ І СПЕЦІАЛЬНОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УЗСР

ISSN 0320-3077

КИЇВСЬКИЙ ОРДЕНА ІГОРИ
І ОРДЕНА МОРИЦЬКА РЕБІНКА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. І. І. ШКЕГІЛИ

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

18

1991

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський ордена Леніна і ордена
Жовтневої Революції державний
університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський міжвідомчий
науковий збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 18

Київ
«Либідь»
1991

Збірник присвячено питанням лексики і граматики сучасної української мови. Аналізується складний процес взаємодії літературної мови та діалектів, висвітлюються питання стилістичних норм літературного слововживання. В окремих статтях йдеться про розширення суспільних функцій української мови, її всебічний розвиток.

Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

Сборник посвящен вопросам лексики и грамматики современного украинского языка. Анализируется сложный процесс взаимодействия литературного языка и диалектов, освещаются вопросы стилистических норм литературного словоупотребления. Идет речь о расширении общественных функций украинского языка, его всестороннем развитии.

Для преподавателей, научных работников, учителей, студентов.

Редакційна колегія: О. І. Білодід, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.), А. П. Грищенко, д-р філол. наук, проф., П. С. Дудик, д-р філол. наук, проф., Л. О. Каломцева, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.), І. К. Кучеренко, д-р філол. наук, проф., Т. І. Панько, д-р філол. наук, проф., В. М. Русанівський, акад. АН УРСР, дир. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Л. І. Шевченко, канд. філол. наук, доц. (відп. секретар).

Адреса редакційної колегії: 252017 Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15.

Л. І. ШЕВЧЕНКО, канд. філол. наук, Київ. ун-т

ДІАЛЕКТИКА НАУКОВОГО ПОШУКУ І ПРОБЛЕМИ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У запропонованій концепції інтелектуального подається лінгвістична діагностика, різні аспекти вирішення цієї проблеми:

Наукові розвідки з проблем літературних мов, незалежно від методики дослідження, загалом тяжіють до основних моделей аналізу: опису конкретного факту чи групи (системи) фактів у діяхронії (синхронії); зіставного вивчення мовних одиниць будь-якого рівня в системі національної (спорідненої чи неспорідненої) мови з метою визначення генетичної природи, місця, функцій; створення теорій (часткових і загальних) походження, розвитку, соціального й інтелектуального статусу мови у суспільстві. Різномасштабність наукових пошуків є історичною закономірністю і об'єктивізована реальним станом лінгвістики; проте наукові факти, гіпотетичні передбачення і часткові теорії здобувають логічну цілісність і завершеність, якщо відповідають на основні, діалектично мотивовані соціумом і функціональною природою мови питання.

Саме концептуальний підхід до проблем теоретичної лінгвістики-обумовлює як один з перспективних напрямів дослідження мови у її історичній визначеності: на поліфункціональність, чітку і послідовну детермінованість одиниць різних мовних рівнів відповідно до комунікативно окресленого завдання; вивчення процесуальних змін у мові, що є наслідком саморегуляції системно-структурних зв'язків, а також закономірностей вдосконалення відкритої, функціонально обумовленої соціумом системи, якою є мова.

Вироблення цілісної системи поглядів на прогрес у мові, що призводить до її інтелектуалізації, як можливості найбільш точно, раціонально і мотивовано задовольняти комунікативні потреби суспільства, вимагає створення адекватної мовознавчої теорії, в основі якої були б принципи, методи і загальні критерії лінгвістичної діагностики інтелектуального у мові. Постановка питання про інтелектуалізацію мови в її історичному розвитку передбачає розробку теорії прогресу у мові, базисом якої, на нашу думку, має бути філософська теорія інтелекту, що визначатиме методологію проблеми. У такому аспекті назване питання фактично не розроб-

ялося у вітчизняній лінгвістиці. Теоретичне мовознавство не має також послідовних критеріїв доведення досконалості мови у її діяхронії, так само як і обґрунтування, яким за тривалістю має бути історичний період, у межах якого достатніми є лінгвістичні спостереження за мовними змінами.

Таким чином, проблеми інтелектуалізації мови зосереджуються навколо кількох основних блоків питань: перш за все, це проблеми лінгвістичних критеріїв діагностики прогресу у мові або способів доведення процесу вдосконалення мови. Інший, принципово важливий, аспект — обґрунтування діалектичного взаємозв'язку соціальних функцій мови і мислення. Спеціального аналізу потребує також розмежування сутності понять, з одного боку, «розвиток мови», її «діяхронічні зміни», з другого — «інтелектуалізація».

Теорія прогресу у мові як концепція пізнання її інтелектуальних можливостей у динаміці спирається на всі рівні мови. Перспективний для наукових спостережень матеріал виявляється на лексичному рівні. Розвиток абстрактної лексики в українській літературній мові й історичні зміни її реєстру, обумовленість власне лінгвістична та екстралінгвістична цих змін; встановлення багатозначності слова, динаміка полісемантичних зв'язків, її причини; розширення сполучуваності слова як рівень інтелектуалізму мови в аспекті вдосконалення комунікативних можливостей мови; встановлення української термінології в комплексі проблем збагачення словникового складу, процесів інтерференції мов та функціональної спеціалізації словотворчих моделей; розвиток синонімічних засобів, синонімія як загальнономове явище, результат аналітичного й асоціативного мислення та комунікативні особливості різних типів синонімів; системні зв'язки у лексиці та інше — все це напрямки наукового пошуку, що дозволяють змодельовати загальну картину організації лексичних засобів мови, їх взаємозалежності й функціонування відповідно до інтелектуального статусу суспільства.

У фразеології ознаками досконалості мови є стильова диференціація фразеологічних одиниць; формування системних зв'язків з погляду структурного, семантичного і функціонального; становлення фразеології літературного походження як засіб вдосконалення понятійної картини світу; визначення місця і функцій у процесі інтелектуалізації національної мови запозиченої фразеології.

Зміни граматичної структури мови як вдосконалення її комунікативних можливостей можна простежити на законі аналогії і його впливові на закономірності функціонування словотворчих структур; семантичних і стилістичних особливостей вживання українських і запозичених афіксів; уніфікованості граматичних норм як ознаки стабільності і логічної вивіреності мови; синтаксичних варіантів висловлення, що є критерієм вдосконалення різних форм думки; аналітизмі й синтетизмі та тенденціях їх розвитку в сучасній українській літературній мові; різних формах ускладненого речення і його впливові на інтелектуалізацію сучасної української мови.

Створення цілісної концепції мови передбачає аналіз стилістичної поліфункціональності мови, спеціалізації стилістичних засобів відповідно до комунікативних потреб. Важливим аспектом обґрунтування проблеми інтелектуалізації є також вивчення закономірностей розвитку стилів української літературної мови; розширення функцій мови, що і є основним критерієм її розвитку й інтелектуалізму; підхід до пізнання підстилів, варіантів мовних стилів як комунікативної спеціалізації мови.

Особливий інтерес становить проблема інтелектуалізму як міжстильової естетичної категорії. Класичне трактування інтелектуального пов'язується насамперед зі сферою аналітичного мислення і, відповідно, мовними формами його презентації: термінами, кліше і стандартами офіційно-ділового мовлення і засобів масово-політичної інформації та ін. (звідси й визначення «аналітичні жанри» в теорії журналістики). Однак ознакою інтелектуалізму є, на нашу думку, перш за все можливість відбивати мовними формами нові й нові грані дійсності, нові аспекти світобачення, світосприймання, світовідчуття. Саме художнє осмислення у естетичних формах мовного відображення реалізує такий за змістом інтелектуалізм. Результати наукових розвідок московської лінгвістичної школи з проблем естетики художнього мовлення загалом і часткових питань ідіостилістики переконливо свідчать про плідність і актуальність такого підходу. На Україні цікаві аналогічні дослідження представлені роботами С. Я. Ермоленко, Т. І. Палько та їх учнів. Ставлячи в центр уваги проблеми власне художнього мовлення, вони приходять до результатів, що можуть бути складовою загальної концепції інтелектуального розвитку української літературної мови.

Сучасна лінгвістика має результативні розробки різних рівнів мовної структури, деталізований опис як окремих мовних фактів, так і їх сукупностей на рівні парадигматики та синтагматики — все це підводить до створення концепції про загальні тенденції розвитку національної літературної мови, зокрема про її інтелектуалізм.

Надійшла до редколегії 19.01.99

В предложенной концепции интеллектуального даётся лингвистическая диагностика, различные аспекты решения этой проблемы.

Л. Ф. УКРАЇНЕЦЬ, канд. філол. наук, Полт. пед. ін-в

ДИСТРИБУТИВНА АКТИВНІСТЬ ШУМНИХ ПРИГОЛОСНИХ
У ДВОКОМПОНЕНТНИХ СПОЛУКАХ

Проводиться дистрибутивне і статистичне дослідження двоконпонентних сполук шумних приголосних, що становлять за дзвінкістю/глухістю корелятивне протиставлення. Зроблено спробу виявити основні закономірності функціонування глухих і дзвінких корелятивних фонем.

Дистрибутивна активність шумних приголосних, що становлять за дзвінкістю/глухістю корелятивне протиставлення, в різних позиціях слова, є, безперечно, інформативним критерієм не тільки для визначення їхньої валентності, але й для встановлення інвентаря двоконпонентних сполук, своєрідність і поширення яких допоможе в деякій мірі з'ясувати характер фонологічної структури слова, а отже, й специфіку консонантної системи сучасної української літературної мови.

З метою виявлення основних закономірностей функціонування глухих і дзвінких корелятивних фонем з «Орфографічного словника української мови» (К., 1979), який містить близько 114 000 лексем, методом суцільної вибірки були виписані всі слова (всього 94 374), із двоконпонентними сполуками шумних.

Результати дослідження словникового складу показують, що не всі члени корелятивного протиставлення за дзвінкістю/глухістю представлені в структурі ізолюваного слова: на початку слова було зафіксовано 62 фонемосполуки, в середині — 215, а в кінці — лише 24. Це значно менше від кількості теоретично можливих* сполук у фонологічній системі сучасної української літературної мови і свідчить про ті системні обмеження, яких зазнають шумні приголосні на рівні реалізації.

Розглядаючи системні відношення як основний фактор, із якого «витікають певні заборони на різноманітні послідовності фонем», ми цілком поділяємо точку зору Г. М. Богомазова, згідно з якою «організація елементів у групах приголосних... визначається не тільки внутрішніми особливостями мови, а й антропофонічним принципом «зручності», тобто артикуляційними можливостями мовного апарату»¹. І хоч антропофонічний фактор розглядається як допоміжний, але його вплив на організацію фонемної структури слова і на склад консонантних груп може бути досить відчутним і тому викликає значний інтерес.

* Загальна кількість теоретично можливих двоконпонентних сполук шумних приголосних дорівнює 22², що в сумі трьох позицій (початок слова, його середина й кінець) складає 1452.

У результаті експериментально-фонетичних досліджень (спектрографування, осцилографування, слуховий аналіз) у структурі ізольованого слова із 301 етимологічної сполуки були зафіксовані на рівні реалізації лише 283 (на початку 60, у середині — 199, у кінці — 24). Саме вони і стали базою для визначення дистрибутивних особливостей членів корелятивного протиставлення за дзвінкістю/глухістю.

При встановленні дистрибутивних тенденцій у різних позиціях слова порівнювалися конкретні сполуки глухих і дзвінких приголосних із теоретично можливими, і на цій основі робилися відповідні висновки щодо їх функціональної активності. Такий метод дистрибутивного дослідження шумних зумовлюється насамперед тим, що запропоноване співвідношення може виявити «наскільки повно використовується та чи інша фонема у даній мові»².

За одиницю виміру функціонального навантаження глухих і дзвінких корелятивних фонем прийнято коефіцієнт дистрибутивної активності (КДА), котрий визначається за формулою $KDA = \frac{B}{C}$, де B — фактичне використання глухої чи дзвінкої в певній позиції в консонантній синтагматичі, C — теоретично можлива наявність кожної з фонем в аналогічній позиції. Отже, максимальне значення КДА будь-якої фонемі повинно дорівнювати «1» ($\frac{22}{22} = 1$), а мінімальне — «0,05» ($\frac{1}{22} = 0,05$). Значення КДА глухих і дзвінких членів одинадцяти корелятивних пар у різних позиціях слова зафіксовані у табл. 1 і показують, з одного боку, як проявляються комбінаторні можливості шумних приголосних у межах двоскладових консонантних груп залежно від наявності чи відсутності для них фонологічного диференціалу глухість/дзвінкість, а з іншого — якій позиції вони віддають перевагу у двокомпонентній сполуці і в слові.

Аналізуючи значення КДА кожного шумного приголосного в початковій позиції слова, яка розглядається у фонологічній літературі як найсильніша, оскільки тут зосереджена максимальна кількість інформації (Л. Г. Зубкова), ми прийшли до однозначного висновку про значні обмеження, які накладає система сучасної української мови на комбінаторні можливості глухих і дзвінких у двокомпонентних сполуках. Це виявляється не тільки в тому, що на початку слова КДА більшості шумних дуже низький, бо для 13 із них (дзвінких /д/, /дз/, /б/, /г/, /ж/, /г/, /дж/, глухих /т/, /с/, /х/, /ч/, /ц/, /ц'/), що виступають у ролі першого компонента, і 9 шумних (дзвінких /д/, /ж/, /дж/, /дз/, глухих /т/, /с/, /ш/, /ц/, /ц'/), які виступають у ролі другого, він має мінімальні значення: 0,05—0,09. Більше того, деякі дзвінкі взагалі не схильні реалізувати комбінаторні можливості в цій позиції. Так, на місці першого компонента початкових сполук приголосних ніколи не виступають дзвінкі /д/, /з/, /дз'/, а на місці другого /дз', /з', /г/. У цьому зв'язку вагомим є й те, що навіть найвищі значення коефіцієнта

Табл.1. Дистрибутивна активність шумних приголосних у різних позиціях слова у ролі першого і другого члена двокомпонентних сполук

Приголосна фонема	Місце в слові					
	початок		середина		кінець	
	I комп.	II комп.	I комп.	II комп.	I комп.	II комп.
/д/	0,09	0,14	0,86	0,45	0,09	0,09
/т/	0,18	0,23	0,50	0,73	0,14	0,36
/д'/	0	0,05	0,36	0,14	0	0,05
/т'/	0,05	0,09	0,23	0,45	0	0,05
/б/	0,09	0,27	0,86	0,55	0	0
/п/	0,27	0,18	0,50	0,59	0,09	0,05
/г/	0,05	0	0,23	0,05	0	0
/к/	0,18	0,32	0,50	0,86	0,09	0,14
/з/	0,68	0,14	0,77	0,32	0,05	0
/с/	0,36	0,27	0,50	0,55	0,18	0,23
/з'/	0	0	0,18	0,09	0	0
/с'/	0,05	0,09	0,18	0,59	0,05	0
/ж/	0,09	0,05	0,68	0,27	0,05	0
/ш/	0,23	0,09	0,41	0,64	0,09	0
/г'/	0,05	0,14	0,59	0,45	0,14	0
/х/	0,05	0,32	0,41	0,50	0,05	0,05
/дж/	0,09	0,05	0,18	0,05	0	0
/ч/	0,09	0,14	0,41	0,64	0	0,09
/дз/	0,05	0,05	0,05	0,09	0	0
/щ/	0,05	0,09	0,55	0,50	0,05	0
/дз'/	0	0	0	0,09	0	0
/ч'/	0,05	0,05	0,09	0,45	0,05	0

дистрибутивної активності початкових приголосних /з/, /с/, /к/, які виступають у ролі першого компонента, і приголосних /х/, /б/, /т/, що займають позицію другого компонента, дуже далекі від максимального показника «I» — марки ідеального використання системою мови комбінаторних можливостей серед шумних.

Ще одна закономірність обумовлює залежність окремих приголосних від місця у двокомпонентній сполуці і в українській мові виявляється у тому, що глухі члени корелятивного протиставлення закономірно виступають другим компонентом, тоді як дзвінки (якщо судити за кількістю утворених фонологічних сполук) характеризуються у цьому плані деякою індіферентністю.

За результатами аналізу КДА кожної шумної фонемі було встановлено, що сім глухих (/г/, /г'/, /к/, /с'/, /х/, /ч/, /ц/) частіше зустрічаються у другій позиції і тільки три із них (/п/, /с/, /ш/) віддають перевагу позиції першого компонента. У процесі реалізації глухої африкати /ц/ не виявлено її залежності від місця у двокомпонентній сполуці: ця фонема має мінімальну активність як у ролі першого, так і другого компонента.

Дзвінкі члени корелятивних пар в українській мові представлені однаково в різних позиціях звукової сполуки: /г/, /з/, /ж/, /дж/ на першому місці, /г'/, /д/, /д'/, /б/ — на другому. Фонема /дз/ не виявила тенденції до закріплення за певним положенням у дво-

складовій сполучі, оскільки на синтагматичному рівні вона обмежена у використанні, як, власне, і палаталізовані /з'/, /д'/, коефіцієнт дистрибутивної активності яких 0.

Крім того, треба особливо підкреслити, що на початку слова порівняльний аналіз КДА глухих і дзвінких шумних кожної корелятивної пари дозволив установити універсальну закономірність щодо більшої активності глухих шумних у кожній із позицій двокомпонентних сполук.

Частота використання шумних приголосних у початкових сполуках значною мірою підтверджує установлені дистрибутивні властивості. Так, у процесі дослідження було зафіксовано 5919 лексичних одиниць, фонемна структура яких характеризувалася початковими консонантними групами. За даними табл. 2, глухі беруть участь у творенні значно більшої кількості слів, ніж дзвінкі. Особливо активний у цьому плані глухий фрикативний /с/, якщо він виступає у ролі першого компонента шумних консонансів. Хоч його валентність порівняно з дзвінким /з/ нижча, цей приголосний входить до складу 3849 лексичних одиниць, питома вага яких — 65,03 %.

Табл. 2. Ранговий розподіл глухих і дзвінких приголосних у початкових двокомпонентних сполуках

Ранг	I компонент			II компонент		
	приголосна фонема	абсолютна частотність	відносна частотність	абсолютна частотність	відносна частотність	приголосна фонема
1	/с/	3849	65,03	1678	28,35	/т/
2	/ш/	889	15,02	1437	24,28	/п/
3	/з/	872	14,73	1167	19,72	/к/
4	/п/	169	2,86	381	6,44	/ч/
5	/т/	31	0,52	288	4,86	/б/
6	/к/	23	0,39	209	3,53	/с'/
7	/б/	19	0,32	204	3,45	/к'/
8	/х/	16	0,27	173	2,92	/х'/
9	/д/	12	0,20	128	2,16	/д'/
10	/ж/	10	0,17	81	1,37	/т'ф/
11	/дж/	6	0,1	55	0,93	/ш'/
12	/ч/	5	0,09	24	0,4	/д'ф/
13	/ц/	4	0,07	22	0,37	/ж'ф/
14	/т'/					
	/г/	3	0,05	17	0,29	/ц'ф/
	/дз/					
15	/г/	2	0,03	16	0,27	/дж'ф/
	/с'/					
16	/ш/	1	0,02	14	0,24	/ш'ф/
17	/д'/					
	/з'ф/	0	0	13	0,22	/с'п/
	/дз'ф/					
18				11	0,18	/с'п'/
19				1	0,02	/дз'п'/
20				0	0	/т'п'/, /з'п'/
Усього	22	5919	100 %	5919	100 %	22

У ролі другого компонента більш частотні глухі зімкнені /т/, /п/, /к/, що становить відповідно 1678 (28,35 %), 1437 (24,28 %), 1167 (19,72 %) слів. Отже, можна констатувати, що серед усіх сполук у початковій позиції найбільш характерні для сучасної української літературної мови консонанси структурного типу ПГГ^р (приголосний глухий + приголосний глухий), зокрема /ск/ — 1007 лексем, /сп/ — 1231 лексема, /ст/ — 1375 лексем. Цікаво, що глухі /п/ і /с/ у порівнянні зі своїми дзвінкими аналогами утворюють меншу кількість фонологічних сполук, але поширення їх у лексичному складі української літературної мови дозволяє їм бути за частотними показниками функціонально активнішими (див. табл. 2, корелятивні пари /з/ — /с/; /б/ — /п/).

У середині слова глухі й дзвінки шумні приголосні виявляють свої комбінаторні можливості максимально. При цьому, особливо зростає активність дзвінких членів корелятивного протиставлення, якщо вони виступають у ролі першого компонента звукових сполук, про що свідчить КДА кожного з них (див. табл. 1). Так, слід відзначити, що для дзвінких зімкнених /д/ і /б/ він максимальний (0,86). Дуже близьким до цього показника є значення дзвінких щілинних /з/ — 0,77, /ж/ — 0,68, /г/ — 0,59. Виступаючи другим у двокомпонентній сполуці, ці дзвінки мають нижчий КДА, а це говорить про певну залежність комбінаторики дзвінких консонансів не тільки від позиції в слові, а й від позиції в сполуці. Аналогічне співвідношення коефіцієнта дистрибутивної активності спостерігається й серед глухих з тією лише різницею, що вони послідовно займають позицію другого компонента.

Отже, судячи по тому, які приголосні займають місце першого компонента; а які другого, для середини слова характерна структура звукосполук, де дзвінки послідовно виявляють свої комбінаторні можливості на місці першого, а глухі — на місці другого компонента. Деякі відхилення від установленої закономірності (див. табл. 1, приголосні /дз/ та /дз'/) не можуть служити доказом її неспроможності, по-перше, тому, що виявлені серед африкат, комбінаторика яких досить обмежена системою української мови, а по-друге, різниця у одне—два звукосполучення не має принципового значення. Більше того, у середині слова дзвінка африката /дз'/ зовсім не утворює двоскладові сполуки, якщо знаходиться в препозиції; /дз'/ теж належить до групи приголосних, які мають мінімальну функціональну активність, оскільки її КДА становить 0,05.

На наш погляд, досить цікавим є факт превалювання дзвінких шумних над глухими аналогами за ступенем функціональної активності, якщо вони виступають першим компонентом звукових сполук. В основному це характерно для зімкнених і щілинних, тоді як для африкат таке співвідношення не фіксується в мові. Серед цих шумних приголосних тільки дзвінка фарингальна /г/ зберігає подібне співвідношення, виступаючи у ролі другого члена консонантної сполуки, в той час як інші, як і африкати, мають нижчий КДА, ніж глухі.

Опис дистрибутивних властивостей серединних сполук шумних приголосних необхідно доповнити даними про їх кількісне виступання в складі лексем української мови, що дасть можливість об'єктивно охарактеризувати специфіку консонантної моделі слова.

За «Орфографічним словником української мови» було підраховано, що в середині слова сполуки шумних приголосних зустрічаються у 36 125 випадках, а це становить 76,5 % словникових лексем, у складі яких є двокомпонентні сполуки корелятивного протиставлення.

Табл. 3. Ранговий розподіл глухих і дзвінких приголосних у серединних двокомпонентних сполуках

Ранг	I компонент			II компонент		
	приголосна фонема	абсолютна частотність	відносна частотність	абсолютна частотність	відносна частотність	приголосна фонема
1	/с/	11 262	31,18	11 114	30,77	/т/
2	/д/	3886	10,76	11 007	30,47	/к/
3	/з/	3806	10,53	2894	8,01	/ч/
4	/ш/	3152	8,73	2275	6,30	/п/
5	/с'/	2814	7,79	2077	5,75	/с/
6	/к/	2464	6,82	1220	3,38	/т'/
7	/т/	2036	5,64	833	2,31	/с'/
8	/ч/	1521	4,21	810	2,24	/б/
9	/б/	1351	3,74	769	2,13	/г/
10	/п/	895	2,48	714	1,98	/д/
11	/ж/	519	1,44	605	1,67	/ш/
12	/ц/	511	1,41	438	1,21	/ц'/
13	/х/	404	1,12	395	1,09	/ж/
14	/г/	360	0,99	274	0,76	/з/
15	/т'/	335	0,93	218	0,60	/ц/
16	/ш/	317	0,88	191	0,53	/к'/
17	/з'/	206	0,57	179	0,50	/ж'/
18	/д'/	178	0,49	73	0,20	/дж/
19	/г'/	95	0,26	17	0,05	/з'/
20	/дж/	13	0,03	11	0,03	/дз/
21	/дз/	1	0,003	9	0,02	/дз'/
22	/дз'/	0	0	2	0,005	/г/
Усього	22	36 125	100 %	36 125	100 %	22

У табл. 3 представлені значення абсолютної і відносної частоти глухих і дзвінких шумних у середині слова залежно від їх місця у двокомпонентній сполуці. Вони свідчать про те, що найчастіше у цій позиції сполучаються глуха /с/ у ролі першого компонента (11 262 слів, які становлять 31,1 %), з глухими /т/ — 11 114 слів (30,7 %), і /к/ — 11 007 слів (30,4 %) у ролі другого. Тому й не дивно, що максимальна кількість лексичних одиниць в українській мові має такі серединні сполуки глухих: /с к/ — 2757, /с к/ — 1786 слів; /т к/ — 1285 слів. Інші 196 сполук шумних зустрічаються у значно меншій кількості лексичних одиниць, що свідчить про безпосередню залежність частотності приголосних від їх фонологічного диференціалу «дзвінкість/глухість».

Очевидно, сполуки глухої зімкненої /т/, фрикативних /с/ і /с'/ з наступною /к/ є найзручнішими щодо вимоги у середині слова і належать до специфічних консонантних моделей української мови.

У кінці слова у процесі дослідження було зафіксовано лише 24 сполуки глухих і дзвінких корелятивних фонем, що є наслідком значних обмежень, які накладає фонологічна система української мови на функціонування шумних саме в цій позиції. Так, у кінці слова не характерні для української мови фонологічні сполуки типу «глуха + дзвінка фонема» (П'П'), а структурні типи П'П' і П'П' представлені мінімальною кількістю і фонологічних моделей, і фонологічних сполук, що свідчить про зниження дистрибутивної активності шумних до мінімуму. Цю закономірність підтверджує і низький коефіцієнт дистрибутивної активності навіть тих приголосних, що мають властивість використовуватися і в ролі першого компонента (0,18 для /с/, 0,14 для /т/, /г/), і в ролі другого (0,36 для /т/, 0,23 для /с/, 0,14 для /к/). Усі інші приголосні у двокомпонентних сполуках характеризуються мінімальними значеннями КДА — 0,05—0,09 (див. табл. 1).

Вагомим, на нашу думку, є той факт, що в цій позиції частіше ніж будь-коли не реалізують своїх комбінаторних можливостей окремі корелятивні пари із системи одномірної опозиції за дзвінкістю/глухістю (див. /дж/ — /ч/; /д'/ — /т'/ — перший компонент; /ж/ — /ш/, /з'/ — /с'/; /дз/ — /ц'/; /дз'/ — /ш'/ — другий компонент).

Дослідження дистрибутивних властивостей приголосних показало, що коли шумні глухі не виявляють певної тенденції до закріплення в пре- чи постпозиції двокомпонентної консонантної сполуки (п'ять глухих /п/, /с/, /ш/, /ц/, /ц'/ виступають у ролі першого компонента) і п'ять (найчастіше /т'/, /т/, /к/, /с/, /ч/ у ролі другого компонента), то дзвінки більш активні саме на початку двокомпонентної сполуки (табл. 1).

Частотність глухих і дзвінких приголосних у двокомпонентних сполуках зафіксована в табл. 4 і повністю підтверджує установлені нами дистрибутивні характеристики.

Так, із 5143 випадків уживання консонантних сполук у кінці слова 4866 характеризуються тим, що в їх складі першим компонентом виступає глуха фрикативна /с/. Відносна частотність використання її — 94,6 %. Отже, /с/ у цій позиції не тільки найбільш валентна серед усіх шумних, але й бере участь у творенні консонантних моделей максимальної кількості українських слів. За даними табл. 4, яка визначає ранг членів кореляції за дзвінкістю/глухістю, у кінці слова глухі /к/, /с/ хоч і слідують відразу після /с/, однак обсяг лексичних одиниць, фонемну структуру яких вони завершують, становить лише 121 слово для /к/ і 59 слів для /с/.

Аналогічну роль на місці другого компонента кінцевих двокомпонентних сполук відіграють відразу декілька глухих (див. табл. 4) приголосних /т/, /т'/, /с/, /к/, які за частотними параметрами займають досить високий ранг, що говорить про їх значне поширення у морфемі і велику валентність у мові.

Табл. 4. Ранговий розподіл глухих і дзвінких приголосних у кінцевих двокомпонентних сполуках

Ранг	I компонент			II компонент			
	приголосна фонема	абсолютна частотність	відносна частотність	абсолютна частотність	відносна частотність	приголосна фонема	
1	/с/	4866	94,61	4111	79,93	/т'/	
2	/к/	121	2,35	741	14,41	/т/	
3	/с'/	59	1,15	156	3,04	/к/	
4	/з/	29	0,56	72	1,4	/с/	
5	/п/	26	0,52	30	0,59	/д/	
6	/ш/	20	0,39	18	0,35	/ч/	
7	/т/, /х/	5	0,1	13	0,26	/п/	
8	/ц'/	4	0,08	1	0,01	/х/, /ц/	
9	/г/, /д/, /з/	3	0,06	0	0	/б/, /т/	
10	/ц/	1	0,01	0	0	/з'/ /з/	
11	/д'/, /т/, /б/, /г/, /з'/, /дж/, /ч/, /дз/, /дз'/	0	0	0	0	/с'/ /ж/, /ш/ /г/, /ц/ /дж/, /дз'/, /дз'/	
Усього		22	5143	100 %	5143	100 %	22

Отже, як показало дистрибутивне і статистичне дослідження двокомпонентних сполук шумних приголосних, глухі у фонологічній системі української мови послідовно превалюють над своїми дзвінкими аналогами — як за функціональною силою, так і за поширеністю у складі лексем. Крім того, була встановлена закономірність для шумних приголосних української мови, яка полягає в тому, що незалежно від позиції в слові (початок, середина, кінець) глухі виявляють тенденцію до активізації комбінаторних можливостей саме в ролі другого члена сполуки, а дзвінки — в ролі першого. Прагнення глухих зайняти місце другого компонента у сполуках ставить їх у вигідніші умови порівняно з дзвінками, оскільки, як відомо, у сучасній українській літературній мові асимілятивні процеси за дзвінкістю/глухістю мають регресивний характер, а фонологічний статус їх, як і поширення, значною мірою може залежати від структури двокомпонентних сполук шумних приголосних.

¹ Богомазов Г. М. Статистическая и фонетическая характеристика двучленных сочетаний согласных в русской речи. Авторф. дис. канд. филол. наук. Л., 1970. С. 4. ² Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960. С. 295—296.

Надійшла до редколегії 11.02.90

Проводится дистрибутивное и статистическое исследование двухкомпонентных соединений шумных согласных, которые за звонкостью/глухостью представляют коррелятивное противопоставление. Сделана попытка выявить основные закономерности функционирования глухих и звонких коррелятивных фонем.

З. Г. КОЗИРЄВА, канд. філол. наук, Ін-т мовознавства АН УРСР

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ «КАША»

Уміщені відомості про походження різних назв каш у слов'янських мовах, зміни їх і місце у словниковому складі давньоруської, староукраїнської та сучасної української мов. Подарються лексико-семантичні характеристики назв каш, представлено лексичні варіанти у різних діалектах.

Лексика на позначення назв рослинної їжі займає помітне місце в словниковому складі спочатку давньоруської, потім староукраїнської і сучасної української мови, відзначаючись давністю походження і тісним зв'язком з історією народу, відображаючи процес становлення і розвитку його матеріальної культури, побуту, зокрема харчування.

Завдяки дослідженням етнографів, біологів, лінгвістів уже стало загальновідомим, що виникненню хліба у слов'ян передувала каша, що найдавнішою формою хліба була юшка із зерна, каша¹. Як зазначає О. М. Трубачов, який вивчав назви каш у слов'янських мовах, у слов'ян представлено ряд типів каш: 1) каша з немолотого і нетовченого зерна, 2) каша з товченого зерна, крупи, 3) каша з молотого зерна, муки². Приймаючи в цілому класифікацію О. М. Трубачова, відзначимо, що потрібне деяке уточнення і перегрупування окремих назв. Наприклад, учений зараховує до першої групи каш з немолотого зерна *куліш* «юшка або каша з пшона», *кандьор* «рідка каша з пшона», а до другої — з товченого зерна — *крупник* «юшка з ячмінної, гречаної або просяної крупи», *дзьобавка* «варена пшениця з цукром, медом, сіллю», *кисіль* «каша з вівсяної муки»³. М. Фасмер і деякі інші етимологи пояснюють слово *kaša* < **kasia* — «проціджене» (пор. лит. *kōšti* «цідити» — Ф., II, 214; Вг., 222; Верн., I, 493; II, 95)*: О. М. Трубачов, слідом за Г. А. Ільїнським, вважав назву *каша* спорідненою з *kvas*, *kys-poti*, пояснюючи це спрощенням першого нескладового компонента довгого дифтонга (*kaša* < **kuāša*). *Кваша* ж являє собою пізні фонетико-морфологічне новоутворення на основі *kvas*, *kysol.*, *kys-poti* і означає борошняну юшку, кашоподібну їжу; звідки, очевидно, лит. *kōše*, запозичене зі слов'янських мов, інакше воно б мало форму *kvoše*⁴. Останнім часом найбільш імовірним вважається зближення з **kositi*, **česati*, запропоноване ще О. Потебнею і підтвержене А. Преображенським (I, 302)⁵. Таким чином, вихідним значенням **kaša* було «крупа, очищене зерно» (ЕССЯ, IX, 159).

* Список умовних скорочень подається у кінці статті. Римська цифра позначає том, арабська — сторінку.

У давньоруській мові слово *каша* засвідчене дуже скупо: «Пост-[ави] кашоу пост-[ави] пироге тоу иди» (Мед., XII—XIII, 148). Деякі дослідники вважають, що в давніх пам'ятках там, де йдеться про хліб, маються на увазі коржі, виготовлені з каші⁶. Очевидно, внаслідок якогось ритуального призначення каші цим словом означався банкет: «Оженися князь Олександръ сынъ Ярославль в Новгородѣ, поя в Полотъскѣ у Бряцлава дщерь, и ввнчася в Торопчи, ту кашу чини, а в новгородѣ другую» (ЛН, 77). Значення «банкет, святкове частування, обряд» за словом *каша* зберігається і пізніше (пор. у XVII ст.: «Юля 25 царевны Анны М. на крестины на кашу пара соболей изъ сорока, та пара положена на кашу государя царевича на родинах»⁷, а також у тексті: «Люди на кашы переельа кашу, а я з голоду здох на стороны». — ПСБП, 89). У староукраїнській мові слово *каша* мало узагальнений характер, означаючи будь-яку варену страву з крупи чи муки: «Тріє отроцы постишася ... не мясо ядеша и вина пиша, но кашу и воду» (Против люторов, 161); «За пѣч(ь)ю съды да кашу ѣжъ» (К. З., 265). Це ж значення зберігає слово *каша* і в сучасній українській мові (Гр., II, 228; СУМ, IV, 125). В окремих діалектах *каша* може мати ритуальне значення «кутя, рисова каша з солодкою підливкою, якою частують на поминках» (Лис. П., 94), або означати інші кашоподібні страви, наприклад «кукурудзяна мука, зварена на молоці»⁸, «картопляне пюре, запечене з маслом» (Лис., 26). У лемківських говорах словом *каша* позначається певний різновид каші — пшоняна⁹.

Загальна назва *каша* конкретизується в численних назвах окремих її різновидів. До найдавніших каш із цілих зерен, що сягають ще язичництва, належить *кутя* — єдиний різновид каші з необробленого зерна, що дійшов до наших днів. Назва відома ще з давньоруських пам'яток зі значенням «поминальна каша»: «Въ тѣ дѣнь приеха въ мѣнѣстырь великыи кнѣязь Рюрикъ... и постави коутью оу с[вят]о[го] Михаила» (ЛН, 711); «Се накы индѣ слышѣхъ, яко надкутьею за упокои .в.ма свѣщамѣ подобаетъ зажьжеными быти» (Кир., 32). В староукраїнській мові лексема *кутя* зберігає значення «поминальна каша»: «И поставляем стол посредѣ притвора, и на не[м] коутіа» (Пам., 3); «В той же день, в субботу первую еже кути ради преславное празднуемъ чюдо святаго великаго мученика Феодора Тирона» (Пер., 30), пор. також: «Ставятъ лише трапезы кутинная роду и рожаницамъ»¹⁰. З XVII ст. на позначення поминальної каші, куті, звареної з цілих зерен, стало вживатися слово *коливо*: «Коливо туж, то ест пшеницу вареную, зъ-приправоу розмѣнтых овоцов, на памѣти умерлых» (Арх. ЮЗР, VIII, 312); «Коливо, то ест пшеницу вареную» (Пер., 30). Як обрядові терміни слова *кутя* і *коливо* в східнослов'янській мові потрапило з балканських, де вони були утворені від грецьких коренів (пор. грецьке *koikki* (оп), множина *koikkia* «боби» < *kokos* «зерно» — Пр., I, 423; Ф., II, 435; грецьке *kolibon* «поминальна каша», очевидно, через посередництво церковнослов'янської мови розповсюджене в південнослов'янських мовах (Пр., I, 334; Ф., II, 291) і набули «свого спеціального значення і функціонального використання»¹¹. У сучасній українсь-

кій мові *кутя* — «обрядова каша з ячмінного чи пшеничного зерна, яка використовується з солодкою підливою напередодні Різдва» «поминальна каша; те ж, що коливо» (Б.-Н., 201; Гр., II, 333; СУМ, IV, 419), тоді як *коливо* спеціалізується лише для позначення поминальної куті (Б.-Н., 188; Гр., II, 268; СУМ, IV, 221). Показовим у цьому відношенні є приклад: «І *коливо* з *куті* зробили» (Котл., I, 61). У результаті семантичного переносу «страва — день, свято» виникли назви *голодна кутя*, *багата кутя* — вечір напередодні Різдва чи хрещення, коли готували кутю як обов'язкову обрядову страву. В діалектах української мови, зокрема поліських, слово *кутя* дещо розширює сферу використання і може означати кашу з ячменю, або внаслідок семантичного переходу «страва — продукт» — ячмінну крупу, фабричну перлову крупу (ЛП, 386).

Експресивного відтінку набуває назва *дзвобавка* — страва, подібна до куті, виготовлена з пшениці з цукром, медом і сіллю, розповсюджена в гуцульських говорах.

Друга група — каші з круп, товченого зерна — численніша і різноманітніша. Товчені крупи очищали від верхньої шкіри за допомогою решета чи сита способом перетирання зерна, при цьому крупа могла лишатися цілою або перетворюватися на січку¹²; каші з таких круп одержували назву за основним продуктом. На позначення різновидів каш вживалось словосполучення «каша + + прикметник» від назви крупи або зерна; наприклад: *просо(п)оп ячменіная каша* (Л. Слав., 331). Такий спосіб номінації продуктивний для сучасної української мови: *гречана каша*, *перлова каша*, *манна каша* тощо. Поряд з уживаними в такому плані односкладними назвами, переважно запозиченими, побутують і питомі, наприклад: *крупник* «рідка каша з крупи» (Гр., II, 314). Однією з найдавніших назв каш цього типу, очевидно, праслов'янського походження (ЕССЯ, VIII, 169), є назва *ягни* (*ягли*) «просяна каша». В українській мові фіксується лише з XVII ст. (пор.: «Та питаеш, що варити буду? От в тоім (горщику) борщика, в тоім *ягли* до молока» — Інт., 35); «*Ягни* і до софорку курку» (Котл., I, 156). Пізніше, очевидно, значення слова було втрачене, оскільки словники XIX ст. пояснюють слово як «різновид страви, якась страва» (Закр., 302; Гр., IV, 535). У своєму дослідженні каш О. М. Трубаčov *ягли* відносить до словенських. Характерними у цьому відношенні є приказки: «*Ягли* тобі треба» (тобто, невідомої, рідкої страви); «Що їли? — *Ягли* та й спать лягли».

Діалекти української мови зберегли серед назв каш подібного типу назви *груца* «рідко зварена каша з товченого ячменю» (ЛП, 375), «їжа з гороху з крупою і салом», запозичена з польської *grusa* з первісним значенням «крупа, вівсяна каша» < німецьке *Grütze* «крупа» (ЕСУМ, I, 60), а також *пенцак/пенцаки* «каша з ячмінної крупи» (лемківське, бойківське), порівняймо також у деяких білоруських говорах з тим же значенням¹³.

Той же принцип називання лежить в основі запозиченої назви *куліш* (угорське *koles* «просо»), яка проникла в українську мову з карпатської термінології пастухів і набула широкого поширен-

ня не тільки в українській, а й в російській та білоруській мовах, деяких польських, наприклад, білостоцьких. говорах — *kuleś*, *kuliś* із значенням «суп з круп» або «суп з картоплі з крупами» (А, I, 94). З лексемою *крупник* слово *куліш* об'єднується на основі спільного значення «страва з круп», однак протиставляється їй за ознакою «густий — рідкий»: *крупник* — рідка страва, *куліш* — густа¹⁴. Слово *куліш* спочатку означало «рідку страву з пшона» (Б.-Н., 199), пізніше — «рідку, звичайно молочну кашу із будь-якої крупи» (Гр., II, 322). У сучасній українській мові це слово не однозначне: нормативним, зафіксованим СУМом вважається «густий суп (звичайно з пшона)» (IV, 391), діалекти (наприклад, говори Полісся, Житомирщини) фіксують, крім іншого, ще значення «їжа з будь-яких круп, зварена густіше, ніж суп, але рідше, ніж каша» (ЛП, 386), «молочна каша з різних круп» (Лис. Ж., 31), «рідка молочна каша» (Лис., 38).

Назви інших страв з круп звичайно протиставляються лексемам *крупник*, *куліш* за різновидом крупи. Так, близька за значенням до лексем *куліш*, але маркована за якістю крупи є назва *кандьбор* «рідка каша з круп або пшона», рідка пшонояна або гречана каша» (Гр., II, 215; СУМ, IV, 88), очевидно, також запозичена з угорської **hend'er* від *kenyű* «хліб»¹⁵.

За ознакою «ячна каша» маркується лексема *логеза* (закарпатська), «ячна каша з салом або соняшниковою олією» (Гр., II, 374; СУМ, IV, 539), у той же час назва *бануш* (гуцульська) маркується за ознакою «кукурудзяний куліш» (Гр., I, 27; СУМ, I, 102), як і *балмуж* «куліш на сметані»¹⁶, мають спільне походження. Лексема *куліш* утворює на матеріалі східнослов'янських мов ряд словотвірних варіантів. Перш за все це *кулага* «страва з кукурудзяної муки» (СУМ, IV, 390); діалектне (гуцульське) «різновид мамалиги з кукурудзяної муки», назва протиставляється вихідній за основним продуктом «каша з круп» — «каша з муки»; експресивне утворення *кулеба* «густий переварений куліш» (Гр., II, 322), а також поліське *кулага* «густий кисіль з муки» (Гр., II, 322; СУМ, IV, 389), «кваша» (Лис., 38; ЛП, 386); слово розповсюдилось переважно в російських (рязанських) говорах¹⁷, хоч становить собою давнє утворення і зустрічається в пам'ятках XVI—XVII ст. у формі антропоніма *Кулага*¹⁸. Слідом за Е. Бернекером, О. М. Трубочов відзначає зв'язок слів *куліш* і *кулага* і вважає друге похідним від першого, утвореним за допомогою суфікса суб'єктивної оцінки *-ага*. Назви різних добавок, використовуваних для виготовлення каш, також є похідною основою назв каш, утворюючи суфіксальні назви, мотивовані за продуктом — складовою частиною страви¹⁹, наприклад *лободянка* «каша з пшона і молодой лободи» (Гр., II, 373). Назва утворена від слова *лобода* «рослина, що використовується в їжу», *квасуека* «страва, варена на молоці, заправлена ягодами і квасом» (Лис. П., 94) — від назви вихідного компонента *квас*: Назви такого додаткового продукта можуть переноситись на назви приготованої з ними каші, наприклад, *сироватка* «каша на молочній сироватці», «заправлена сироваткою», «суп з ячмінної крупи, заправлений

сироваткою» (Лис. П., 194), *росівниця* «каша з кукурудзи або рису на капустяному росолі» (гуцульське).

Якість виготовленого продукту лягла в основу назв густої каші в результаті переосмислення спільнослов'янського збірного іменника на *-а гуца* від прикметника «густий, густ» з початковим значенням «густий осад»²⁰.

У назві *зубці* «каша з очищених зерен ячменю» (Гр., II, 187; СУМ, III, 728), засвідченій вперше в XVIII ст. (пор.: на закуску... зубці — Котл., I, 47), очевидно, відобразилась подібність за формою. До цього ж типу каш належить *пуптя* «каша з ячмінної крупи і солодкого квасу» (СУМ, VIII, 404). Лексема *пуптя* запозичена з лит. *putra* «каша». Назва, як і реальія, розповсюджена не лише на території України, але також в Білорусії, Росії, Польщі. О. М. Трубочов відзначає, що термінологія каш показує інтенсивність литовсько-східнослов'янських мовних відносин і активність впливу литовської мови, прикладом чого служить *пуптя* і, можливо, *тетеря* «гречане тісто, варене з пшоном»²¹.

Найчисленнішу групу кашоподібних страв становлять каші з товченого зерна, муки. Лексика цієї групи порівняно пізнього походження. Найдавнішою назвою, зафіксованою ще пам'ятками давньоруської писемності, є *кисіль* < *кысьль* (пор.: «И Бъ же ѿдинъ старичь... рече чимъ сберете аче по горсти ѿвса или пшениць. или ѿтрубъ. они же шедше ради снискаша. и повелъ женамъ створити цъжь. в немъже варать *кисель*» (ЛЛ, 128; ЛІ, 112—113); «И приведоша на къ кладазю идъже цъжь. и почерпоша въдромъ. и льаща в латки (и вариху пред ними и) яко свариша *кисель*» (ЛЛ, 128—129; ЛІ, 113). Варто відзначити, що це єдина фіксація даного слова в пам'ятках давньоруської мови. Назва етимологічно прозора. Старослов'янські пам'ятки письма слова *кысьль* в значенні «їжа» не фіксують. Зустрічається лише форма прикметника: «Молитва і зачатю виноу *кысьлоу*» (Син. тр., 22). Обидві форми — іменника *кысьль* і прикметника *кысьль* — утворені за допомогою суфікса *-л'* від основи *кысьти*. Свідченням давності даного найменування може бути «сам спосіб утворення іменника і прикметника шляхом приєднання *-о* або *-ъ* до однієї і тієї ж основи», що належить до періоду диференціації спільного імені²², оскільки спочатку *кысьль* було дієприкметником²³.

Про наявність даного слова в староукраїнській мові XV—XVI ст. свідчить антропонім *Кисель* (пор.: пань Тихньо Кисел — ССУМ, I, 475; Адаму Киселю — Льв. СБ, 116); дещо пізніше лексема фіксується уже як назва рідкої страви («И то зубы, що и кисль [ъ] ядять» — К. З., 338). У сучасній українській мові слово *кисіль* означає «желейна страва з ягідного чи фруктового сиропу, молока та ін. з додаванням крохмалю» (СУМ, IV, 158), хоча поліські діалекти зберігають ще первісне значення «густа каша, зварена з вівсяної муки», «кисіль взагалі з вівсяної, житньої і т. д. муки» (ЛЛ, 383). Коренева морфема *кисл-* покладена в основу нового найменування страви, подібною вихідній, із різних фруктів з додаванням муки — *киселиця* (Мельн., 82), у карпатських діалектах дана лексема має

первісне значення слова *кисіль* «вівсяний кисіль» (Онишк., 578)²⁴ хоча в гуцульських говорах словом киселиця позначають також їжу з варених слив та кукурудзяної крупи²⁵, а в бойківських — борщ на хлібному квасі²⁶; тобто основною мотивуючою ознакою страв виступає «кислий». В той же час в інших районах України (напр., на Поліссі) значення «вівсяний» переймає слово *жур* (*джур*) (Лис. П., 74). Крім української, слово розповсюджене в білоруській і західнослов'янських мовах²⁷, вперше фіксується в «Назирателі» другої половини XVI ст. У старобілоруській мові лексема не відзначена. В українську і білоруську мови слово потрапило з польської, яка, в свою чергу, запозичила його з німецької *saue* «кислий»²⁸. Таким чином, назва *жур* (*джур*), як і *кисіль*, відбиває якість продукту «кислий». Страва, очевидно, близька початковому *киселю* — із заквашеного вівсяного борошна, що сприяло поширенню назви *жур* (*джур*) на рідкий кисіль з вівсяного борошна чи фруктів (ЛП, 376; Лис., 29). Як відзначає Г. Ф. Вешторт, лексеми *жур* — *кисіль* звичайно протиставляються за рядом ознак: «вівсяний — не вівсяний», «гарячий — холодний», «рідкий — густий», «кислий — прісний», іноді виступають як варіанти²⁹. Як і *киселиця*, назва *жур/джур* в гуцульських говорах може означати *борщ*³⁰. У поляків *жур* з вівсяного або житнього борошна виконує роль обрядової страви на початку посту³¹. Похідна від лексеми *жур* назва *журавік*, вживана в окремих говорах української мови, означає «кисіль з фруктів або ягід» і вживається паралельно з сучасним нормативним *кисіль* (Лис., 29; Лис. II., 75). *Кисіль* з вівсяного борошна в західноукраїнських говорах носить назву *галамбець*. Близьке за значенням слово *гамула* «каша з борошна», поширене і в західних південновеликоруських говорах на противагу ЕСУМ, який виводить назву з турецької *hamig* «тісто, опара, погано випечений хліб» (Г, 466). О. М. Трубаčov вважає його відповідним церковнослов'янському *гомол* «комок» і спільнослов'янським за походженням³².

Назви каш також часто мотивуються за основним продуктом, тобто за різновидом борошна: *кукурудзянка* «каша з кукурудзяного борошна» (СУМ, IV, 389), *солодуха* «каша із житнього солоду» (Гр., IV, 166) або «страва, зварена з квашеного житнього тіста» (ЛП, 406). Ряд каш мотивується за реальною ознакою — зовнішнім виглядом, схожістю за формою, наприклад, *черв'ячки* (Грам. Павл., 65), *рябка* «каша з пшона і гречаного борошна» (Гр., IV, 91), «рід м'ясної запорізької страви» (Слов., 105). В українській мові з початку XVII ст. фіксується *соломаха*, *саламата*, *соломата* (пор.: «Увесь лист варила гречну *соломаху*». — Інт., 202; «Добра з *саламахою* поїдчасом *кабалина*». — Тіт., 49; «Пища их бе житное тесто квашеное зовомое *саламаха* редко свареное». — Л. Граб., 19; «рід страви, виготовленої з житнього борошна та води з сіллю». — Слов., 110; «рідка страва, виготовлена з завареного в воді борошна, переважно гречаного». — Гр., IV, 166; СУМ, IX, 18). Лексема поширена також у російських говорах, зокрема в рязанських, як назва типово сільської їжі³³. В українських говорах (наприклад, поліських)

соломаха набуває ознаки «кислий», тому іноді переноситься на кисле молоко (ЛП, 382). Походження слова неясне, гіпотетично пов'язується з *сало* або *солод* (Пр., II, 247; Ф., III, 116). Однак більш переконливим видається тюркське походження слова (пор.: татарське *salme* «дрібно покришена терта в руках лаша»³⁴, південно-тюркське *solomat* «каша», гірсько-алтайське *solamat* «каша», монгольське *саламат* «борошняна кашка на маслі»³⁵. Назва може переноситися на інші страви: *затірка*, «каша з кукурудзяного борошна» (ЛП, 406), «їжа з товченого часнику з сіллю і хлібом» (Гр., IV, 93), «затертий салом або соняшниковою олією часник з борошном, як заправка до борщу» або «відварена квасоля з цибулею і кропом, м'ята з бульйоном»³⁶.

Ознака «якість» лягла в основу давньої назви *кваша* «варена кисло-солодка тістоподібна рідка страва» (Гр. II, 232), за технологією приготування подібна до *журу* чи *кулаги*. В староукраїнській мові фіксується з XVI ст. (уперше як антропонім): «А *Квашы*... тые корчъмы Врудцькіе продали» (ССУМ, I, 472). Форма *кваша* являє собою фонетико-морфологічний новотвір на основі праслов'янського кореня **kvaz* —> **kuasja* і означає борошняну юшку, кашоподібну страву³⁷. В українській мові синонімічна назві *солодуха* «каша з житнього солоду» (Б.-Н., 181), «підсолоджене тісто» (Піск., 193; Закр., 389). До назв за способом обробки належить близьке до киселю діалектне *парши* «кисло-солодка тістоподібна страва, виготовлена з житнього і гречаної борошна» (ЛП, 394), а також замішка «рідка страва з борошна, запареного окропом і зварена» (Гр., II, 67; СУМ, III, 214).

До таких же борошняних страв належить *лемішка* — назва, засвідчена в текстах в XVII ст.: *лемішка* (ДУГС, 187). Маркується переважно за ознакою «гречана», однак може означати й інші подібні страви, зокрема виступати синонімом до *саламахи* (пор.: *лемішка* — *саламата* (Грам. Павл., 43), *лемішка* — *саламаха*, заварене борошно (Закр., 383; Гр., II, 355), *затірки* (ЛП, 387) або *мамалиги* (Б.-Н., 207), зрідка виступаючи в формі *лемеха* (Гр., II, 354); у діалектному вжитку іноді означає страву, подібну до мамалиги, але не з кукурудзяного борошна (Мельн., 84) або картопляну бабку (поліське — Лис. II, 113; ЛП, 387). Найбільш вірогідною видається думка про запозичення в українській та інших слов'янських мовах з фінно-угорських³⁸. Назві *лемішка*, маркованій за продуктом («виготовлена з житнього борошна») протиставляється назва *дід* «лемішка з пшона і борошна» (Гр., I, 388), у давнину пов'язана з культом предків³⁹.

В українській мові мамаліга «каша з кукурудзяного борошна» має дві основні мотивуючі ознаки — «кукурудзяна» і «густа». Слово, як і реалія, становить собою порівняно нове, широко поширене запозичення з румунської мови (Ф., II, 565)⁴⁰. За свідченням етнографів, назва може означати також і млинці з кукурудзяного борошна⁴¹. Її синонімом у багатьох закарпатських говорах виступає слово *токан*, яке може називати не тільки їжу з кукурудзяного, пшеничного і з вівсяного та житнього борошна⁴².

Таким чином, історико-етимологічний аналіз лексики із значенням «каша» дозволяє констатувати, що найдавніший фонд, що сягає ще праслов'янської доби, складають слова, які носять узагальнений характер, виступають родовими назвами (каша). В давньоруський період переважають запозичення з грецької мови (через церковнослов'янську або безпосередньо), в період формування староукраїнської мови в силу історичних обставин надзвичайно активними стають запозичення з німецької мови через польську або безпосередньо з польської або тюркських мов. Пізніше, в XVIII—XIX ст. основним джерелом і посередником поповнення даної тематичної групи стає російська мова, через яку в українську проникає багато західноєвропейських найменувань.

- ¹ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. К., 1890. С. 114. ² Трубачев О. Н. Из истории названий каш // Slavica. R. 29. Z. 1. ³ Там же. С. 8—12. ⁴ Там же. С. 6—7. ⁵ Трубачев О. Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике // Этимология — 78. М., 1979. С. 63—64; Мельничук А. С. Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // Этимология — 66. М., 1968. С. 232—233; Valčáková P. České názvy káší // Etymologica brunensia. Praha, 1978. S. 123—136. ⁶ Mauricio A. Die Geschichte unsere Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart. Berlin, 1929. S. 325. ⁷ Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. М., 1969. С. 105. ⁸ Шухевич К. В. Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1899. Т. 1. С. 140. ⁹ Яворський О. Народня пожива в Горлицьким повіті // Матеріали до української етнології. Львів, 1918. Т. 18. С. 9. ¹⁰ Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. X., 1916. Т. 1. С. 8. ¹¹ Десницкая А. В. К вопросу о ранних исторических языковых связях восточных славян с балканским лингвистическим ареалом. М., 1983. С. 82. ¹² Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. К., 1977. С. 32. ¹³ Вейшторт Г. Ф. Назвы ежы // Лексіка Палесся у прасторы і часе. Мінск, 1971. С. 96. ¹⁴ Вейшторт Г. Ф. Некатарыя семантычныя праціпастаўленні // Беларускі лінгвістычны зборнік. Мінск, 1966. С. 115. ¹⁵ Трубачев О. Н. Из истории... С. 11—12. ¹⁶ Ощипко І. Й. Из спостережень над побутовою лексикою української мови XVII ст. (на матеріалі «Лексикону славеноросского» П. Беринди) // Питання українського мовознавства. Львів, 1960. Кн. 4. С. 41. ¹⁷ Жбанкова Т. С. Названия кушаний в рязанских говорах // Уч. зап. Рязан. гос. пед. ин-та. Рязань, 1962. Т. 30. С. 148—165. ¹⁸ Трубачев О. Н. Из истории... С. 18. ¹⁹ Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование. М., 1975. С. 163. ²⁰ Трубачев О. Н. Из истории... С. 8—9. ²¹ Там же. ²² Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». М., 1975. С. 163. ²³ Старинская српска jela и пића, од Симе Тројановића, у Београду // Српски Етнографски зборник 1876. С. 185. ²⁴ Ганудель З. Т. Бытовая лексика украинских говоров Восточной Словакии. Дис. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1980. С. 97; Гончар Т. О. Народне харчування українців Карпат. К., 1979. С. 62. ²⁵ Шухевич К. В. Гуцульщина... С. 143. ²⁶ Великанович Д. Народня пожива в Турчанським повіті // Матеріали до української етнології. С. 32. ²⁷ Трубачев О. Н. Из истории... С. 32. ²⁸ Там же. С. 16; Сумцов Н. Ф. Знач. праця. С. 117—119. ²⁹ Вейшторт Г. Ф. Некатарыя семантычныя праціпастаўленні... С. 114. ³⁰ Заклинський Б. Народня пожива в Косівським повіті (Гуцульщина) // Матеріали до української етнології. С. 42. ³¹ Fischer. A. Lud Polski // Podręcznik etnografji Polski. Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. S. 80. ³² Трубачев О. Н. Из истории... С. 15. ³³ Жбанкова Т. С. Знач. праця. С. 148. ³⁴ Сумцов Н. Ф. Знач. праця. С. 116. ³⁵ Лутовинова И. С. Саламата. Саламата (к истории слов) // Русская историческая лексикология и лексикография. Л., 1983. С. 132. ³⁶ Артюх Л. Ф. Знач. праця. С. 142. ³⁷ Трубачев О. Н. Из истории... С. 8. ³⁸ Там же. С. 15. ³⁹ Лукинова Т. Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство. К., 1983. № 8. С. 93. ⁴⁰ Трубачев О. Н. Из истории... С. 17; Weingang G. Die Terminologie des Maises im Bulgarischen // Rumanischen und Kleinrussischen 17 und

18. Jahresbericht des Instituts für rumanische Sprache. Leipzig, 1911. S. 372. ²¹ Левченко М. М. Несколько данных о жилищах и пище южноруссов // Зап. Юго-запад. отд. Рос. геогр. о-ва 1984. Т. 2. С. 146; Сумцов Н. Ф. Зазнач. праця. С. 17. ²² Великанович Д. Зазнач. праця. С. 33.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. К., 1859—1914. Ч. 1—8. Б.-Н. — Билецкий-Носенко П. Словник української мови. К., 1966. Гр. — Словар української мови: У 4 т./ За ред. Б. Грінченка. К., 1907—1909. Грам. Павл. — Павловский А. Грамматика малороссийского наречия. СПб., 1818. ДУГС — Давний український гумор і сатира. К., 1959. ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. К., 1982. Т. 1. Закр. — Закреский Н. Старосветский бандуриста: Словарь малороссийских идиомов. М., 1861. Инт. — Українські інтермедії XVII—XVIII ст. К., 1960. А. З. — Зинovieв Климентій: Вірші. Приповісті послопити. К., 1971. Кур. — Се ієсть въпрошаніє Кюриково... 1130—1156 г. // Русская историческая библиотека. Памятники древнерусского канонического права. СПб., 1880. Котл. — Котляревский І. Твори: У 2 т. К., 1952—1953. Л. Граб. — Летопись Григорія Грабянки. К., 1854. ЛІ — Полное собрание русских летописей. М., 1962. Т. 2. Лис. — Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. К., 1961. Лис. Ж. — Лисенко П. С. Словарь диалектной лексики северной Житомирщины // Славянская лексикография и лексикология. М., 1966. Лис. П. — Лисенко П. С. Словник поліських говірок. К., 1974. ЛЛ — Полное собрание русских летописей. М., 1950. Т. 1. ЛН — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.; Л., 1950. ЛП — Вешторт Г. Ф. Названия пищи в говорах Полесья // Лексика Полесья. М., 1968. Л. Слав. — Лексикон латинський Є. Славинського. К., 1973. Льв. СБ — Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство (Опыт церковноисторического исследования). К., 1904. Мед. — Медынцев А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI—XIV века. М., 1978. Мельн. — Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської обл.) // Лексикографічний бюлетень. К., 1952. Онш. — Оншикевич М. Й. Словник бойківського діалекту // Рукописи Інститута лінгвістики ім. А. А. Потебні АН УРСР. Пам. — Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. К., 1898. Пер. — Пересторога. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археографическою комиссиею. СПб., 1851. Писк. — Пискунов Ф. Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівців Російської і Австро-Венгерської царств. К., 1882. Пр. — Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: В 2 т. М., 1958. Против лоторов — Описание против лоторов (1580 г.): Русская историческая библиотека. СПб., 1908. ПСПБ — Помнікі старажытна беларуская письменнасці. Минск, 1975. Син. тр. — Синайский требник // Focke I. Patrologia orientalis. Paris. 1933. Т. 24. Слов. — Пискунов Ф. Словниці української (або Юго-Руської) мови. — Одеса, 1873. ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: У 2 т. К., 1977—1978. СУМ — Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980. Тим. — Тимов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні XVII—XVIII вв. К., 1924. Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1965—1973. ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: В 10 т. М., 1974—1983. AGBW — Atlas gwar wschodniostowiańskich białostoczyzny. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. Т. 1. Bern. — Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1924. Вр. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957. Mach. — Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1958.

Надійшла до редакції 17.02.90

Содержит сведения о происхождении различных названий каш в славянских языках и их изменениях и месте в словарном составе древнерусского, староукраїнського и современного украинского языков; дана лексико-семантическая характеристика названий каш, представлены лексические варианты в разных диалектах.

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Аналізуються соматичні елементи у складі технічних термінів, їх передачу автохтонними засобами. Наукова проблематика визначається семантичним підходом до аналізу технічної термінології. Робота виконана у зіставному аспекті.

Нерідко в сучасній технічній термінології можна зустріти терміни, в основі яких знаходиться соматичний елемент, тобто назва частини тіла людини або тварини. Порівняймо визначення терміна *колінчастий вал*, яке наводиться у «Політехнічному словнику»: «*Колінчастий вал* — обертова ланка кривошипного механізму, який складається з кількох співосних корінних *шийок*, що спираються на підшипники, з одного або кількох *колін*, кожне з яких складено з двох *щік* і однієї шийки, з'єднаної з шатуном» (курсив наш. — І. К.)¹. У цьому визначенні представлено ряд термінів (*шийка, коліно, щока*), які внаслідок семантичних переходів трансформувалися із соматичної термінології у технічну. Наведений приклад не є винятковим. Дослідження технічної термінології близькоспоріднених української і російської мов дає підстави твердити, що явище переходу соматичних термінів у технічні є закономірністю.

У даному дослідженні технічна термінологія розглядається на семантичному рівні. У мовознавчій літературі спеціальної праці, присвяченої цьому питанню, немає, хоча в багатьох наукових працях неодноразово наголошувалося на необхідності вивчення (поряд з фонетико-морфологічним і словотворчим) семасіологічного критерію етимології. Адже спорідненість мов можна розглядати, спираючись не лише на лексику, а й на семантику.

Надзвичайно важливою для мовознавства назвав В. В. Виноградов проблему значення слова, змістового аспекту слів і виразів. Він вважав неможливим вивчення закономірностей словникового складу мови «без глибокого проникнення у суть історичних змін значень слів», а до одного з основних завдань лексикології відносив «з'ясування суті значення слова, аналіз якісних змін у структурі значень слів — у їх історичному русі»². Це твердження повною мірою стосується і термінології.

Говорячи про роль і місце семантики у мовознавчих дослідженнях, Р. О. Будагов писав: «Семантику так само неможливо вилучити з мови, як об'єктивні властивості оточуючої нас матерії — з фізики»³. Учений аналізує головні причини, що зумовили затримку семантичного вивчення мови. Оглядаючи основні напрямки в історії лінгвістики, спираючись на реальний фактичний матеріал, автор переконливо доводить читачеві всю його значимість при дослідженні споріднених мов. Р. О. Будагов піднімає також питання про закономірності у семасіології, зазначаючи однак, що лінгвіст повинен не «дедуктивно їх встановлювати»⁴, а осягати шляхом реального опрацювання матеріалу конкретних мов.

Маловивченою галуззю лінгвістики назвав семантичну систему мови і М. І. Толстой⁵. На наявність семантичних закономірностей у розвитку лексики і їх незначну вивченість порівняно із закономірностями фонетичними і морфологічними звертає увагу Ф. П. Філін⁶.

Матеріалом для дослідження послужили «Російсько-український технічний словник»⁷ і Картотека «Російсько-українського словника наукової термінології» (Кн. 1. Фізика, математика, техніка, науки про Землю і Космос), яка зберігається в Комітеті наукової термінології АН УРСР.

У результаті зіставного дослідження терміносистем української і російської мов було виділено ряд семантичних переходів соматичних термінів у технічні. Їх можна класифікувати у три групи.

1. Семантичні переходи, ідентичні в українській і російській мовах. Ця група семантичних переходів є найчисленнішою: при підрахунку кількісних характеристик виявилось, що кожен сотий технічний термін утворився внаслідок переходу значень 'соматичний термін' → 'технічний термін'.

Найпродуктивнішими семантичними переходами, що ілюструють трансформацію соматичних понять у технічні, є такі:

1) 'голова' → 'технічний термін': укр. *голова*, рос. *голова*; укр. *голова клина*, рос. *голова клина*; укр. *голова комети*, рос. *голова кометы*; укр. *голова пласта*, рос. *голова пласта*; укр. *голова палі*, рос. *голова сваи*; укр. *голова списку*, рос. *голова списка*; укр. *голова шлюзу*, рос. *голова шлюза*.

Переважна більшість термінів, утворених у результаті семантичного переходу 'голова' → 'технічний термін', виражена засобами власної мови. Разом з тим, зафіксовано ряд термінів, соматичний компонент яких виражений засобами іншої мови — німецької (нім. *Kopf* 'голова'): укр. *крейцкопф*, рос. *крейцкопф*; укр. *крейцкопфний*, рос. *крейцкопфный*; укр. *крейцкопфний двигун*, рос. *крейцкопфный двигатель*; укр. *крейцкопфний палець*, рос. *крейцкопфный палец*; укр. *кривошипно-крейцкопфний*, рос. *кривошипно-крейцкопфный*;

2) 'жила' → 'технічний термін': укр. *жила*, рос. *жила*; укр. *азбестоносна жила*, рос. *азбестоносная жила*; укр. *розгалужена жила*, рос. *ветвящаяся жила*; укр. *джерельна жила*, рос. *ключевая жила*; укр. *пластова жила*, рос. *пластовая жила*; укр. *рудна жила*, рос. *рудная жила*; укр. *багатожильний кабель*, рос. *многожильный кабель*; укр. *жильний шток*, рос. *жильный шток*;

3) 'зуб' → 'технічний термін': укр. *зуб*, рос. *зуб*; укр. *бердочний зуб*, рос. *бердочный зуб*; укр. *косий зуб*, рос. *косой зуб*; укр. *спіральний зуб*, рос. *спиральный зуб*; укр. *шевронний зуб*, рос. *шевронный зуб*; укр. *крупнозуба фреза*, рос. *крупнозубая фреза*; укр. *вубомір*, рос. *зубомер*; укр. *зуборізальник*, рос. *зуборезчик*;

4) 'лапа' → 'технічний термін': укр. *лапа*, рос. *лапа*; укр. *лапа болта*, рос. *лапа болта*; укр. *лапа загірна*, рос. *лапа загибающая*; укр. *лапа золотника*, рос. *лапа золотника*; укр. *плоскорізаль-*

на лапа, рос. плоскорези́щая лапа; укр. з'єднання лапо́ю, рос. соедине́ние в лапу; укр. однолапий якір, рос. однолапый якорь; укр. кабельна лапка, рос. кабельная лапка;

5) 'лице' → 'технічний термін': укр. лице, рос. лицо; укр. лицьова цегла, рос. лицевой кирпич; укр. внутрішнє облицювання, рос. внутренняя облицовка; укр. залізобетонне облицювання, рос. железобетонная облицовка; укр. високпанельне облицювання, рос. крупнопанельная облицовка; укр. облицювальна плита, рос. облицовочная плита; укр. перелицьований, рос. перелицованный.

Поряд з термінами, вираженими автохтонними засобами, виявлено випадки передачі соматичних понять за допомогою запозичень (лат. *facies* — 'лице'): укр. фасад, рос. фасад; укр. головний фасад, рос. главный фасад; укр. задній фасад, рос. задний фасад; укр. торцевий фасад, рос. торцевой фасад; укр. фасадний, рос. фасадный; укр. фасадна кераміка, рос. фасадная керамика;

6) 'ніс' → 'технічний термін': укр. ніс, рос. нос; укр. ніс кліперний, рос. нос клиперный; укр. ніс ковадла, рос. нос наковальни; укр. ніс змінюваний, рос. нос сменяемый; укр. носовий, рос. носовой; укр. остронос, рос. остронос; укр. носова хвиля, рос. носовая волна; укр. носовий шпангоут, рос. носовой шпангоут;

7) 'нога' → 'технічний термін': укр. нога, рос. нога; укр. нога опори, рос. нога опоры; укр. тринога, рос. тренога; укр. триніжок, рос. треножник; укр. ніжка одвірка, рос. ножка дверного оклада; укр. ніжка літери, рос. ножка литеры; укр. ніжка цоколя, рос. ножка цоколя; укр. ножний привод, рос. ножной привод;

8) 'палець' → 'технічний термін': укр. палець, рос. палец; укр. вибираючий палець, рос. выбирающий палец; укр. палець кривошипа, рос. палец кривошипа; укр. плаваючий палець, рос. плавающий палец; укр. розподільний палець, рос. распределительный палец; укр. палець гальмового диска, рос. палец тормозного диска; укр. пальцьовий контакт, рос. пальцевой контакт; укр. пальцевидний, рос. пальцевидный;

9) 'плече' → 'технічний термін': укр. плече, рос. плечо; укр. плече біпарі, рос. плечо бипары; укр. плече важеля, рос. плечо рычага; укр. плече сили, рос. плечо силы; укр. плече схеми, рос. плечо схемы; укр. плече кривошипа, рос. плечо кривошипа; укр. плечовий, рос. плечевой; укр. плечова їзда, рос. плечевая езда;

10) 'рука' → 'технічний термін': укр. рука, рос. рука; укр. рука маніпулятора, рос. рука манипулятора; укр. ручник, рос. ручник; укр. автоматична ручка, рос. автоматическая ручка; укр. обертова ручка, рос. вращающаяся ручка; укр. ручка керування, рос. ручка управления; укр. додаткова ручка, рос. дополнительная ручка; укр. ручка на кобордизмі, рос. ручка на кобордизме;

11) 'вухо' → 'технічний термін': укр. вухо, рос. ухо; укр. буксирувальне вухо, рос. буксировочное ухо; укр. вушко, рос. ушко; укр. вушко галева, рос. ушко галева; укр. вушко напрямне, рос. ушко направляющее; укр. вушко ресори, рос. ушко ресоры; укр. вушко фіксаторне, рос. ушко фиксаторное; укр. заушина, рос. заушина;

12) 'хвіст' → 'технічний термін': укр. *хвіст*, рос. *хвост*; укр. *газовий хвіст*, рос. *газовый хвост*; укр. *хвіст імпульсу*, рос. *хвост импульса*; укр. *кометний хвіст*, рос. *кометный хвост*; укр. *хвіст кривої*, рос. *хвост кривой*; укр. *магнітосферний хвіст*, рос. *магнитосферный хвост*; укр. *хвіст фрези*, рос. *хвост фрезы*; укр. *флотаційні хвости*, рос. *флотационные хвосты*.

Крім наведених, в українській та російській мовах зафіксовано ще ряд назв частин тіла, від яких у результаті семантичних переходів утворювалися технічні терміни: 'око', 'горло', 'губа', 'зрачок', 'кишка', 'кістка', 'коліно', 'лоб', 'лікоть', 'матка', 'ніздрі', 'підощва', 'спина', 'хобот', 'щелепа', 'шия', 'шока', 'язик' та ін.

II. Семантичні переходи, утворені від різних соматичних понять. Нами зафіксовано близько 20 випадків, що ілюструють утворення технічного терміна внаслідок семантичного переходу від соматичного, який в українській і російській мовах позначає різні частини тіла. Серед них: укр. *шийка*, рос. *горло*; укр. *чоло вибою (забою)*, рос. *грудь забоя*; укр. *тришийковий*; рос. *трехгорлый*; укр. *цільний, чоловий*, рос. *лицевой*; укр. *чоловий фасад*, рос. *лицевой фасад*; укр. *щелепа*, рос. *щека*; укр. *щелеповий*, рос. *щечный*; укр. *челюсті*, рос. *устье*.

III. Семантичні переходи, у яких соматичне поняття однієї мови відповідає несоматичному поняттю іншої. Ця група репрезентує близько 100 випадків номінації одного й того ж технічного терміна соматичним елементом лише в одній мові (українській або російській). Причому переважна більшість переходів значень, що ведуть початок від назв частин тіла, спостерігається в російській мові, пор.: рос. *глава, главка*, укр. *баня, банька*; рос. *глазницы амбразур*, укр. *прорізи амбразур*; рос. *разнога*, укр. *розпірка*; рос. *лапка железная*, укр. *зацеп залізна*; рос. *лонжерон носовой*, укр. *лонжерон передній*; рос. *стропильная нога*, укр. *крокви́на*; рос. *лоб*, укр. *передок*; укр. *вуха*, рос. *серьга*; укр. *челюсті*, рос. *хайло*.

Зіставне дослідження технічних терміносистем російської та української мов показало, що одним із продуктивних шляхів їх творення є семантичні переходи назв частин тіла у технічні терміни. При цьому соматичні елементи передаються здебільшого автохтонними засобами. Іноді у розглядуваних терміносистемах співіснують автохтонні і запозичені технічні терміни, утворені від одного соматичного поняття. Пор.: укр. *голова*, рос. *голова* і укр. *крейцкопф*, рос. *крейцкопф* (нім. *Kopf* 'голова'); укр. *лице*, рос. *лицо* і укр. *фасад*, рос. *фасад* (лат. *facies* 'лице'); укр. *кістка*, рос. *кость* і укр. *ость*, рос. *ость* (грец. *ὀστέον* 'кістка'); укр. *матка*, рос. *матка* і укр. *матриця*, рос. *матрица* (лат. *matrīx* 'матка').

Отже, семантичні переходи соматичних термінів у технічні здебільшого є ідентичними в українській і російській мовах. І це не випадково, адже обидві мови є близькоспорідненими, мають спільне джерело походження.

Проведене дослідження дає підстави твердити, що більшість назв частин тіла має відповідні аналогії у технічній термінології.

На нашу думку, розглянуті переходи значень мають характер типологічних універсалій, що зможе підтвердити аналіз матеріалів інших споріднених і неспоріднених мов.

¹ Политехнический словарь. М., 1976. С. 217. ² Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Вopr. языкознания. 1953. № 5. С. 3. ³ Будагов Р. А. Сравнительно-семасиологические исследования (романские языки). М., 1963. С. 5. ⁴ Там же. С. 15. ⁵ Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава // Вopr. языкознания. 1963. № 1. С. 29. ⁶ Филли Ф. П. Очерки по теории языкознания. М., 1982. С. 199. ⁷ Російсько-український технічний словник. 80 000 термінів. К., 1961. ⁸ Картотека «Русско-украинского» словаря научной терминологии», яка зберігається в Комітеті наукової термінології АН УРСР.

Надійшла до редколегії 17.05.90

Анализируются соматические элементы в составе технических терминов, их передача автохтонными средствами. Научная проблематика определяется семантическим подходом к анализу технической терминологии. Работа выполнена в сопоставительном аспекте.

М. В. РУСАНІВСЬКА, асп., Київ. ун-т

ДО ПИТАННЯ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ У СПОРІДНЕНИХ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ ЧЕСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

Присвячена виявленню закономірностей, які визначають ступінь еквівалентності двох лексичних одиниць, що належать до різних мовних одиниць. Проводиться попарний подвійноспрямований аналіз лексичних одиниць чеської та української мов.

Одним із актуальних завдань сучасної славістичної науки є виявлення ступеня близькості слов'янських мов. Перспективою такого дослідження може стати пошук закономірностей, які визначають ступінь еквівалентності двох лексичних одиниць, що належать до різних мовних систем. Виняткова близькість слов'янських мов, зокрема зовнішня схожість їхнього словникового складу, породила недостатню увагу до системного аналізу лексико-семантичних відношень окремих лексичних одиниць і, як наслідок цього, немало помилкових уявлень у галузі семантики. Незважаючи на те, що порівняльно-звіставні описи лексики на базі слов'янських мов мають давні традиції, єдина чітка методика проведення подібних досліджень почала формуватися буквально в останнє десятиріччя ¹.

Одним із основних шляхів звіставного вивчення лексики сучасних слов'янських мов, у тому числі чеської та української, вважається попарний подвійноспрямований аналіз лексичних одиниць ². Це означає, що аналіз кожної лексичної пари у плані їх змісту ведеться двічі — у даному випадку від чеської мови до української і від української до чеської, що дозволяє отримати більш чітку картину спільного та відмінного у семантиці та сфері функціонування порівнюваних слів. Така робота вимагає використання двомовного словника ³ та тлумачних словників української ⁴ та чеської ⁵ мов.

© М. В. Русанівська, 1991

Цілісне зіставлення лексичних одиниць включає у себе як аналіз відповідностей форми, так і аналіз відповідностей змісту, причому у центрі уваги перебувають саме останні⁶.

Як відомо, кожне знакове лінгвістичне явище має подвійну природу: з одного боку, воно включене у систему структурних взаємовідношень, які визначають його характер (структурне значення), з другого — воно наділене певним функціональним зарядом, що визначається контактом мови з позамовною дійсністю. «У семантиці слова наявні такі компоненти як поняттєве ядро, образно-почуттєве уявлення та емоційно-оцінкове забарвлення», — відзначає С. Л. Кацнельсон⁷. Для отримання справді повної характеристики співвідношень українсько-чеських відповідників з точки зору ступеня їх еквівалентності необхідно паралельно з дослідженням референційних значень лексичних одиниць виявляти подібне та відмінне у їх стилістичному забарвленні і конотаціях. Якщо при семантико-стилістичному описі сучасної української і чеської лексики доцільно спиратися на словники як основне джерело відомостей про значення та стилістику слів, то для вивчення лексичних одиниць з погляду їх конотаційних значень необхідно звертатись безпосередньо до контексту, мовленнєвої ситуації. Тобто в ідеалі робота над зіставним дослідженням лексики вимагає залучення ще й паралельних текстів (оригінал — переклад).

На даному етапі роботи, що ведеться на словниковому матеріалі, пропонуємо класифікацію чеських та українських лексичних одиниць в залежності від ступеня їх формальної і семантико-стилістичної близькості:

1. Слова, відмінні за фонетичною будовою (звуковою формою), що не мають семантичних відповідників серед лексичних одиниць іншої мови.
2. Слова близькі або навіть тотожні за звуковою формою, значення яких у двох мовах збігаються.
3. Слова близькі або тотожні за звуковою формою, значення яких збігаються лише частково.
4. Слова близькі або тотожні за звуковою формою, що збігаються значенням, але мають різне стилістичне забарвлення.
5. Слова близькі або тотожні за звуковою формою, але різні за значенням.
6. Слова, відмінні за звуковою формою, близькі або адекватні за змістом.

До першої групи відносяться реалії, тобто слова, що позначають предмети, поняття, явища, пов'язані з культурою та побутом народу — носія даної мови. Сюди зокрема входить лексика, що означає назви страв національної кухні (укр. *куліш*, *гrecаники*, *борш*; чеськ. *knedlíky*, *špekáčky*), види національної одягу та взуття (укр. *плахта*, *свитина*; чеськ. *hazuka*, *kytle*), види народної творчості (*коломийка*, *думка*), музичні інструменти (*кобза*, *трембіта*) і таке інше. Реалії з повним правом відносимо до безеквівалентної лексики, оскільки вони не мають ні повних, ні часткових еквіва-

лентів серед лексичних одиниць інших мов. Слід зазначити, що термін «безеквівалентна лексика» до певної міри умовний. Усяка мова в принципі може виразити будь-яке поняття. Отож відсутність у словниковому складі спеціального позначення для якогось явища у вигляді слова ще не означає, що його неможливо передати взагалі. Хоч у системі мови даний знак відсутній, його зміст завжди може бути переданий описово.

До другої лексичної групи належать одиниці, близькі або однакові за звуковою формою, що мають однакові значення. Коли йдеться про тотожність слів, що належать до різних мовних систем, слід мати на увазі, що вона умовна. «Словниковий збіг у двох мовах, тим більше — повний збіг — умовність, або ж найвнеспрошене уявлення, яке базується на нібито повній відповідності значень двох слів, їх семантичних полів у різних мовах»⁸. Тому в даному випадку краще говорити не про повний збіг, а про максимальну близькість семантико-стилістичного об'єму двох слів, що порівнюються. Незважаючи на зовнішню близькість чеської та української мов, таких словникових пар налічується небагато. Сюди можна віднести окремі слова, належні, очевидно, до давньослов'янського — можливо регіонального — фонду, пор.: чеськ. *orný* — укр. *орний*, *mrtevý* — *мертвий*, *tokrý* — *мокрый*, *čaropny* — *чарівний*, *moře* — *море*. В основному ж до цієї групи лексики належать пізньозапозичені, переважно термінологічні слова конкретної семантики, які не набули якихось семантико-стилістичних змін за час свого функціонування у межах порівнюваних мов: *gen* — *ген*, *kalorie* — *калорія*, *kanál* — *канал*, *meliorace* — *меліорація*, *mykolog* — *міколог*, *nitrolak* — *нітролак*.

Третю групу складають слова, близькі або тотожні за звуковою формою, значення яких збігаються лише частково. У близькоспоріднених мовах далеко не завжди збігається уся гама багаточисленних семантичних відтінків слів. Найчастіше зустрічаємось з такою ситуацією, коли з декількох значень українського слова лише одне чи два відповідають значенням формального чеського відповідника і навпаки. Скажімо, первинні значення порівнюваних слів можуть бути еквівалентними, а вторинні мають значні розбіжності. Або ж слова еквівалентні лише в одному з вторинних значень.

Укр. <i>жити</i>	1) бути живим, існувати	Чеськ. <i>žít</i>
	2) проживати; мешкати	<i>bydlet</i>
<i>блуд</i>	1) розпуста	<i>nepravnost</i>
	2) неправильна дія, помилкова думка, помилка	<i>blud</i>
	3) блукання	<i>bloudění</i>
Чеськ. <i>epocha</i>	1) тривалий проміжок часу	Укр. <i>epoca</i>
	2) частина фільму	<i>serija</i>

Для чеської та української мов характерне таке співвідношення, коли накладаються прями значення лексичних одиниць, а переносні мають відмінності. Пор.

Чеськ. <i>hnilička</i>	прям. перестигла груша	Укр. <i>гнилишка</i>
	перен. експр. (про людину)	<i>тютя, вайло</i>

	<i>hluchý</i>	прям. <i>hluchý dědeček</i> <i>hluché zrno</i>		глухий дід пусте зерно
		перен. <i>hluchý prostor</i> <i>hluchá hornina</i>		мертвий про- стір пуста порода
Укр.	глухий	перен. <i>глухе вікно</i> <i>глухе місце</i> <i>глуха ніч</i>	Чеськ.	<i>slepé okno</i> <i>odlehlé místo</i> <i>tichá noc</i>

До часткових еквівалентів відносимо також такі пари чеських та українських слів, коли одна з лексичних одиниць означає більше широке поняття, ніж інша. Наприклад, у чеській мові слово *artista* означає артиста цирку, або кабаре, *palec* — великий палець, *hřib* — білий гриб (як у деяких українських діалектах) і под.

Четверта група — це близькі або тотожні за звуковою формою слова, що мають подібне значення, але з різними стилістичними відтінками. Лексичні одиниці споріднених мов, повністю збігаючись за своїм референційним значенням, можуть мати різні прагматичні значення, тобто іншу стилістичну характеристику, інший регістр або емоційне забарвлення. Пор.: *peron* — *peron* (розм.), *n'edestál* — *pedestal* (книжн.), *pačuvati* — *řakovat* (розм.), *robota* — *robotá* (розм.), *juak* — *jinoch* (книжн.), *vesna* — *vesná* (поет.), *kvartúra* — *kvartýr* (розм.), *kanapa* — *kanape* (розм.), *mzda* (заст.) — *mzda*.

П'ята група — міжмовні омоніми, або, як їх ще називають у перекладознавчій літературі, «фальшиві друзі перекладача» (фр. *faux amis*, нім. *falsche Freunde*, англ. *false friends* і *deceptive words*). Це слова близькі або навіть адекватні за звучанням, але різні за значенням: чеськ. *bídač* (падлюка, мерзотник, негідник) — укр. *бідак* (убога людина, бідняк), *kanava* (канва) — *канавка* (рів з водою), *kvarta* (четвертий клас гімназії) — *кварта* (міра рідких і сипких тіл, кухоль), *náčur* (пудинг, запіканка) — *накип* (1. твердий осадок на внутрішніх стінках посуду, 2. перен. важке, неприємне почуття), *kvás* (закваска, запара) — *квас* (напій) і т. п.

І нарешті, до останньої групи відносимо лексичні одиниці, що мають різну форму, але близькі за змістом. Наприклад: *ocel* — *сталь*, *celtovej* — *брезентовий*, *celník* — *митник*, *ingot* — *злиток*, *orloj* — *куранти* і т. п.

Таким чином, можна констатувати, що з точки зору семантико-стилістичної відповідності, кожна чесько-українська пара лексичних одиниць може являти собою випадок еквівалентності (друга та шоста групи слів), часткової еквівалентності (третья і четверта групи), безеквівалентності (перша група) і нееквівалентності (п'ята група).

¹ IX Международный съезд славистов. Языкознание. К., 1986. С. 195—211.
² *Fillipov J. Ceskoslovenské přednášky pro VII mezinárodní sjezd slavistů. Praha, 1973.* ³ Чесько-український словник. К., 1988—1989. ⁴ Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980. ⁵ *Slovník spisovného jazyka českého: V 4 d. Praha, 1958—1968.* ⁶ *Червенкова И. К специфике сопоставительного исследования лексикки близкородственных языков // Славянска филология. Езикознание. София,*

1983. Т. 17. С. 203—211. ⁷ Кацнельсон С. Л. Содержание слова, значение и обозначение. М.; Л., 1963. С. 110. ⁸ Секє Дєрдь. «Анатомія і фізіологія» художественного перекладу // Hungary-Slavica. Budapest, 1988. S. 229.

Надійшла до редакції 21.02.90

Посвящена виявленню закономірностей, які визначають ступінь еквівалентності двох лексических одиниць, належачих до різних мовних систем. Проводиться парний двоенаправлений аналіз лексических одиниць чеського і українського мов.

В. К. ЧЕРНЕЦЬКИЙ, канд. філол. наук, Кіровоград. пед. ін-

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ВЖИВАННЯМ НАЗВ БУКВ У НЕПРЯМОМУ ЗНАЧЕННІ ТА ПОХІДНИХ ВІД НИХ

Досліджується процес метафоризації з поширенням семантики і стилістичної функції назв окремих літер української, староруської, церковнослов'янської, грецької і латинської азбуки. Розглядається вживання назв букв із переносним значенням у сучасній українській мові.

У кожному алфавіті, як відомо, літери, будучи письмовими знаками, що позначають звуки або сполучення звуків мови, мають свої назви. Поряд з прямим, номінативним значенням частина назв літер української, староруської, церковнослов'янської, грецької і латинської азбуки набула переносного значення, що виникло внаслідок перенесення найменувань букв на інші предмети і особи. Процес метафоризації з поширенням семантики і стилістичної функції назв окремих літер розпочався давно, про що свідчать метафоризовані назви букв церковнослов'янського і староруського алфавітів. Так, з переносним значенням у формі множини вживається найменування першої букви церковнослов'янської абетки *азъ*, (а), що означає «первісні, початкові відомості; основи чого-небудь».

Назва останньої літери цих алфавітів *іжиця* (Ѣ), що позначала звук [і], метафоризувалася на основі подібності, аналогії в позначенні розташування компонента, що міститься у семантиці прямого номінативного значення, і стала означати просторічне, застаріле «той, хто або що займає останнє місце; про незначне, неважливе». Напр.: «Поганий з нього гравець, він *іжиця* в команді» (з живих уст).

Переносне значення найменування грецької літери *йота* — «дуже маленька частина, мізерна доля чого-небудь» — виникло на основі її прямого значення «найменша за розміром буква грецької азбуки». Напр.: «Я охоче заплатив би зайвий долар за те, щоб побачити, як рука цього китайця (фокусника) схибить. Розумієте, всього на одну *йоту*» (О. Донченко).

За подібністю до конфігурації букви «г», що називається в слов'яноруському алфавіті *глаголь*, сформувались номінативно-похідні значення: 1) заст. Шибениця. 2) заст. Примітивний підйомний кран. Напр.: «Раніше для підйому вверх вантажів користувались *глаголем*, що складався з дерев'яного стояка з поперечною, який обертався на п'ятці» (з живих уст).

© В. К. Чернецький, 1991

Шляхом метафоричного переосмислення старої назви букви *ферт* (ф) (розм., простор, *хверт*) з'явилося переносне значення — зневаж. «самовдоволена, розв'язна людина; франт, дзигун, жев-жик». Напр.: «А Іван — теж *ферт!* Закрутив дівчині голову, а тоді назад» (П. Колесник). В основі мотивування тут лежить образ літери.

Найменування букви «х» *хер* (скорочено від *херувим*) церковнослов'янської й староруської азбук внаслідок переосмислення набуло значення заст. «дві риски навхрест, які перекреслюють що-небудь».

На основі прямого значення назви літери *фіта* (Ф), що позначала звуки [ф] і [т] у старослов'янській графіці, розвинулись переносні значення: 1) простор. Про кого-, що-небудь як непотрібне, зайве. 2) заст. Грамотій, спритний писака. 3) заст. лайл. Роззява, баба (про чоловіків). Напр.: «У цьому ділі він *фіта*, без нього можемо й обійтись» (з живих уст).

Найменування старослов'янських літер *юс* (Ѣ а великий і малий) у переносному значенні означає заст., прост., жарт. «законник; судейський крючоктвор».

Омонім *дельта*¹ — «гірло річки з численними острівцями і протоками на замуленій низині» виник на основі зовнішньої подібності до грецької літери *дельта*² (Δ). Напр.: «Каспій ... гнівом пі-нитися зі зла б'ється люттям п'яною, хвилю в *дельту* посила» (І. Гончаренко).

У поетичних контекстах найменування окремих літер іноді використовуються образно, як засіб художньої зображальності. Так, наприклад, назва слов'яноноруської букви *мисліте* (М) у наведеному нижче реченні вжито саме в такому значенні: «Звичаю козацького наберешся, Та побачиш світа, Не такого, як у бурсі, А живі *мисліте* з товариством прочитаєш» (Т. Шевченко). Необхідною умовою реалізації метафоричного значення в такому вживанні є зв'язок з контекстом, який уточнює і збагачує образний смисл назви літери.

Слід відзначити, що в орудному відмінку без прийменника найменування літер *глаголь*, *іжиця*, *ікс*, *ферт*, *фіта*, *хер* виступають у значенні прислівника способу дії з відтінком порівняння, уподібнення, наприклад: «Школа цегляна, велика, *глаголем*» (І. Микитенко), «В його діда ноги стояли *іжицею*» (з живих уст), «Ось наближаються до Маковея дві дошки *іксом* прибиті на перехресті» (О. Гончар), «Приїхали хлопці *фертом* у Каховку» (І. Микитенко).

Аналізовані приклади, таким чином, засвідчують, що на основі асоціативної подібності відбувається перенесення форм букв, їх порядок розташування в алфавіті та їх розмір на предмети і особи, тобто даний процес приводить до досить суттєвих, істотних змін у структурі прямого значення, яке метафоризується.

Слід відзначити, що більшість назв літер церковнослов'янського і староруського алфавітів, уживаних у переносному значенні, належить до розмовної і застарілої лексики. Вони характеризуються різноманітністю експресивно-емоційних нюансів.

Назви літер переважно латинського алфавіту *ігрек, ікс, зет, ен* та інші використовуються для умовного позначення невідомої особи або особи, яку не бажано називати, наприклад: «Справжнє ім'я того хлопця вона добре знала, але чомусь називала його *іксом*» (з живих уст).

В математиці найменування цих букв вживаються для позначення невідомих величин, наприклад: «Юнак стояв біля чорної дошки і виписував довжелезні алгебраїчні формули — з *іксами* й *ігреками*, ступенями і коренями» (Ю. Смолич).

Назви окремих літер грецького алфавіту використовуються у фізичній термінології при позначенні елементарних часток, одиниць маси та ін. Наприклад, слово *гамма* означає: 1. Стотисячна доля ерстеда. 2. Позасистемна одиниця маси, що її застосовують іноді для вимірювання малих мас.

Найменуванням грецької букви *пси* у фізиці позначають клас короткоживучих елементарних часток, що відносяться до мезонів.

В останні десятиліття назви букв переважно грецького алфавіту широко вживаються як номенклатурні найменування. Найчастіше вони використовуються у сфері виробничій і науково-технічній, що зумовлено розширенням виробництва, збільшенням випуску різних видів промислової, технічної та іншої продукції. У функції номенклатурних знаків здебільшого виступають такі назви букв: *альфа, бета, гамма, омега, сигма*, наприклад: «В інституті створено екзаменуючі машини «*Бета*» і навчаючі «*Гамма*», які діють за розгалуженою програмою» (Наука і культура). Такі найменування на означення марки, сорту, серії, взяті умовно і в більшості випадків семантично не пов'язані з позначуванним предметом.

З метою розмежування однотипних об'єктів при назвах букв, що виступають в ролі номенклатурних знаків, вживаються іноді числові визначники. Напр.: «Навчальна машина «*Альфа-5*» сконструйована студентами Львівського державного університету ім. І. Я. Франка» (Наука і культура). Цифровий компонент у таких випадках конкретизує, диференціює найменування предмета-носія певної марки, сорту, серії, надає йому більш точного смислу. Номенклатурні знаки як індивідуальні назви об'єктів і явищ часто переходять із сфери виробничої і знаково-технічної у повсякденне мовлення.

Крім свого основного значення — звукового, букви слов'янських та грецької азбук здавна, як відомо, вживаються для позначення чисел. Назви літер цих абеток при перелічених в алфавітному порядку («а», «б», «в» (а, бе, ве) і т. д.) мають значення: *перший, а, -е, другий, -а, -е, третій, -я, -е* і т. д. Напр.: «*Пункт 6 (бе)* третього розділу».

При цифровій нумерації букви вживаються як додаткові числові визначники, коли ряд предметів відмічений одним і тим же номером: *полиця 2а, полиця 2б*.

Про важливість вторинних функцій назв літер свідчать також похідні від них. Так, назви букв грецької абетки стали вихідною основою утворення лінгвістичних термінів, значна частина яких

оформлена шляхом суфіксації. Найбільшою кількістю представлені іменникові похідні з суфіксом *-изм* (*-ізм*), утворені від таких назв букв грецького алфавіту: *іота* — *іотаїзм*, *лямбда* — *лямбдаїзм*, *рота* — *ротаїзм*, *сигма* — *сигматизм*, *зета* — *зетизм* і *зетаїзм* та ін. У парах наведених слів спостерігається нерегулярне співвідношення основ.

Наведемо приклади визначень окремих похідних, що подаються в словниках:

Іотаїзм — зміна звука в напрямі тембру, характерного для *і* (гр. *іота*) в грецькій мові післякласичного періоду.

Лямбдаїзм — перехід в */л/*, заміна другого звука, як правило, */р/*, звуком */л/*.

Ротаїзм — один з видів чергування приголосних в історії германських мов, що полягає в переході дзвінких зубних приголосних */з/*, */д/*, а також */л/* в */р/*.

Сигматизм — перехід якого-небудь приголосного звука в *с*.

Зетизм — перехід приголосного в *з*.

Одиничними похідними представлені терміни з суфіксами *-аці(я)*, *-изаці(я)*, наприклад: *йотація* — поява приголосного звука *йот* [j] перед голосним на початку слова або між голосними; *йотизація* — палаталізація приголосного в позиції перед [j]. Від цієї ж основи за допомогою питомого суфікса *-ни(я)* *-уванн(я)* скомпоновано синонімічний термін *йотування*.

Своєрідне оказіональне утворення з суфіксом *-к(а)* засвідчено від твірної основи, що складається з назв перших п'яти букв української абетки, — *АБВГДейка* (назва дитячої телепередачі). Аналогічну структуру вихідної основи, яка становить найменування перших чотирьох літер латинського алфавіту, має оформлений суфіксом *-арій* іменник *абетцедарій* — заст. «гімн, що складається з строф, кожна з яких починається черговою буквою від «А» до «Z». Напр.: «Подібні *абетцедарії* писали опісля Седулій (V ст.), Фертуат і ін.» (І. Франко).

Від назв деяких букв, що вжиті в прямому або переносному значенні, за допомогою суфіксів *-к(а)*, *-ик* оформлені похідні із значенням зменшеності. Наприклад, від метафоризованої назви літери «Ф» *ферт* (прост. *хверт*) утворено демінутив *фертик* (*хвертик*) з негативною оцінкою зневажливості, наприклад: «Отой *фертик*! Як він посмів зазіхнути на те, що поправу належало одному з них» (П. Загребельний).

Від найменування букви українського алфавіту *ем* (м), яка вжита для позначення марки легкового автомобіля, утворено назву *емка*, наприклад: «*Емка* з розгону вскочила в містечко і, знявши стовп куряви, пронеслася мимо школи-десятирічки» (І. Ле).

Від назв старослов'янських літер з прямим значенням *азъ* (а), заст. *йор* (ъ), *ер* (ь) шляхом приєднання суфікса *-ик* виникли деривати з модифікаційним значенням зменшеності: *азик*, *йорик*, *ерик*.

Префіксальним способом від найменувань букв утворені лише поодинокі іменники-терміни. Напр.: *антисигма* — «знак, що стано-

вить собою перевернуту прописну сигму для вираження групи *PS* (грец. Ψ)».

Назви окремих букв послужили вихідною базою утворення прикметників. Найбільшу активність при їх утворенні виявляє суфікс *-ов-*, наприклад: *зет* — *зетовий*, *ікс* — *іксовий*, *йот* — *йотовий*, *ферт* — *фертовий*, *юс* — *юсовий* та ін. Залежно від характеру переносного значення твірних основ окремі прикметникові деривати виявляють широкий діапазон сполучуваності з означуваними іменниками, наприклад: *зетова балка* (залізо, сталь, профіль та ін.).

Одиничні прикметникові похідні засвідчені з суфіксами *-сбк-* та *-н-*. Так, прикметник *енський*, утворений від назви латинської літери *N*, означає «певний, такий-то». Вживається замість найменування, яке з певних причин повинне бути невідомим. Напр.: «Взяли ми курс в *енському* напрямі і потьопали» (Я. Баш). Від назви цієї букви за допомогою суфікса *-н-* утворено нумеративний прикметник *енний*, що означає: 1. Позначений у формулах умовним символом — латинською буквою *N* у значенні «кожний, всякий, певний» (про величини). 2. перен. з словами *кількість*, *число* і т. ін. і означає «невизначено великий, необмежений». Напр.: «Мене цікавить вербування *енної* кількості осіб до школи для дорослих» (Ю. Яновський).

За допомогою дериваційного форманта суфікса *-н-* (*-ичн-*) від назви літери *сигма* утворено прикметник *сигматичний*, що означає «який має в складі афікса індоєвропейське «S» (гр. ς *сигма*)».

Деякі найменування букв беруть участь і в утворенні дієслів, які оформляються за допомогою суфіксів *-ува-*, *-и-*, *-ка-*. На основі переносного значення назви літери *хверт* (*ферт*) шляхом приєднання суфікса *-ува-* утворено дієслово просторічне, застаріле *хверцювати* «франтити, красуватися», а від непрямого значення найменування літери *хер* (скорочено від *херувим*) за допомогою суфікса *-и-* сформовано дериват *херити* та похідне від нього *похерити*, що означає просторічне «перехрестити, або попусувати, закреслити навхрест».

Своєрідні оказіональні дієслівні деривати, з повторюваним префіксом *по-* та суфіксом *-ка-* засвідчені від найменувань перших літер української азбуки: *попоакати*, *попобекати*, *попогекати*, які означають «вимовляти по декілька разів те, на що вказує твірна основа». Напр.: «Ідеш — ідеш і все тобі: А, Б, В, Г, Д... *Попоакаеш, попобекаеш і попогекаш*, доки знайдеш потрібну квартиру» (І. Сочивець).

У різних терміносферах представлені також композитні утворення, препозитивними елементами яких виступають назви букв. Так, шляхом основоскладання назв перших двох літер грецького, церковнослов'янського і українського алфавітів з'явилися лексеми: *алфавіт*, *азбука*, *абетка*, заст. *альфавет*, що означають «сукупність букв письма певної мови, розміщених у встановленому порядку». Композит *абетка* виник за вимовою назв перших двох букв українського алфавіту *а* і *бе*, очевидно, під впливом давньоруського

слова *азбука*, що утворене за зразком іменників на *-а* від церковнослов'янської назви *азбуки*, яка в свою чергу є калькою грецького слова *алфавіт*, утвореного від найменувань двох перших літер «альфа» і «бета»³.

Слова *абетка*, *азбука*, крім прямого, вживаються у переносному значенні і означають «основні, початкові відомості з якоїсь науки; найпростіші положення, основи чого-небудь». Напр.: «Планіметрія і стереометрія — то лише початки *азбуки* математики» (І. Франко).

У різних терміносферах широко використовуються при словоскладанні назви літер, що в препозитивній частині композитів виконують функцію словесних символічних позначень. Активізація такого типу термінотворення зумовлена науково-технічним прогресом, необхідністю в номінації величезної кількості нових наукових понять, технічної продукції та ін.

Початковими компонентами термінів-складень переважно виступають назви букв грецького і зрідка латинського та українського алфавітів. Особливо широкого розповсюдження набули терміни цієї структури у фізичній, математичній і кібернетичній терміносферах, наприклад: *альфа* — проміння, *бета* — спектрометр, *гамма* — квант, *дельта* — функція, *дзета* — аналіз, *ікс* — одиниця, *лямбда* — перехід, *сигма* — фаза, *тау* — нейтрино та ін. У ядерній фізиці за зразком такого типу термінотворення легко компонується цілі матриці, в композитах яких стоять у препозиції назви букв, що уточнюють найменування елементарної частинки, наприклад: *аиш* — мезон, *ка* — мезон, *мю* — мезон, *пі* — мезон та ін.

В інших терміносферах також спостерігається використання складень аналогічної структури, наприклад: *альфа* — ритм, *бета* — картопин, *ігрек* — хромосома, *ікс* — хромосома (біол.), *гамма* — картонаж, *гамма* — метод (геол.) та ін.

Слід відзначити, що в складних термінах даного типу препозитивними компонентами досить часто виступають не лише назви букв, а і літери-символи, наприклад: *бета-проміння* і *β-проміння*, *α-мезон* і *π-мезон*.

Складні прикметники з першими основами назв букв представлені в терміносферах значно меншою кількістю, ніж іменники-терміни. Переважно це утворення, в яких опорними є синонімічні основи — *видний*, *-подібний*: *дельтовидний*, *іксopodobний*, *піподобний*, *сигмоподобний* та ін. Композитні прикметники такого типу визначають ознаки предметів асоціативно, за зовнішньою формою літер, названих у препозитивній частині складення, і виражають наглядно образ означуваного предмета.

Широке застосування в галузях науки і техніки складних термінів, першими компонентами в яких виступають назви літер, свідчить про продуктивність, компактність і зручність цього словотвірного засобу в термінології.

Отже, аналіз вживання тематичної групи назв літер у непрямому значенні та похідних від них показав, що вони мають своєрідну семантику і різне мовленнєве функціонування. Метафоризовані назви букв церковнослов'янського і староруського алфавітів вжива-

ються переважно в розмовному мовленні, більшість з них є просто-річними та застарілими. Це дає підставу припустити: ще в давні часи початкова грамотність серед української людності мала значне поширення. Підтвердженням цієї думки служить і той факт, що деяка частина назв букв цих алфавітів функціонує у складі фразеологічних зворотів, прислів'їв і приповідок, наприклад: *від аза до їжиці* — «від початку до кінця»; *їжицю прописати* — «вилайти, відшмагати»; *мисліте писати* — «йти зигзагами, п'яною ходою»; *аз буки глаголя повісили Василя* (каламбурна приповідка) та ін.

Назви ж букв грецького і латинського алфавітів активно використовуються в українській мові для умовного позначення певних величин у галузях науки і техніки, виконують функції номенклатурних знаків, дедалі набувають широкого застосування як препозитивні компоненти складень, в яких виконують функцію своєрідних словесних символів.

Звернення до назв букв, вжитих у непрямому значенні та похідних від них, стане в пригоді викладачеві вузу при ознайомленні студентів із переносним значенням слів, застарілою лексикою та творенням термінів, що значно розширить їх уявлення про багатство словникового складу рідної мови, сприятиме піднесенню культури мовлення.

¹ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Под ред. А. А. Реформатского. М., 1960. ² Етимологічний словник української мови: В 2 т. К., 1982. ³ Там же.

Надійшла до редколегії 12.03.90

Исследуется процесс метафоризации с расширением семантики и стилистической функции названий отдельных букв украинской, старорусской, церковнославянской, греческой и латинской азбук. Рассматривается употребление названий букв с переносным значением в современном украинском языке.

Л. Ю. ШЕВЧЕНКО, канд. філол. наук, Київ. ун-

СИТУАТИВНІ СИНОНІМИ У ФРАЗЕОЛОГІЇ

Аналізуються відношення між компонентами паратактичних фразеологічних одиниць, що виявляють системні закономірності мови, функції названих фразеологізмів.

Ситуативні синоніми відрізняються від вільних, власне синонімів тим, що поза даною ситуацією вони такими не є. Про них звичайно говорять як про «квазісиноніми», «репрезентативні» синоніми, тому що такі сполучення об'єднують лексеми, що становлять певну шкалу понять, які створюють на конотативному рівні узагальнення всієї шкали. А таке узагальнення відбувається в результаті логічної операції, суть якої полягає в тому, що для певного поняття знаходиться більш широке за обсягом поняття, в обсяг якого входить і обсяг досліджуваного поняття.

Дослідження відношень між компонентами паратактичних фразеологічних одиниць (ПФО), які є ситуативними синонімами, виявляє системні відношення мови.

Загальне значення, яким об'єднуються певні групи слів, базується на загальнофілософських, діалектичних, логічних категоріях, законах, за якими відбувається процес пізнання природи, суспільства, людини в усіх їхніх проявах. Кінцевим етапом пізнання явища є називання його словом. У синтаксичних одиницях, і в першу чергу в сполученні, знаходять вираження різні зв'язки і відношення між предметами і явищами об'єктивного світу, названі словами. Існують різні відношення і між окремими значеннями лексем, що складають сполучення, і загальним значенням сполучення, що беруть участь у створенні фразеологічного значення.

У тематично близьких, або ситуативних, сполученнях компоненти стають синонімічними завдяки наявності в них спільного образу, віднесеності до одного й того самого або близького поняття, різних асоціацій, які дають можливість об'єднати їх в одному сполученні.

«Встановлення деяких тотожностей і відмінностей, існуючих між одиницями даного ряду (парадигматичного.— Л. Ш.), інакше кажучи, встановлення того, в чому одиниця схожа і чим вона відрізняється від іншої одиниці того ж ряду, передбачає виділення деяких елементів, що є елементами схожості і відмінності. Вказівка на розрізнявальні ознаки тих чи тих членів парадигматичного ряду є основою для розкладання даної одиниці на будь-які складові її елементи, що висуває питання про співвідношення різних елементів, суттєвих для різних одиниць мови»¹.

В аналізованих ПФО суттєвими елементами виявляються семи тематичної спільності, виділені в процесі компонентного аналізу як такі, що дозволяють скласти загальне значення сполучення. Проте ця тематична спільність корінним чином не відрізняється від близькості синонімічної, оскільки в цих ПФО компоненти протиставляються за такими ознаками, які в даних ситуаціях не суттєві. В той же час різні комбінації слів відображають своєрідні членування позамовної дійсності і своєрідні реальні зв'язки, існуючі між предметами і явищами дійсності. У ситуативних синонімах і можна простежити відображення своєрідних реальних зв'язків.

Немає сумніву в тому, що відношення між одиницями певних парадигм мають і спільні особливості, а саме: найбільш рельєфними відношеннями між ними є відношення тотожності і відмінності, що закономірно з погляду діалектики, адже компоненти, сполучаючись один з одним, виявляють або спільне, або різне у своїх значеннях. Саме на виявленні тотожності і відмінності семантичної структури компонентів паратактичних сполучень і будується аналіз зв'язків між ними.

Одним із видів таких відношень між компонентами ПФО є відношення с у п і д р я д н о с т і, коли два видових поняття співвідносяться з родовим.

Семантична система сполучення передає внутрішню єдність завдяки наявності в його компонентах спільних часток значення, без яких не може бути цілісної логічної синтаксичної одиниці (а система мови як така надзвичайно гнучка). Для встановлення того спільного у компонентів, що дозволяє утворити конкретне сполучення, а на його основі потім і ПФО, проводиться компонентний семантичний аналіз, а також виявлення відношень між даними компонентами, оскільки ці складники є невід'ємною частиною сполучення.

При підведенні двох видових понять під родові в мисленні виконується певна логічна операція, в процесі якої відшукуються спільні семи сполучуваних компонентів. У творенні фразеологічного значення беруть участь не самі значення слів-компонентів, а тільки окремі спільні семи, які можуть складатися і давати підсилювальне значення «дуже», як це спостерігається в ПФО *скільки літ, скільки зим*, — семи «пора року + пора року». Посиленню ознаки сприяє значення першого компонента «цілий рік». А сама ПФО *скільки літ, скільки зим* вживається зі значенням «багато часу, дуже довго».

В паратактичних конструкціях сучасної української мови можуть актуалізуватися також кількісні семи, які на рівні родового поняття сприймаються як «дуже мало» чи, навпаки, «дуже багато», наприклад, *ріжки та ніжки; і ставок, і млинок, і вишневецький садок*. У першій ПФО загушовані всі понятійні семи, але актуалізовані семи, зв'язані з називанням мізерної кількості, наприклад: «— Де полк, Сергію Сергійовичу? Яким чином ти від нього відбився? — Від нашого полку залишилися *ріжки та ніжки*. Немає більше такого полку в одинадцятій армії» (Л. Толстой).

Кількісна сема «багато» як родові поняття актуалізується в другій наведеній вище ПФО, вона сприяє утворенню фразеологічного значення «багате життя, заможність»: «— Мій шлях тоді пролягав через сади і городи на околиці. Я пішов туди, де почали забудовуватися «куркулі», незважаючи на різні постанови. А Стратон Стратонович ще й наказав: «Шукайте таке місце, *де ставок, і млинок, і вишневецький садок*. І я його знайшов» (О. Черногуз).

Сполучення двох лексем «свербить» і «болить», в яких на перший план виступають семи «викликати хвилювання, тривогу, притягати до себе увагу», при відношеннях супідрядності розвиває в ПФО *і не свербить і не болить* значення «зовсім байдуже».

Розширення компонентного складу ФО, або «вклинювання», як називають це явище деякі дослідники (напр., В. М. Мокієнко), не змінює відношень між самими паратактичними компонентами і не впливає на загальне фразеологічне значення. Так, в українській мові відомі деякі сполучення, наприклад, *куй королю і сват Терещенку*, з конкретизуючим компонентом, в якому, по-перше, залишаються незмінними відношення супідрядності, а по-друге, не змінюється цілісна фразеологічна семантика. Наше розуміння цього явища збігається з висновками В. М. Мокієнка про те, що «вклинювання» як вид експресивності фразеологізмів є засобом

підвищення їх експресивності при збереженні загального фразеологічного значення»². Проте зрозуміло, що в історичному розвитку значення як окремих виразів, так і фразеологізмів можуть розширятися, звужуватися або взагалі змінюватися, як це буває з багатозначним словом.

Об'єднання лексем видових понять в сталі сполучення можливе за рахунок актуалізації в них імпліцитно і експліцитно виражених спільних сем, які проєктуються на спільне родове поняття.

Інший тип відношень між компонентами словосполучення — логічне підпорядкування сем одного компонента іншим, тобто один компонент відношиться до другого як загальне до окремого. Це відношення в к л о с е н н я.

Серед аналізованих паратактичних одиниць української мови виявлені включення таких різновидів:

1. Повні понятійні включення, коли одне з понять ширше за обсягом змісту і включає в себе інше поняття, вужче за обсягом, наприклад, ПФО *без роду і племені, без роду і плоду, ні роду ні приплоду, усім і кожному*. Майже завжди в одиницях такого типу спостерігається градуїзованість у вираженні значення: найчастіше перший компонент виражає часткове, а зростання ознаки, інтенсивності закладено в другому компоненті.

2. Часткове включення, коли один із компонентів означає те саме, але вносить свій понятійний відтінок або уточнення, як у ПФО *кланяйся і дякуй*, в якій «дякуй» виражає основне значення, а «кланяйся» має значення дякувати не словесно, а тільки поклонами. Цей компонент вносить зорове сприйняття подяки. Але оскільки компонент «кланятися» сам по собі вживається і в значенні «принизливо схилитися перед кимось», то цей відтінок впливає і на формування загального фразеологічного значення.

ПФО з відношеннями взаємної залежності — це, в основному, такі одиниці, які викристалізувалися на матеріалі художніх творів. Вони стали символами певних якостей, дій, поведінки людини. У них закладена інформація, вільна від усього другорядного, випадкового, інформація, яка в чуттєвій формі розкриває сутність предмета, явища, процесу, відтворює загальне емоційне забарвлення явища. Але ці явища, як і символи-вирази, можна розглядати тільки у взаємозалежності: *Отелло ревнує Дездемону (Отелло і Дездемона)*. *Монтеккі ворогує з Капулетті (Монтеккі і Капулетті)*, а одну справу намагаються зробити *Лебідь, Щука і Рак*. Навіть коли один з компонентів отримує більшу самостійність і вживається самостійно (напр.: «Дивись, який Отелло!»), то за ним імпліцитно присутній і другий компонент, частина цілісного образу.

Ситуацією для творення словосполучення і ПФО може служити й окремий предмет, а не лише літературний твір, наприклад, монетка, два боки якої служать для вгадування чого-небудь — *орел і решка*.

Лексеми, належачи до різних лексико-семантичних груп, можуть об'єднуватися в словосполучення при наявності відношень

суміжності між компонентами (поняття, названі цими лексемами, є частинами загального). На відміну від виразів з відношеннями супідрядності, ці конструкції співвідносяться із певними денотатами не тільки понятійно, але й асоціативно.

Так, компонент «уві сні бачити» викликає асоціацію за суміжністю «бачити вимріяне», а не актуалізує в ПФО *спить і всі сні бачить* значення «дуже чогось хотіти». Тому бачення уві сні є проявом суміжності окремого процесу і загального.

Особливим різновидом відношень за суміжністю є одиниці, в яких один із компонентів або обидва називають процеси, що супроводжують певний стан. Наприклад, дії «рвати, метати» супроводять часто стан роздратування, а актуалізація цих сем проєктує і фразеологічне значення одиниці «перебувати в стані сильного роздратування; гніватися».

Багатозначне слово маніфестує своє значення тільки в поєднанні з іншими словами. У ПФО *потом і кров'ю та залізом і кров'ю* компонент «кров'ю» в кожній з одиниць має інше значення. У ПФО *потом і кров'ю* під впливом сполучуваності спливають асоціативні семи процесів, що супроводжують важку, виснажливу працю: «То цебто я мушу віддати те, що *кров'ю та потом* увесь вік здобував?» (М. Кропивницький). А в сполученні з лексемою «залізом» у відомому висловлюванні Бісмарка *залізом і кров'ю* розвивається сема «кров винищених, убитих людей». Загальне значення, що розвивається за суміжністю, — «утисками, застосуванням насилля»: «Коли, вкінці, реакція минулася і *кров'ю та залізом* зліплено нову німецьку державність, то надії на новий розвіт літературної творчості якось не справдилися» (І. Франко).

Називання частин за цілим спостерігається в побажаннях удачі рибалкам, мисливцям, а потім, з розширенням уживання, — усім, хто приступає до якоїсь справи. Називання не цілого, а частин тут пов'язано з табу (з небажанням називати те ціле вголос, що пощастило). Подібне спостерігається у виразах *ні пуху ні пера, ні пір'я ні луски*.

Відношення послідовності дій і понять. Послідовність дій і понять у сполученнях, що утворюють ПФО, на відміну від однорідних рядів, які не передають едності в найменуванні дійсності, членують такі відрізки, які наділені номінативною функцією. Подібні сполучення синтаксично становлять собою закриті ряди з цілісністю змісту. Належачи до різних лексико-семантичних груп, їх компоненти об'єднуються на основі сем, які послідовно змінюють одна одну і узагальнюються.

При передачі послідовності дій актуалізуються семи швидкості виконання дії, наприклад: *прийшов, побачив, переміг*.

В інших випадках при послідовності дій, направлених на людину, найчастіше актуалізуються позитивні або негативні семи, які беруть участь у характеристиці певної людини. Компоненти ПФО *одірви та покинь*, називаючи дії зневажливого забарвлення, впливають на розвиток значення «шибайголова, непотріб, нікчема».

За переліком усієї шкали понять помітно вирізняється на фоні інших типів відношень утворенням заперечного змісту одиниці. Ці відношення можуть давати такі результати: в одному випадку семантичні ознаки, які заперечуються просто як відсутні, а в іншому — на фоні заперечуваних семантичних ознак компонентів — проступають інші, що присутні в тому чи іншому предметі, але як такі, що порівнюються з заперечуваними і в шкалі понять займають проміжне, середнє положення.

Серед паратактичних одиниць з відношеннями повного заперечення семантичних ознак вживаються найчастіше як компоненти дієслова, потім іменники, рідше прислівники. Така градаційна закономірність пояснюється, на нашу думку, тим, що повне заперечення передається дієсловом-присудком, а більшість компонентів-іменників виступає у ролі предикативних слів. Так, у компоненті ПФО *ні кує ні меле, не горіти і не куритися, ні бе, ні ме, ні жукуріку* присутня сема «нічого», «зовсім нічого», яка характеризує присудок відповідно — «нічого не робити, не виявляти ініціативи», «зовсім не має бажання що-небудь робити, байдужий», «нічого не знає, не розуміє».

Лексеми-іменники, що перебувають у відношеннях заперечення, мають шкали виміру, близькі до дієслівних. Частіше вони відносяться в реченні до дієслова-присудка і дають йому різні характеристики ступеня, інтенсивності його значення. Об'єднання емоційних сем «те, що загрожує» в сполученні *ні грому ні тучі* проектує значення виразу «нічого в світі не боятися». У ПФО *ні гріха ні совісті* компоненти об'єднані на основі моральних критеріїв, які служать пересторогою до здійснення неморальних вчинків. Тому відношення сприяють встановленню фразеологічного значення «поводити себе з викликом, бути байдужим, розпущеним, цинічним».

Прислівникові лексеми при цих відношеннях мають тенденцію розвивати негативну семантику. Компоненти ПФО *ні тепер ні в четвер* узагальнюють часові семи, заперечуючи усю шкалу виміру, «ніколи, ні за яких обставин».

Інакше розташовуються семи на шкалі виміру при іншому типі заперечних відношень. У цьому випадку заперечення дає поштовх до порівняння семантичних ознак і утворення «середнього» змісту. Саме «середнім» змістом пояснюється значення ПФО *ані дівка ані вдова* — «становище заміжньої жінки, чоловік якої тривалий час перебуває в іншому місці», *ні те ні се, ні риба ні м'ясо, ні два ні півтора* із значенням «щось посереднє, невизначене».

Цей матеріал дає підстави зробити висновок про те, що сполучення з заперечними відношеннями формує заперечний зміст усієї дериваційної бази або заперечний відтінок, присутній в загальному значенні словосполучення, яке служить дериваційною базою для майбутньої ПФО.

Відомо, що словосполучення конкретніше слова, тому у нього більші зображувальні можливості, кожен компонент доповнює один одного. Це добре видно і на ПФО, компоненти яких перебу-

вають у відношеннях до повнення. Доцільно нагадати, що особливістю паратактичних конструкцій як дериваційної бази ПФО взагалі якраз і є різного виду компонентні узагальнення, доповнення, складання.

У першу чергу виділяється група дієслівних сполучень, у яких один компонент називає основну дію, а інший — дію, що супроводжує її в конкретній ситуації. Так, у ПФО *бреше й оком не моргне* другий компонент указує на супроводжувальну додаткову дію «і не знігиться». Будучи ядром ПФО, він може складатися відношення доповнення в ПФО *хоч сядь та й плач* із значенням «дуже важко комусь».

Часові доповнення цікаво порівняти з заперечними одиницями, такими, як *ні тепер ні в четвер*, де обидва компоненти передають близькі значення. А в ПФО *на Миколи та й ніколи, на святого Миколи й ніколи* заперечення закладено фактично тільки в другому компоненті, в якому після багатообіцяючого першого категорично додається відмова — «щось ніколи не буде здійснено».

Причиново-наслідкові відношення лежать в основі формування ПФО і в аналізованих конструкціях мають досить специфічне вираження. Мовознавці відзначають, що семантика причиново-наслідкової залежності є діалектичною єдністю, хоча наслідок може мати різний ступінь причинової детермінації³. Є два різновиди цих відношень серед ПФО. До першої належать ПФО субстантивного типу, компоненти яких дають тезу, причину, що викликає неминучий наслідок, наприклад *злочин і кара*. Другий різновид охоплює ПФО з дієслівними компонентами в наказовому способі. У них другий компонент передає наслідок цієї дії, наприклад, *шукайте і знайдете, поділяй і пануй*.

Допустові відношення виділяються як різновид протиставних, як відтінок при протиставленні неоднорідних лексико-семантичних груп. Усі вони мають протиставний сполучник «та», перед яким може вживатися і не вживатися кома. Це конструкції типу *мале курча, та вже летюче; маленький, та сміливенький; великий дуб, та дуплистий*, які без коми мають відтінок протиставного значення, а з комою — власне допустові.

Суть відношень *к о н в е р с і ї* полягає в тому, що обидва компоненти, лексично виражені неоднаково, відносяться до різних лексико-семантичних груп, але мають однакове значення, вони взаємозамінні. Саме взаємозамінність, конверсія, тобто можливий зворотний порядок виміру за шкалою, визначає актуалізацію певної експресії компонентів. Зворотні точки відрахунку відчутні в ПФО *один і той самий, не по коневі, та по оглоблях, чи в камінь головою, чи каменем в голову; з дощу та під ринву* тощо.

Дані аналізу відношень між компонентами, що є ситуативними синонімами, дозволяють стверджувати, що поєднання синонімів у конструкції паратактичного типу, загалом не характерні для лексичної синонімії, робить їх більш виразними, інтенсифікує прояв їхньої семантики, актуалізує їх уживання і значення, тобто сприяє фразеологізації цих сполучень.

У сполученнях паратактичного типу між їхніми компонентами виявлено різні види зв'язку, що дозволяє осмислити сполучувальні можливості лексем, співвідносних з певним денотатом, роль вибіркової спрямованості людського мислення в пізнавальній діяльності. Велике значення при цьому має конкретизація значення слова в сполученні з іншим, актуалізація спільних сем, узагальнення значення сполучення на різних рівнях.

¹ Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике. К., 1979. С. 9; Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973. С. 11—12. ² Моквиенко В. М. Славянская фразеология. М., 1980. С. 117. ³ Кадомцева Л. О. Обставинні складнопідрядні речення // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 377.

Надійшла до редколегії 10.02.90

Анализируются отношения между компонентами паратактических фразеологических единиц, представляющих системные закономерности языка, функций названных фразеологизмов.

Г. М. МИРОНОВА, канд. філол. наук, Київ. ун-т
**ГНОСЕОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ МОВИ В ОБ'ЄКТИВНОМУ
ВІДОБРАЖЕННІ ДІЙНОСТІ**

Йдеться про ретроспективне дослідження ядерних компонентів кількох фразеологізмів, що належать до східнослов'янського фонду, з залученням етимологічного аналізу, широким використанням мовних фактів сучасних літературних української, російської, білоруської мов, діалектного та етнографічного матеріалу, з урахуванням відомостей інших слов'янських мов.

Драгий мій отче і мій царю,
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла,
Та щоб сама і принесла,
То я, вкусив його, возстану
З одра недуги...

(Т. Г. Шевченко)

Прочитавши останній рядок, стає зрозумілим: людина, яка вимовила ці слова, важко хвора. Адже застаріле слово *одр* найчастіше вживається у словосполученні *на смертнім одрі*, яке означає «при смерті, мертвий»: «Тарас [Шевченко], пробившись, поглянув на чоло [Пушкіна] величне, захололе, на кучері, що впали *на смертний одр*, на опуклі великі, сковані навіки, очі» (Д. Косарик); «Примірник шойно віддрукованої книги «Про обертання небесних сфер» привезли в Фромбок, коли Коперник лежав *на смертнім одрі*» (з журн.). У цього слова цікава історія, що сягає до мови язичницьких племен.

У словниках сучасних східнослов'янських мов слово *одр* подається з позначками *застаріле*, *урочисте* у значенні «ліжка, постіль»*

* Див. у І. Франка (в його «Поясненні слів») *одра* «кір»; пор. блр. мед. *одра* «балежня ні страшная, але послі яе аслажнення» (ПЗБ, III, 257).

Список умовних скорочень подається в кінці статті, римська цифра означає том або випуск, арабська — сторінку або карту.

(пор. у «Нарисах з історії декоративно-прикладного мистецтва»: «У побуті... вживалися такі меблі, як столи, стільці, лави, ліжка. Ліжка мали кілька назв: ложе, постіль, кровать, *одр*, які свідчать про різне вжиткове призначення цих предметів»). Художні твори минулого століття (та їх переклади) ілюструють його вживання: «Нерове... Припливуть і прилетять зо всього світа Святіе мученики, Діти Святої волі. Круг *одра*, Круг *смертного* твого предстануть В кайданах» (Т. Шевченко); «Юрба хвилюється і мчить туди, де на *одрі* високім Лежить на ковдрі парчевій Княжна весь час у сні глибокім» (О. Пушкін); «Проснувшись, долго он лежал без сна на *одре*» (М. Гоголь); «Неслышными шагами она быстро подошла к *одру больного*» (Л. Толстой). Отже, донедавна слово *одр* могло досить вільно входити до складу різних словосполучень.

Вживання лексеми у фразеологізмі на *смертнім одрі* вимагає ретроспективного дослідження цієї одиниці мови. Адже «фразеологізми у власному розумінні (точному значенні) цього терміна завжди побічно відображають погляди, переконання, напрям, склад думок народу, суспільний лад, ідеологію своєї епохи. Віддзеркалюють, як ранкове світло віддзеркалюється у краплині роси»¹. Однак слід пам'ятати, що «фразеологічні «краплини роси» можуть стати об'єктивним зображенням «реальності ... лише в тому випадку, якщо їх ... «чистота» апробована вірогідним етимологічним аналізом»², адже етимологія та внутрішня форма слова є джерелом для аргументації та інтерпретації історичного й сучасного матеріалу.

Етимологія слова *одр* пов'язана з індоєвропейським *dru- «дерево». Старослов'янське *одръ* походить від *o-dru «біля дерева» і семантизується як «поміст біля дерева» (пор. також алб. dru «дерево, шест, палка»; готськ. triu «дерево»). М. Фасмер вважає, що подальший розвиток цього слова пов'язаний саме з обрядом поховання, під час якого покійного підпалювали разом із деревом (Ф., III, 123). Слово є в усіх слов'янських мовах, крім лужицьких. Лексикографічні джерела східнослов'янських мов XIX—XX ст.³ свідчать про значну генералізацію семантики висхідного *одръ* та спільнокореневих лексем. На наш погляд, найбільш цікавими є *одер*, *одр* «ложе, поміст, ліжко» (до речі, ці значення зафіксовані ще в XI ст.) * «носилки; ноші; мари; кузов; короб; одноколка; двоколка; дроги, віз, хура; поміст у лісі на деревах, піл, поміст біля дерева, на який ставлять колоди, дуплянки для бджіл», *одрина* найчастіше «велика стайня, хлів для рогатої худоби; стара, виснажена

Пор. також укр. розм. «на смертельній (на божій) постелі»; див. ще рос. *одреникъ* «хворий, прикутий до ліжка», *одринникъ* «церковний сторож» (що цілком зрозуміло, адже майже завжди біля церкви був цвинтар), вживані з XVI ст. (СлРЯ, XII, 294—295).

* Дослідники зазначають, що слова *одръ* та *ложе* використовували в літургійній літературі для перекладу грецьких слів, що означали «ліжко; ноші, постіль, гроб», цікаво, що в євангеліях переважає *одръ*, у Синайському псалтирі та требниках *ложе*; у Суравальському літописі тільки *одръ*⁴. Мабуть, під впливом цієї традиції у болгарській мові є можливим тлумачення слова *кровать* таким синонімічним рядом: *одръ*, *одровина*, *патъ*, *патецъ*, *ракла*⁵.

скотина; конюшня, кошара, повітка, саж; сінник; спальня; спочивальня, кімната взагалі»; подекуди *презирл.* «незграбний, неповороткий» (про людину); «піл, нари, ліжко»; *одрець* «лава», *одрець* «віз для перевезення сіна» * [пор. також болг. *одръ* (*одъръ*, *одъръ*) «підлога з дощок, ліжко, лава, площадка, ґрунт, основа, ганок»⁶, ч. *odr* «ложе, постіль; сітчаста споруда, що використовується для закріплення виноградної лози», «підмости, поміст (ярус) у сараї для сіна, снопів; сарай на току»⁷, *odru* «поміст у стайні», *odřice* «жердки, на яких вішають рибу для в'ялення»⁸, в. *odra* «поміст на стовпах біля дерева»; «хвороба»; срб. *одар* «ліжко, поміст, ноші», *одрени* «ліжковий», *одрени стог* «великий стіг сіна, складений за допомогою лісів (риштування); слн. *oder* «риштування, поміст, театральні підмости; стайня, хлів; *mrivaski oder* «катафалк»].

Досі в сучасній українській мові поряд з *odr* функціонує похідне *одрина*, що означає не тільки «постіль, ліжко» (див. сучасне використання виразу: «Шпитальні ліжка були схожі на скрині й часто називались *одрами*», звідки й пішло *лежить на смертному одрі*» (з газ.), а й спальня або кімната взагалі (СУМ, V, 641)^{*}; див. ще *одрина*, *одрина* «будівля для свійських тварин» в окремих пунктах на півночі Ровенської та Житомирської областей, що межують з Білоруською РСР та протетичне *водрена* в Любешівському районі Волинської області (АУМ, II, 280); пор. також блр. діал. *адрына* (*андрына*, *одрина*, *адрыня*), що є загальнобілоруське, означаючи «хлів для худоби, приміщення для возів, саней, зберігання корму для худоби; тік, клуна, місце в хліву для сіна, сільськогосподарське начиння, стайня, приміщення для збіжжя» (ДАБМ, 231, 236); подекуди вживаються також *одрыня* (ПЗБ, III, 257), *адрынка*, *андрынка* та *адрынец* для позначення будівлі, у якій складають сіно (ПЗБ, III, 236; АУМ, II, 289); крім того лексема *адрына* може означати «кошару, вівчарню» (ДАБМ, 231). У словацьких говірках *odřina* «тонкий лісоматеріал», *oder* «лісоматеріал з молодого лісу; горище у стайні», у Далматії *odřina* «кальтанка з виноградної лози» або «двір, покритий виноградною лозою», порівняймо болг. *одрина* «виноградна лоза», *юдър* «балкончик на хаті» (БДА, I, 198), на південному сході Болгарії *одър*, *одърче* «тс.» (БДА, I, 198; РБЕ, III)⁹. Аналіз семантики *одрина* дає змогу припустити, що на півдні та заході слов'янського світу слово могло виникнути незалежно від східних слов'ян. На це вказує значення суфікса *-ина*, яке на сході допомагає утворювати назви господарських

* Цікаво, що крім виявленої семантики слова *одръ* (*одеръ*) за матеріалами лексикографічних джерел споріднених мов, зафіксоване ще одне значення досліджуваної лексеми «пристрій з ґратами (решіткою), який встановлювався над вогнем (використовувався як знаряддя тортур)», відоме з XII ст. У XV ст. з таким же значенням вживалось слово *одрець*, що могло називати ще й дроги, воза, короб (СлРЯ, XII, 294).

** Можливо, що це слово мало також значення «комора»; так у Картогеці СУМу знаходимо: «Старий Рогдай замкнувся зразу в *одрині*, де стояли скрині з готовим грошом, дорогоцінностями та дорогими шубами, парчею і поволоками, бо боявся насилля і грабежу» (Ю. Опільський).

будівель *; а на заході використовується для деривації збірних понять¹⁰.

Аналіз функціонування слова *одр* та похідних від нього дозволяє схематично відобразити розвиток семантики таким чином: *dru, *o-dru «дерево» (виріб з дерева) → «місцеперебування духів, оберіг від духів», «дерево, тотем» → «життя — смерть»; *o-dru: I) виріб із дерева: 1) дерев'яне сховище [а) довбанка, видовбаний човен, однодеревка, б) домовина, труна, в) ящик, кузов, короб, г) дуплянка для бджіл], 2) хрест **, поховання на дереві або у стовбурі, 3) поміст [а) лава, піл, нари, б) ліжка, постіль, в) ганок], II) дорога — транспорт I) носилки, ноші, мари, 2) дроги, віз, хура, 3) одноколка, двоколка, III) будівля I) житловий будинок [а) дім, б) кімната будь-яка, в) спальня, спочивальня; 2) господарські будівлі двору а) сінник, б) повітка, в) стайня, г) кошара, д) саж, е) конюшня] і т. д.

На користь саме такого відтворення «полісемантичного пучка» свідчать дослідження багатьох авторів та лексикографічні джерела. Так, зокрема, у Д. Зеленина знаходимо: «В одних випадках дерево вважалось місцем перебування духа, а в інших — оберегом від духів»¹¹. У «Міфах народів світу» йдеться про те, що так зване «дерево життя» «нерідко здатне відображувати й негативний член протиставлення життя — смерть»¹². Л. Я. Штернберг, досліджуючи назву «шаманського» дерева у різних сибірських народів, приходить до висновку, що вона означала «дорога». Крім того, автор зазначає, що з культур мертвих дерево пов'язане мало, якщо не рахувати поховання на деревах або в стовбурі дерева¹³. Цікаві спостереження знаходимо у В. Я. Проппа, який писав, що «домовина є, безперечно, пізнішим явищем. Попередниками домовини були дерев'яні сховища, що нагадували форми тварин. Така форма ... відображує найбільш ранні уявлення про перетворення людини, яка вмерла, у тварину ***. Пізніше домовина втрачає свої тваринні атрибути»¹⁴.

Додаткові відомості знаходимо й у «Лінгвістичному атласі українських народних говорів Закарпатської області». На питання «Як називається труна, домовина (ящик з дошок, куди кладуть мерця при похороні)?» були отримані такі відповіді: *де"ре"вишче* «велика масивна труна, в якій ховають старих людей» (старіша назва, зафіксована у народній пісні «Коби в тебе жона вмерла, а в мене газдишче, мы бы того спаровали в йенно де"ре"вишче»); *де"ре"вце*.

* Слово *одрина*, крім зазначеної семантики, могло означати у XV ст. будівлю, приміщення адміністративного призначення (за даними новгородських та псковських грамот) (СлРЯ, XII, 292—295).

** СлРЯ, IV, 353: «И снемше его с древа (хрест), вложиши въ гробъ»; *одерки* — «дві палочки, поставлені навхрест, щоб утримувати денце квасника у певному положенні» (ДООВС, 156).

*** Відомі також фольклорні мотиви, що передають уявлення наших предків про перетворення мертвих у дерево (пригадаймо хоча б загальновідому дівчину-тополю в поемі Т. Г. Шевченка «Тополя»).

«труна для малих дітей», *дерево*, *домовина* «давніша назва, яку вживають старші люди» (ЛАНГ, 33), пор. ще укр. *домовина*, *доломина* «добротна хата, що має дві і більше кімнат» (СДЛП), блр. *дабавіна*, *дамайе* «домовина» (ПЗБ, II, 19) *. Атлас української мови фіксує значну територію використання лексеми *дубовіна* (пор. рос. *поддубена* «тс.») як назви відповідної реалії. Ареал розповсюдження цього слова зосереджений на території Вінницької області, окремі випадки знаходимо в прикордонних зонах з Київською та Черкаською областями (АУМ, I, 347), (див. ще *дуб* діал., іст. «вид великого човна», *дуба* «людина високого зросту», *дубовіна* «дубова труна» (ЕСУМ, II, 137) та рос. *дуб* півд. «човен, довбанка» (Даль, I, 498) **, пор. укр. *вильнути наверх денцем* (див. у І. Котляревського: «Фарона першого погладив Потім'ю гострим кладанцем І добре так його уладив, Що сей *вильну в наверх дінцем*»), пор. також сучасне болг. *ковчег* «домовина» ¹⁵.

Ретроспективний аналіз ядерного компонента одиниці сучасного фразеологічного фонду братніх мов дозволяє проникнути й у семантику таких стійких виразів, як: укр. *дати* (*урізати*, *врізати*, *різати*) *дуба*, *задубіти*, *задубти*, *задубнути*, *здубитися*, *одубеніти*, *одубіти*, *одубитися* «вмерти, околіти», *дуба* «сторч», *дубала* «дубом; сторч» (пор. *правцем поставило*), *ні дна*** ні покришки*, рос. *дать* (*давать*), *врезать* **** *дуба*, *одубеть*, *сыграеть в ящик*, *вгоняеть* (*вгоняеть*, *загнаеть*), *вколотить в гроб*, *ни дна ни покрышки*, блр. *глядеть ў дуб* та ін. ¹⁸

Атрибутика обряду поховання зайвий раз підтверджує згадані зв'язки як на номінативному, так і на реалемному рівнях: Зокрема, в усіх практично слов'ян є звичай на могилі садити дерево; у нежонатих (на Поліссі та в Карпатах) у могилу встромляють весільне деревце; у гуцулів та болгар домовину несуть в гілках плодкових дерев і т. д. Слід звернути увагу і на метафоричність лексики, яка означає домовину: укр. карп. (бойк., покут.) *дерево*, *деревище*; укр. (карп.), рос. (влдм., тобол.), блр. *колода* «тс.», півн.-рос. *колода белодубова*, влдм. *чурак* «видовбана домовина» та ін. ¹⁹

Враховуючи діалектні матеріали східнослов'янських мов, а також дані відповідних етимологічних словників, вважаємо за мож-

* Слід зауважити, що наведена лексика тісно пов'язана у слов'ян з позначенням будинку [будівель] та одягу (це можна пояснити певним ізофункціоналізмом реалій — «оболонка, захист людини»); з одного боку, можливий ряд: укр., рос. *домовіна*, *хата*, *домовище*, *домик*, блр. *домовье*, *думаўе*, *дамавічка*, *даміна*, *дамоўка*, болг. *къща*, сrb.-хр. *кућа* та ін., а з іншого — див. рос. *тулуп* [кафтан] *деревянный* «домовина», *дубасик* «смертний сарафан».

** Див. також у молдавській мові *дубас* «великий човен, шаланда», румун. *dubă* «човен», що є там запозиченням зі східнослов'янських мов. Варто також пригадати поліський *прихором* (пор. *хороми*) «дубова колода у вигляді човна завбільшки з домовину, який ставлять на могилу» ¹⁶.

*** У Сибіру *дном* називають домовину «з неотъемной крышкой», а *домовина* — це «однодеревая долбленая колода в северных лесных губерниях, хотя употребление колод запрещено законом» ¹⁷.

**** Пор. *врезание* «погибель, шкода, збиток», *врезаться*, *повреждаться* «мати збитки, страждати від чогось», *врезати* «пошкодити» (див. СЛРЯ, III, 106).

ливе висунути ще одну версію щодо зв'язків аналізованих слів з нижченаведеними рядами лексем. Індоевропейська назва дерева, мабуть, пов'язана з і.-е. **der-* (**dergh-*) «дерти» (як «обдерте від кори») та похідного **dgor-*, що дає право розширити аналізовану групу: укр. *дерюга* «товста, груба тканина, рядно, покривало, килим, попона» (зближене з *дёрна* «рядно, попона; чорний вовняний одяг, подібний до запаски; ковдра»), *драпачка* «вид вишивки; зняряддя (кам'яне) для обробки льону», *драпкі* «плетіння з ниток, що залишилися нетканими на краю полотна», *драпчун* «виткане з ганчір'я, рядно» [*дрáпѣ*], *деріння* «лахміття, ганчір'я, драфт, драгтя», *дранина*, *дерлюга* «ганчірка», *дермо* «груба тканина», *дранижний* «хижий»; *дранижка* «обдирання», *деріга*, *дрáло* «грабіжник»; *дерій* «грабіжник, шкуродер», *дерун* «грабіжник, хубарник», *дрáнець* «обшарпанець», *дрáнка* «тонка дощечка, драниця; подерта, зношена одежина (обшарпана жінка)», *одерáчка* «різновид гребінця, яким розчесують льон» і т. д.; рос. *одервіна* «домоткане полотно»; *одергиши* «залишки льону», *одёрговини* «відходи льону при обробці», *одёржи*, *одёржка*, *одержья* «пачоси льону, а також пряжа, полотно», *одёржник* «товстий канат», *одёржанки* «старі речі», *одёр* «про того, хто швидко зношує одяг», *одёргыш*, *одерйша*, *одерган* «обідранець», *одергастья*, *одергафья* «обірванка», *одерина* «неслух; погана, уперта людина, ледащо, нахаба, дурень» та ін. (Див. ще Грінч., III, 38; ЕСУМ, II, 35—36, 40—42, 122, 137 та СРНГ, XXIII, 16—19).

Варто звернути увагу й на те, що в усіх близькоспоріднених мовах досить легко можуть бути виділені групи слів із чітко окресленою семантикою, яка дає змогу простежити певний паралелізм шляхів розвитку спільних значень в українській, білоруській та російській мовах (зокрема, на основі різного роду транспозицій).

Розвиток значення слова *одр* та його похідних у східнослов'янських мовах є прекрасною ілюстрацією того, що мова, «віддзеркалюючи» навколишній світ завдяки осмисленню, а не просто «фотографуванню» його людиною, доносить до нас світогляд не тільки певного хронологічного зрізу суспільства, а немов би відтворює нашарування його за все життя людства.

¹ Ларин Б. А. История русского и общего языкознания. Избранные работы. М., 1977. С. 156. ² Мокшенок В. М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. Л., 1986. С. 5. ³ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. М., 1958; Малоруско-німецький словар / Уложили Є. Желеховський і С. Недільський: В 2 т. Львів, 1886; *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка: В 2 т. М., 1959; Словарь живого народного, письменного и актового языка русских юван Российской и Австро-Венгерской империи / Сост. Фортунат Пискунов. 2-е изд. К., 1882; *Нодович И. И.* Словарь белорусского наречия. СПб., 1870; *Шатерник М. В.* Краёвы слоўнік Чарвеншчыны, Мінск, 1929; *Лисенко П. С.* Словник польських говірів. К., 1974; *Добровольский В.* Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914. ⁴ *Львов А. С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966. С. 168—171. ⁵ *Тихов Н. З.* Материалы для исторического развития славянского жилища: Болгарский дом и относящиеся к нему пристройки по данным языка и народных песен // Изв. о-ва архитектуры, истории и этнографии. Казань, 1891. Т. 9. С. 13. ⁶ *Там же.* С. 11, 41; *Харузин А.* Славянское жилище в Северо-Западном крае. Вильна, 1907. С. 79. ⁷ *Machek V.* O slovánském odrú / Slavja, r. XVIII, Seč. 1—2. Praha, 1957. S. 72. ⁸ *Mozzyn-*

shi K. Kultura Ludova slowian. Krakow, 1929. S. 573. * Див. ще: *Сцяшковіч Т. Ф.* Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. Мінск, 1972; *Шатернік М. В.* Цит. праця; *Каспяровіч М. І.* Віцебскі краевы слоўнік. Віцебск, 1927; *Сцяцко П. У.* Народная лексіка. Мінск, 1970; Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектная мовы / Пад рэд. Ф. Янкуўскага. Мінск, 1960; *Бломквіст Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов // Восточнослав. этнограф. сб. М., 1956. Т. 31. С. 21, 138, 201, 203—204. ¹⁰ *Лучиц-Федорец И. И.* Лингвогеографическая характеристика и реконструкция одной группы лексики Подесья (жилище и хозяйственные постройки). Минск, 1973. С. 65. ¹¹ *Зеленин Д.* Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов // Тр. Ин-та антропологии, археологии, этнографии. М.; Л., 1980. Т. 15. Вып. 2. С. 396—397. ¹² Мифы народов мира. М., 1980. Т. 1. С. 396—397; Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. М., 1978. С. 74, 136, 146, 152, 158, 205, 254. ¹³ *Штернберг Л. Я.* Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936. С. 123—124; *Афанасьев А. Н.* Древо жизни. Избранные статьи. М., 1962. ¹⁴ *Пронн В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986. С. 128. ¹⁵ *Анучин Д. Н.* Сани, ладыя і коні как принадлежность погребального обряда. Археолого-этнографический этюд. М., 1890. ¹⁶ *Семчинский С. В.* Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові. К., 1958. С. 83. ¹⁷ Собрание сочинений С. В. Максимова. Крылатые слова. Неспроста и неспуста слово молвится и до веку не сломится. СПб., 1909. С. 407—408. ¹⁸ Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Укл. І. С. Олійник; М. М. Сидоренко. К., 1978; *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови: В 2 т. К., 1984. Т. 1; Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова М., 1986; Словарь-справочник по русской фразеологии. М., 1985. ¹⁹ *Седакова О. А.* Обрядовая терминология и структура обрядового текста (погребальный обряд восточных и южных славян). М., 1983. С. 167—168.

Умовні скорочення

Ремарки

діал. — діалектне
іст. — історичне
мед. — медичне
півд. — південне
суч. — сучасне

пор. — порівняй
розм. — розмовне
презирл. — презирливе
тс. — те саме

Назви мов, наріч і діалектів

алб. — албанське
блр. — білоруське
бойк. — бойківське
болг. — болгарське
влдм. — володимирське
готск. — готське
і.-в. — індоєвропейське
карп. — карпатське
п. — польське,

пін.-рос. — північно-російське
покут. — покутське
рос. — російське
румун. — румунське
слн. — словенське
срб. — сербське
срб.-хр. — сербсько-хорватське
тобол. — тобольське
укр. — українське
ч. — чеське

Бібліографія

АУМ — Атлас української мови. К., 1984. Т. 1; К., 1988. Т. 2. *БДА* — Български диалектен атлас. София, 1964. Т. 1. *Грінч.* — Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4 т. К., 1958—1959. *ДАБМ* — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963. *Даль* — Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1955. *ДООВС* — Дополнение к Опытгу областного великорусского словаря: СПб., 1858. *ЕСУМ* — Етимологічний словник української мови. К., 1985. Т. 2. *ЛАУНГ* — Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР Й. О. Дзедзельського. Ужгород, 1959. Т. 1. *ПЗБ* — Слоўнік беларускіх гаворах паўночна-заходній Беларусі і яе пагранічча у пяці томах. Мінск, 1979—1986. *РБЕ* — Гербоў Найден. Речник на българския език. София, 1977. *СРЯ* — Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1976. Вып. 3; 1977. Вып. 4; 1978. Вып. 5; 1980. Вып. 7; 1987. Вып. 12. *СДЛП* —

Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. К., 1961. СРНГ — Словарь русских народных говоров. М., 1969. СУМ — Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980. Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1986—1987.

Надійшла до редколегії 22.01.90

Речь идет о ретроспективном исследовании ядерных компонентов нескольких фразеологизмов, принадлежащих к восточнославянскому фонду, с применением этимологического анализа, широким использованием языковых фактов современных литературных украинского, русского, белорусского языков, диалектного и этнографического материала с привлечением данных других славянских языков.

СЛОВОТВІР І МОРФОЛОГІЯ

В. В. ГРИЦУК, канд. філол. наук, Київ. пед. ін-т

СТРУКТУРА СЛОВОТВІРНИХ ЗНАЧЕНЬ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ УТВОРЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Досліджуються словотвірні значення різнотипних похідних, особливості їх структурування. Висвітлюється методика виявлення словотвірних значень українських деад'єктивів.

Важливим актуальним завданням сучасної української дериватології є вивчення словотвірних значень різнотипних похідних, особливостей їх структурування. Для створення типології словотвірної семантики сучасної української мови необхідні попередні описи й інвентаризація дериваційних значень різних структурно-семантичних груп дериватів. Мета даної статті — описати словотвірні значення похідних, мотивованих прикметниками.

Сучасний етап розвитку науки про словотвір характеризується значними розбіжностями як в теорії словотвірного значення, так і в практиці опису дериваційної семантики. Грунтовні огляди історії дослідження словотвірної семантики¹ позбавляють необхідності аналізувати різні концепції семантики похідних. Зауважимо тільки, що в нашому розумінні словотвірне значення — це відстоєна й типізована у мовній свідомості на базі узагальнення регулярно повторюваних відношень між однорідними похідними словами і їх твірними семантична категоріальна величина, складно структурована відповідно до внутрішніх різновидів деривації із закріпленими за нею мовною практикою словотвірними формами, яка служить засобом субкатегоризації або перекатегоризації частинимовного значення.

За своїм статусом словотвірне значення є номінативним. У складному поетапному мисленнево-мовленневому акті утворення слова воно конкретизує, деталізує класифікуюче частинимовне значення в процесі становлення індивідуального лексичного значення або транскатегоризує його.

© В. В. Грицук, 1991

Вивчаючи особливості структурування словотвірних значень, не можна не враховувати типів ономасіологічних категорій, які відображають, посутньо відмінні словотворчі процеси. Відприкметникові утворення в сучасній українській мові дериваційно неоднорідні: в основі утворення одних лежать ономасіологічні категорії мутаційного, інших — модифікаційного, ще інших — транспозиційного типів.

Інтерпретація словотвірного значення як узагальненої семантичної величини, складно структурованої відповідно до різновидів деривації, покликаної субкатегоризувати загальнокатегоріальні частини мовні значення чи перекатегоризувати їх, сама по собі недостатня для опису словотвору і створення типології семантики. Вона досягає евристичності лише тоді, коли її доповнити процедурою виведення й формулювання словотвірного значення.

Понятійний аналіз означуваного, що є передумовою утворення дериватів мутаційного типу, вербалізується певними синтаксичними конструкціями, обов'язковим компонентом яких виступає безпосередньо мотивуюче слово. Якщо ряд дериватів характеризується такими однотипними синтаксичними конструкціями, що актуалізують певні логічні конструкти, то йому в цілому, як і кожному члену цього ряду, властиве спільне словотвірне значення. Для створення типології словотвірних значень потрібно встановити синтаксичні конструкції, в яких відображено понятійний аналіз класів об'єктів номінації, на основі чого виявити й інвентаризувати наявні словотвірні значення.

Процедура встановлення синтаксичних конструкцій, в яких відображено понятійний аналіз об'єкта номінації, запропонована В. Дорошевським, ґрунтується на існуванні виразної аналогії між структурою деривата та структурою мотивуючої синтаксичної конструкції, перифрази деривата. Специфіка, можливості і переваги перефразування при вивченні семантики похідних слів показані в ряді досліджень². На думку вчених, правильно побудована перифраза повинна задовольняти такі умови: бути граматично правильною, значенням дорівнювати твірному, містити безпосередньо мотивуюче слово та слово або словосполучення, які, з одного боку, є заміниками словотворчого форманта, а, з другого — позначають понятійні семантичні категорії, що виражаються засобами словотвору³.

Встановлюючи перифразу для дериватів мутаційного типу, важливо узгодити названі вимоги до неї з обов'язковим відображенням ономасіологічної бази й ономасіологічної ознаки. Якщо в останній вимозі до структури перифрази вбачати необхідність фіксації ономасіологічної бази, а, як нам видається, саме це мається на увазі, то формулою перифрази буде граматично правильно побудоване речення чи словосполучення, компоненти якого актуалізують ономасіологічну базу й ономасіологічну ознаку тотожного за значенням деривата.

Понятійний аналіз об'єктів номінації при модифікації має свої особливості. Оскільки в модифікаційних похідних до змісту

наявного поняття добавляється лише додаткова модифікаційна ознака, то перифраза будеться як словосполучення, структуру якого формують твірне слово, що виражає певне поняття, і його кількісний, просторовий чи якийсь інший детермінант.

Специфіка транспозиції як особливого внутрішнього різновиду словотворення, суть якого полягає в граматичній перекатегоризації певного поняття, накладає відбиток на характер словотвірних значень транспозиційних дериватів і їх встановлення.

У ряді праць робиться спроба визначити перифрази й для тих дериватів, в основі яких лежить транспозиція, наприклад, для відприкметникових абстрактних іменників: *доброта* «буття добрим»⁴, *smiałość* «буття сміливим»⁵. Не можна не бачити певної штучності таких перифраз. Та якщо до абстрактних деад'єктивних іменників ще можна підібрати перифрази, хай і не зовсім природні, то відприкметникові прислівники таких взагалі не допускають. Тому словотвірні значення дериватів транспозиційного типу не можна визначати на основі їх перифраз.

Деад'єктивні утворення становлять помітний пласт дериватів, який утворює своєрідну підсистему в словотвірній системі української мови. Підсистема деад'єктивних похідних, характеризуючись рядом особливостей, властивих аналогічним підсистемам десубстантивів, девербативів і т. п., у той же час виявляє і специфічні особливості, що простежуються в їх частиномовній структурі, співвідношенні типів ономасіологічних категорій, способах і ресурсах словотвору, закономірностях словотвірної семантики.

Як уже відзначалось, двочленна структура дериватів мутаційного типу відбиває понятійний аналіз об'єктів номінації, вербалізований перифразою, компоненти якої фіксують ономасіологічну базу й ономасіологічну ознаку. Основу ономасіологічних категорій мутаційного типу в відприкметниковому словотворі складають логічні операції позначення предметів за характерною для них ознакою та різнотипної процесуалізації ознаки.

Типовою перифразою для відприкметникових іменників із предметною семантикою є атрибутивне словосполучення, означуваний іменник якого вказує на ономасіологічну базу, а означуючий прикметник — на ономасіологічну ознаку. Те, що на рівні перифрази ономасіологічна ознака представлена атрибутивно, а не предикативно, як це характерно для логічних операцій, не має значення, оскільки синтагми атрибутивного типу передбачають наявність предикативного зв'язку між ознакою і тим предметом, до якого вона віднесена⁶. Пор.: *авантюжник* — *авантюрна людина* (*людина в авантюрна*), *ватянка* — *ватяна куртка* (*куртка ватяна*), *чорнявка* — *чорнява дівчина* (*дівчина чорнява*), *довбанка* — *довбаний човен* (*човен довбаний*), *воронець* — *вороний кінь* (*кінь вороний*), *верхняк* — *верхня частина* (*частина верхня*) і т. п.

Абстрагуючись від лексичного наповнення конкретних перифраз, одержуємо узагальнену формулу перифрази «хтось (щось) є якимсь» або «якийсь хтось, якесть щось», на основі якої у наведених похідних та їм подібним виявляємо словотвірне значення «носії ознаки».

Проте далеко не всі відприкметникові іменники з предметним значенням семантизуються перифразою в формі атрибутивного словосполучення, означуваний іменник якого вказує на ономасіологічну базу, а означуючий прикметник — на ономасіологічну ознаку, що, як відзначалось, актуалізує логічний концепт «хтось (щось) є якимсь». Так, наприклад, *аварійник* — це не хтось аварійний чи щось аварійне, а хтось, хто несе аварійну службу, *плановик* — не хтось плановий чи щось планове, а хтось, хто працює в плановому відділі, *консервник* — не хтось консервний чи щось консервне, а хтось, хто працює в консервній промисловості, *побутовець* — не хтось побутовий чи щось побутове, а хтось, хто створює побутові твори літератури, живопису, *фігурист* — не хтось фігурний чи щось фігурне, а хтось, хто займається фігурним ковзанням. Особливістю формування семантики цих деад'єктивів є те, що функцію їх безпосередньої мотивації виконує ціле словосполучення з прикметником із певним значенням, позиційно зумовленим (пор.: *аварійна служба, плановий відділ, консервна промисловість, побутовий твір, фігурне ковзання*), хоча структура деривата містить у ролі твірної основи лише прикметникову. Цим і зумовлена відмінність структури перифрази.

Аналізуючи словотвір відзначених деад'єктивів у російській мові, В. М. Хохлачова дійшла висновку, що позиційна зумовленість значення мотивуючих прикметників призводить до того, що словотвірне значення дериватів виявляється внутрішньо зруйнованим. «Похідним властиві часткові і роздрібнені лексичні значення, оперті на речовий зміст поняття, названого словосполучення в цілому, а не на зміст окремих компонентів його складного позначення»⁷.

Погоджуючись із слушними міркуваннями щодо впливу позиційної зумовленості значення мотивуючих прикметників на дериваційні процеси, ми, в той же час, вважаємо висновок про внутрішню руйнування словотвірного значення аналізованих похідних необґрунтованим. Незважаючи на певну специфіку в формуванні семантики таких дериватів, їм властиве словотвірне значення «носії ознаки», як і іншим деад'єктивам із предметним значенням. Річ у тім, що при всій своїй різноманітності перифрази аналізованих деад'єктивів актуалізують той же логічний концепт глибинної структури «хтось (щось) є якимсь». Ознака когось чи чогось може вербалізуватись одним словом або ж описово, цілим словосполученням, якщо однослівне вираження є недостатньо диференціюючим.

Ознакою когось може бути те, що хтось є авантюристом чи чорнявим, але такою ж ознакою може бути те, що хтось несе аварійну службу, працює в плановому відділі, створює побутові твори і т. д. Функціонально такі ознаки рівнозначні. Відмінності в структурі вербалізованих перифраз нівелюються в акті деривації. Однослівна твірна прикметникова основа в структурі деривата в латентному стані захоче зміст усієї ознаки, вираженої словосполученням, а не лише значення структурно мотивуючого прикметника.

Важливим аргументом на користь єдності словотвірного значення аналізованих різновидів деад'єктивних утворень є також те,

що в лексико-семантичній структурі ряду таких похідних співіснують окремі індивідуальні лексичні значення, семантизація яких здійснюється на основі різних перифраз. Так, лексико-семантичну структуру відприкметникового іменника *східняк* формують два лексичні значення, одне з яких ґрунтується на перифразі «щось східне»: «Другий тиждень дме *східняк* проклятий! (І. Вирган), інше — на перифразі «хтось є уродженцем східних областей України»: «Він ще й досі не цілком звикся із своїм новим становищем, і в товаристві *«східняків»* болісно почував свою відсталість» (О. Гончар).

Для відприкметникових дієслів характерні дві перифрази. Частина деад'єктивних дієслів семантизується перифразою, в якій ономасіологічна база фіксується дієсловом *робити*, а ономасіологічна ознака — твірним прикметником: *синити* — *робити синім*, *солодити* — *робити солодким*, *веселити* — *робити веселим* і т. п. Для цієї групи відприкметникових дієслів словотвірним значенням є «наділяти ознакою». Друга група відприкметникових дієслів об'єднується спільним словотвірним значенням «набувати ознаки», що виявляється на основі перифраз, ономасіологічна база в яких актуалізується дієсловом *ставати*, а ономасіологічна ознака — твірним прикметником: *мужніти* — *ставати мужнім*, *зеленіти* — *ставати зеленим*, *кругліти* — *ставати круглим* і т. п.

Модифікаційні типи відприкметникових похідних групуються у градуальні, заперечні, просторові й часові в залежності від характеру словосполучень мотивуючих прикметників і підпорядкованих їм неоднозначних детермінантів, які відображають домінуючий аналіз означуваних.

В основі градуального різновиду модифікації лежить словосполучення твірного прикметника і прислівника — модифікатора, який вказує на ступінь вияву ознаки, його градацію. Серед таких похідних виділяється три групи прикметників. Перша об'єднує деривати спільним словотвірним значенням «неповний вияв ознаки» (*трохи білий* — *білуватий*, *трохи лінький* — *лінькуватий*, *трохи хитрий* — *хитруватий*), друга — «сильний вияв ознаки» (*дуже білий* — *білісінький*, *дуже старий* — *старезний*, *дуже чорний* — *чорненький*), третя «надмірний вияв ознаки» (*надто добрий* — *задобрий*, *надто високий* — *надвисокий*).

Для ряду деад'єктивних прикметників перифразою є мотивуючий прикметник з часткою *не*, яка заперечує наявність ознаки, вираженої мотивуючим прикметником. Пор.: *не високий* — *невисокий*, *не моральний* — *аморальний*, *не реальний* — *ірреальний*. У таких похідних виявляється словотвірне значення «заперечення ознаки».

Основу визначення словотвірних значень похідних просторової й часової модифікації складають перифрази, які включають твірний прикметник і прийменник із просторовою чи часовою семантикою.

Кількість і якість словотвірних значень таких деад'єктивів зумовлена реальними можливостями прояву ознаки в просторових і часових вимірах. Ці можливості показані на рис. 1.

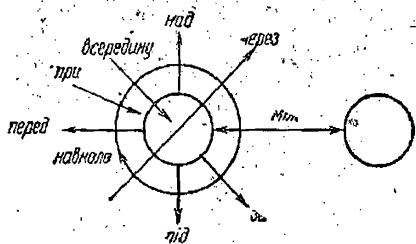

Рис. 1

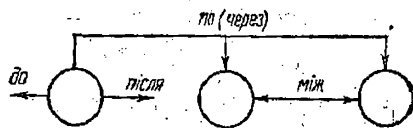

Рис. 2

Таким чином, у межах просторової модифікації виділяються групи деад'ективів із такими словотвірними значеннями:

розміщений над тим, на що вказує мотивуючий прикметник:

надвіконний, надзоряний, надключичний, надпалубний;

розміщений під тим, на що вказує мотивуючий прикметник:

підкістковий, підреберний, підсідельний, підхмарний;

розміщений у безпосередній близькості до того, при тому, на що вказує мотивуючий прикметник:

придорожний, прифронтний, приземний, пристінний;

розміщений за межами того, на що вказує мотивуючий прикметник:

заморський, заполярний, захмарний;

розміщений (прокладений) через те, на що вказує мотивуючий прикметник:

трансєвропейський, трансконтинентальний, транскарпатський;

розміщений навколо того, на що вказує мотивуючий прикметник:

навколососковий, навколопланетний, навколососковий;

розміщений перед тим, на що вказує мотивуючий прикметник:

передкамерний, передплечовий, передилунковий;

розміщений всередині того, на що вказує мотивуючий прикметник:

внутріатомний, внутрісоюзний, внутрічерепний;

розміщений між тим, на що вказує мотивуючий прикметник:

міжрейковий, міжудинний, інтервокальний (див. рис. 2).

Серед деад'ективів, що постали внаслідок модифікації ознаки щодо її часових вимірів, виділяються похідні з такими словотвірними значеннями:

здійснений до того, на що вказує мотивуючий прикметник:

дообідний, передостанній, довоєнний;

здійснений після того, на що вказує мотивуючий прикметник:

післягрозовий, післяльодовиковий, пополудневий, постембріональний;

здійснений у період між тим, на що вказує мотивуючий прикметник:

міжсезонний, міжсесійний, міжстадіальний;

здійснений у відповідності з тим, на що вказує мотивуючий прикметник:

погодинний, поквартальний, черезрядковий.

За рамками зазначених модифікацій залишається невелика група деад'ективних прикметників, перифрази яких виходять за рамки вказаних типів модифікацій. Сюди належать похідні, які семантизуються перифразами «спрямований проти того, на що вказує мотивуючий прикметник» (*протипожежний, протикорозійний, проти-*

танковий, протиповітряний), «прихильний до того, здійснений на користь того, на що вказує мотивуючий прикметник» (прозахідний, профашистський), «охарактеризований спільно з ким-, чим-небудь ознакою, вказаною мотивуючим прикметником» (співвинний, співзвучний, співпричетний).

Основу транспозиційного типу ономасіологічних категорій складає здатність мови до передачі одного і того ж поняття засобами різних частин мови. Лексичне значення, виражене засобами певної частини мови, завжди обмежене в своїх синтаксичних позиціях. У комунікативній діяльності часто виникає необхідність використати це ж значення в інших синтаксичних позиціях. Пор.: «Вдарило, застугоніло, та як! Цілу ніч шаленіла битва, в залізних гуркотах здригалась земля, цілу ніч в бік Вузлової й далі десь вихрились над степом ракети, котився гомін, лунали команди, — в тому суцільному стугонінні, в криках вояцького торжества тонули чийсь зойки, волав до холодного, а сердитим місяцем неба чийсь останній непочутий біль» (О. Гончар); «Своїм був і той, хто по-селянськи говорив, хто здавна був відомий на селі, хто був «з наших, з простих», по-простому балакав, по-простому поводився, співав «простих» пісень, по-простому прокламації писав, газети на простій мові друкував, словом, цю «простість» шанував, приймав і навіть у закон вводив» (В. Винниченко); «Могутній хор потрясав тихий, прозорий спокій свіжого літнього дня. Він руйнував тихість сумирного провінційного міста» (Ю. Смолич). Забезпечує такі процеси транспозиція як один із різновидів словотворення. При транспозиції, на відміну від інших різновидів лексичної деривації, не відбувається понятійного аналізу означуваного, оскільки йдеться не про вербалізацію нового поняття чи додавання якоїсь модифікуючої ознаки до відомого, а про зміну способу вираження, про його вторинну вербалізацію.

Грамаічна перекатегоризація ознакових значень прикметників може здійснюватися в двох напрямках. Результатом однієї з них є абстрактні відприкметникові іменники, а іншої — деад'єктивні прислівники.

Абстрактні відприкметникові іменники, зберігаючи значення ознаки мотивуючих прикметників, уможливають здатність ознакових значень вступати в суб'єктно-об'єктні відношення з усіма наслідками, що випливають з цього, наприклад, ставати, в свою чергу, означуваними.

Підведення ознакових значень під загальну категорію субстанції здійснюється шляхом абстрагування ознак від їх носіїв. Регулярно повторювані відношення між твірними прикметниками і похідними від них абстрактними іменниками — це відношення абстрагування ознак від їх носіїв, тому словотвірним значенням таких утворень є «абстрагована ознака». Пор.: добрий — доброта, веселий — веселість, дешевий — дешевизна, синій — синь, голубий — голубинь і т. п.

Якщо утворення деад'єктивних абстрактних іменників супроводжується підведенням ознакових значень під загальну категорію

субстанції, то утворення прислівників від прикметників взагалі не виходить за рамки категорії ознаковості. На відсутність будь-якої відмінності в семантиці деад'єктивних прислівників і їх твірних вказував ще Л. В. Щерба: «Категорія прислівників є виключно формальною категорією, оскільки значення її збігається із значенням категорії прикметників, як це видно з порівняння таких пар, як *легкий/легко, бодрый/бодро* і т. д.»⁸

Потреба такої категорії слів у мові викликана необхідністю мати означення не тільки до класу слів із субстанційним значенням, а й з предикативним. Є. Курилович, обгрунтовуючи поняття синтаксичної деривації, підкреслив, що «морфема-*ment* є синтаксичною морфемою, приєднаною до прикметника не для того, щоб змінити його лексичне значення, а щоб зробити його означенням до дієслова»⁹.

Утворенням прислівників від прикметників забезпечується переведення присубстантивної ознаки в привербальну, інакше кажучи, адвербіалізація ознаки, що і є словотвірним значенням цієї категорії похідних, наприклад: *добрий — добре, веселий — весело, батьківський — по-батьківськи, єзуїтський — єзуїтськи* і т. п.

Словотвірні значення деад'єктивних похідних, будучи складовою частиною словотвірної семантики української мови, утворюють цілісну систему категоріальних семантичних величин. Системність словотвірної семантики українських деад'єктивів ґрунтується на спільності мотивуючих ознакових значень і протиставленні типів семантичної субкатегоризації або перекатегоризації.

¹ Обзор работ по современному русскому литературному языку за 1970—1973 гг. // Словообразование. Материалы для обсуждения. М., 1978; Обзор работ по современному русскому языку за 1974—1977 гг. // Там же. М., 1982; *Ширшов И. А.* Проблемы словообразовательного значения в современной отечественной науке // Вопр. языкознания. 1979. № 5. С. 109—122; *Кубрякова Е. С.* Типы языковых значений: Семантика производного слова. М., 1981. С. 82—99; *Клименко Н. Ф.* Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. К., 1984. С. 13—28 та ін. ² *Волоцька З. М.* Опыт описания системы словообразовательных значений (на материале русского и польского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1968; *Клименко Н. Ф.* Знач. праця; *Holowska M.* Ewolucja metod polskiego stowotworstwa synchronicznego (w dziesięciolecie 1967—1977. Wrocław; Warszawa, 1979. ³ *Волоцька З. М.* Знач. праця С. 8—9. ⁴ Там же. С. 10. ⁵ *Doroszewski W.* Kategorie stowotwórcze: Studia i szkice jezykoznawcze. Warszawa, 1962, S. 217. ⁶ *Кубрякова Е. С.* Знач. праця. С. 192. ⁷ *Хохлачева В. Н.* К истории отглагольного словообразования существительных в русском литературном языке нового времени. М., 1969. С. 15. ⁸ *Щерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. С. 87. ⁹ *Курилович Е.* Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 62.

Надійшла до редколегії 17.02.90

Исследуются словообразовательные значения разнотипных производных, особенности их структурирования. Освещается методика выявления словообразовательных значений украинских деад'єктивов.

ПРИКМЕТНИКОВО-ПРИСЛІВНИКОВІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (СИНТАКСИЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ)

Досліджується формально-синтаксична і семантична організація словосполучень з головним компонентом прикметником і залежним від нього прислівником. Визначається семантичний діапазон смислових відношень, які встановлюються у результаті взаємодії головного і залежного компонентів.

У системі прикметникових словосполучень важливе місце посідають конструкції моделі «прикметник + прислівник» («П + Пр»). Вони є надзвичайно продуктивними: за частотою вживання поступаються тільки словосполученням із залежною відмінковою та прийменниково-відмінковою формою іменника¹. Конструкції такого типу до цього часу не були предметом спеціального дослідження в українському мовознавстві. У пропонуваній статті робиться спроба дати комплексну характеристику семантичної наповненості і структурної організації прикметниково-прислівникових словосполучень, визначити семантичний діапазон смислових відношень, які встановлюються у результаті взаємодії головного і залежного компонентів.

Аналізовані синтаксичні структури відзначаються поліфункціональністю у плані вираження відношень і, в одних випадках, суворою обмеженістю, в інших — широтою синтагматичних зв'язків конституюючих членів. Приад'єктивний поширювач у залежності від свого лексичного значення уточнює названу прикметником ознаку вказівкою на міру, якість, місце, час, причину, мету. Найбільш типовою для нього є обставинна функція. Зважаючи на семантико-синтаксичні характеристики прислівників, можна виділити дві конкретні реалізації валентної схеми «П + Пр»: «П + Пр (означальний)» і «П + Пр (обставинний)».

«П + Пр (означальний)». У структурі моделі, що розглядається, і в системі ад'єктивних конструкцій у цілому найбільш численними є словосполучення, в яких виражаються кількісні відношення. Ступінь інтенсивності ознаки може бути різним, що зумовлюється семантичною природою залежних компонентів. Конкретизація значеннєвого плану прикметників максимальною чи надзвичайно високою кількісною мірою здійснюється за допомогою прислівників *абсолютно, безмежно, безконечно, болуче, вельми, винятково, вповні, доволі, (розм.) достогибелі, дуже, задуже, занадто, (заст.) зело, значно, зовсім, наддивовижу, надзвичайно, надміру, надмірно, надсильно, надто, напрочуд, невимовно, незвичайно, незмірно, неймовірно, несказанно, нескінченно, нестерпно, понадміру, приголомшливо, особливо, страх, страшенно, вкрай, цілковито, цілком та ін.* До найчастотніших належать лексеми *дуже, зовсім і надто*. Напр.: *надто нервовий, сердитий страх, безконечно сумний, вповні щасливий, абсолютно здоровий, достогибелі гарний, зовсім малий, вельми вдячний, дуже складний.*

Залежні прислівники *дещо, зaledве, злегка, ледве, ледве-ледве* (*ледве-ледь, ледве-на-ледве, ледве-не-ледве*), *не дуже, не надто, тільки* (*тільки-тільки, розм.: тільки-тільки, тіль, тіль-тіль*), *трохи* (*трохи-трохи, розм.: трішки, трошки*) та деякі інші вказують на мінімальну чи надзвичайно низьку міру інтенсивності ознаки, названої підпорядковуючим словом. Найбільшу частоту сполучуваності має лексема *трохи*. Напр.: *трохи меланхолійний, тіль грубуватий, не надто лихий, ледь косуватий, трішки знайомий, дещо наївний*.

Виразниками приблизної кількості ознаки виступають приад'єктивні компоненти *майже, приблизно*, (розм.) *слівце*. Найбільшою валентною активністю наділений прислівник *майже*. Напр.: *майже кулястий, майже воєкий, рівний приблизно (трьом), слівце здоровий*.

Підпорядковуючі компоненти *більш-менш, нормально, помірно, розмірено*, (рідко) *розмірно* передають помірний вияв інтенсивності ознаки, напр.: *нормально довгий, помірно вологий, розмірено скупий, більш-менш придатний*. Аналізовані словосполучення відзначаються низьким ступенем продуктивності.

До розряду маловживаних належать ад'єктивно-адвербіальні конструкції, в яких залежні члени *двічі* (*удвічі*), *тричі* (*утричі*), *наполовину, однаково* постійно позначають точну міру ознаки. Напр.: *подвійно рад, удвічі добрий, тричі незалежний, однаково дужий, наполовину сивий*. Прислівники, співвідносні з числівниками, регулярно сполучаються з прикметниками, що мають вищий ступінь порівняння: «*Терентій вдвічі довший за свій зріст*» (М. Стельмах); «*Речі важливіші всотеро*» (П. Загребельний).

Характерною рисою словосполучень, у яких функцію приад'єктивного поширювача виконують прислівники із семою «кількість», є відсутність лексико-семантичних обмежень з боку головного компонента. Це пояснюється тим, що у семантичній структурі якісних прикметників закладена потенційна здатність до інтенсифікації значення. Ядро валентності утворюють прикметники на позначення емоційного, психічного і фізіологічного стану людини, її фізичної сили та активності, інтелектуальних можливостей, характеру, волі, темпераменту, морально-етичних якостей. Лексико-семантичне наповнення конструкцій цього типу пов'язується також з прикметниками, які вказують на загальну позитивну чи негативну оцінку, зовнішні ознаки людини, близькість або віддаленість, користь чи шкоду, подібність або відмінність, внутрішню наповненість. Базою для творення таких словосполучень можуть виступати прикметники, що формують лексико-семантичні групи «час», «розмір», «віддяка». Значно рідше конструктивним центром виступають прикметники із значенням адекватності чи неадекватності, модальності, незалежності, підпорядкованості, кольору. Валентна інертність останніх мотивується «складністю або взагалі неможливістю визначення ступеня наявності цієї ознаки (пор.: **дуже червоний, *досить великий*)»². Треба зазначити, проте, що для структурної моделі «П + Пр (кількісний)» характерна також лексико-семантична ви-

бірковість. Авалентними є прикметники, що позначають масть тварин (*буляний, вороний, гнідий, зозулястий, карий, мишастиий, мурий, половий, попелястий, чалий*), переосмислену кольорову ознаку предмета (*бронзовий, буряковий, калицьовий, кофейний, цеглястий, ямтарний*), сімейний стан людини (*бездітний, безсімейний, жонатий, заміжня, незаміжня, одружений, холостий*; також лексема *вагітна*), її вік (*малолітній, неповнолітній, похилий, престарілий*) та фізичні характеристики (*безбородий, безрукий, одноухий, одноокий*). Не сполучаються з кількісними прислівниками прикметники, в яких міра ознаки виражена словотвірними засобами, зокрема ті, що утворені за допомогою префіксів *архі-, все-, гіпер-, за-, над-, пра-, пре-, ультра-*, суфіксів *-ав- (-ав-), -уш- (-юш-), -уват- (-юват-), -енн-, -елезн-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-* та способом редуплікації. Позбавлені синтагматичних властивостей також віддієслівні прикметники з префіксом *не-*, головним чином ті, які характеризуються семою «виділення» (*незламний, незчислений, нескінченний, непримиренний*), прикметники з компонентом *-видний, -подібний*, що вказують на подібність між предметами, а також лексеми-назви відтінків кольорів та якостей з додатковим відтінком.

Таким чином, практично всі прикметники, за винятком тих, які виражають кількісний характер ознаки іншими засобами, перебувають у детермінативних відношеннях з прислівниками, що належать до розряду інтенсифікаторів. Сполучуваність з прикметниками для таких прислівників є характерною, типовою. О. М. Пешковський відзначав, що вони «навіть, можна сказати, більше «люблять» саме прикметники, а не дієслова, і не з кожним дієсловом кожний такий прислівник можна сполучити; не можна сказати «дуже читає», «дуже гуляє», «дуже спить», «надто лежить»³. Прислівники кількісної семантики, не співвідносні ні з прикметниками, ні з числівниками, на відміну від інших прислівників з інтегруючою семою «кількість» функціонують виключно у приад'єктивній позиції.

Менш уживаними, порівняно з попередніми, є словосполучення, у яких залежні прислівники на *-о, -е* конкретизують семантику опорного компонента додатковою якісною характеристикою. Вони конституюються на базі найрізноманітніших за значенням прикметників. Правда, функціональне навантаження їх різне. Основу валентності утворюють прикметники двох лексико-семантичних груп «позитивна (негативна) оцінка людини (предмета)» і «внутрішній світ людини». Мінімальну сполучуваність мають прикметники на позначення рівності, подібності чи, відмінності, модальності, часу, простору, розміру, залежності, підпорядкованості. Дуже часто приад'єктивні якісно-означальні прислівники передають їхні властивості і кваліфікують кількісні ознаки, тобто між взаємодіючими компонентами виникають дифузні кількісно-якісні відношення. У конструкціях такого типу виразно виявляється емоційна забарвленість, «а в цілому ряді випадків і певний суб'єктивізм автора висловлювання у визначенні ступеня ознаки»⁴. Напр.: «Микола смертельно хворий» (В. Козаченко); «Хребти звіряче сильні» (М. Ко-

цюбинський). У цьому зв'язку важливо наголосити на тому, що функцію підпорядкованого члена виконують, як правило, прислівники, утворені суфіксальним способом від прикметників із семою «виділення».

За валентними характеристиками означальні прислівники способу дії, які мають у своєму складі префікс *по-* і суфікси *-ськи* (*-цьки*, *-зьки*), *-ому* (*-йому*), *-ему* (*-ьому*), *-и*, близькі до прислівників із суфіксами *-о*, *-е*, проте за частотою вживання поступаються їм. Словосполучення із залежним компонентом типу *по-братськи* (*-ому*) відрізняються від попередніх нижчою частотою вживання і семантичною структурою: атрибутивні відношення ускладнюються порівняльно-уподібнювальним відтінком. Специфічною рисою розглядуваних конструкцій є те, що прислівники, співвідносні з прикметниками, які утворені від іменників — назв людей за різними ономасіологічними ознаками, вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з прикметниками на позначення інтелектуальних можливостей людини, її характеру, волі, темпераменту, емоцій, фізичної активності, зовнішності, наприклад: «Жінка *по-чоловічому плечиста*» (І. Муратов); «Яновський був *по-чеховськи чутливий*» (М. Рильський). Прислівники, що походять від іменників з інтегруючою семою «неособа», сполучаються з прикметниками класу «природа», наприклад: «Небо *по-весняному світле*» (О. Гончар). Така валентна закономірність не характеризується абсолютною регулярністю. По-перше, вона не поширюється на словосполучення із залежними прислівниками, утвореними від присвійних займенників. По-друге, у певному контекстуальному оточенні зустрічається, і дуже часто, зворотний семний зв'язок. Утворювані конструкції у більшості випадків мають стилістичну маркованість, наприклад: «Христина *по-сільському тендітна*» (П. Гуріненко). Інші означальні прислівники способу дії — *вголос*, *вкупі*, *впереміш*, *вроздріб*, *гуртом*, *оптом*, *поодинокі*, *слідом*, *разом* та інші — у приад'єктивній позиції не зустрічаються. Вони виступають при дієсловах і конкретизують дію або стан вказівкою на спосіб її виявлення, характер протікання.

«П + Пр (обставинний)». Аналізована модель кількісно менша за модель «П + Пр (означальний)». Вона здатна передавати широкий спектр відношень. Найпродуктивнішу групу становлять конструкції з темпоральним значенням, яке має ряд конкретних виявів, залежно від семантики підпорядкованого прислівника. Так, приад'єктивні компоненти *вовік* (*вовіки*), *вічно*, *завжди*, *ніколи*, *повсякчас*, *постійно* (розм.: *завше*, *завсігди*) вказують на постійний вияв ознаки. Напр.: *завжди червоний*, *постійно мінливий*, *вічно милий*, *завсігди ненаситний*, *завше суворий*. Темпоральні прислівники *віднині*, *зроду* (*зроду-віку*), *здавна*, *змалечку*, *одмалечку*, *змолоду*, *зранку*, *спочатку*, *спрадавня*, *спредевіку* визначають тривалість вияву ознаки від моменту її виникнення. Напр.: *зроду працюючий*, *знайомий одмалечку*, *віднині безсмертний*. Прислівники *далі*, *затим*, *згодом*, *невдовзі*, *після*, *потім* називають часовий відрізок, який настає після тієї події, про яку повідомлялось у попередній

частині висловлювання, де у ролі поширювача постійно виступає лексема *спочатку*, наприклад: *спочатку сухий, потім дощовий*. Залежні прислівники *вкінці, довіку, довічно, дотепер, доти, донині, дозавтра, досі, навік, поки, повік* указують на кінцеву темпоральну межу ознаки. Напр.: *незабутній довіку, довічно тяжкий, навіки спокійний, вкінці зухвалий*. У словосполученнях із залежними членами *іноді, інколи, деінколи, деколи, зрідка, подеколи, часом, часами, хвилями* часто виразно виявляється відтінок часової непостійності, епізодичності. Напр.: *часом дразливий, іноді страшний, часом невідмінний, подеколи холодний*. Приад'єктивні прислівники *знов, знову, знов-таки, повторно, щозими, щодня, щовечора, щоранку* вказують на регулярну повторюваність. Напр.: *щовесни повний, щовечора однаковий, знову тихий*. За допомогою поширювачів *весною, навесні, вдень, вночі, вчора, завтра, зимою, взимку, сьогодні, ранком, смерком, торік* реалізована ознака уточнюється вказівкою на визначений момент чи період. Напр.: *прекрасний весною, покірний торік, міцний влітку*. Адвербіальні лексеми *давно, донедавна, зараз, колись, нині, недавно, тепер* (розм.: *отепер, отеперечки, отепереньки*), *тоді, уже, ще* називають невизначений час виявлення ознаки тепер, у минулому чи в майбутньому. Напр.: *зараз спокійний, колись крмезний, тоді живий*. Прислівник *тоді* належить до розряду інформативно недостатніх лексем, тому його функціонування синтаксично зумовлене.

Децю в іншому плані представлені валентні можливості прислівників *воднораз, водночас, заразом, одночасно, разом* і адвербіальних сполук *в(у) той (самий, саме, же) час, разом з тим*. Специфіка конструкцій із названими поширювачами полягає в тому, що ознака, виражена опорним компонентом, «доповнюється вказівкою на одночасність ... вияву цієї ознаки у певної особи чи предмета з іншою ознакою, яка називається іншим прикметником»⁵. Отже, заповнення позиції прислівниками, які об'єднуються значенням «одночасність», можливе лише за наявності другого прикметника»⁶. Напр.: *сумний і заразом щирий, довгий і разом з тим короткий*. Такі словосполучення формуються на основі прикметників, семантику яких можна охарактеризувати як «загальна позитивна чи негативна оцінка», «сприйняття», «модальність», «темпоральність», «виділення», «необхідність», «користь чи шкода», «близькість, віддаленість, знайомство», «внутрішня наповнюваність».

Широко представлені в українській мові конструкції типу «П + Пр (міця)». Вони виражають просторові відношення, відтінки яких зумовлені передусім семантичними властивостями підпорядкованого слова. Так, прислівники *всюди, кругом, повсюди, скрізь, там* («скрізь») указують на необмежене поширення ознаки у просторі. Напр.: *поширений всюди, скрізь однаковий, кругом зелений*. Щодо головних компонентів, то їх функцію виконують прикметники із значеннями «поширеність, популярність», «подібність». Зазначимо, що для ад'єктивно-адвербіальних словосполучень більш характерним є вираження не узагальненої, а конкретної локальності. Сполучаючись із різними за значенням прикметниками, при-

слівники *вдома, близько, де, де-не-де, де-небудь, довкола, долі, далеко, місяцями, навколо, надворі, поруч, там* (розм.: *осьде, осьдечки, ось-ось, отут, оттут, отутечки, оттутечки, отутю*) означають просторово обмежене визначене чи невизначене місце реалізації ознаки. Напр.: *випадковий тут, відомий удома, подекуди яружний, місяцями мулистий*. Лексеми, що називають невизначене місце, позбавлені конкретного значення. Їх уживання синтаксично пов'язане. Приад'єктивні компоненти *здалеку, зблизька, здаля, зверху, згори, знизу* вказують на «обумовленість ознаки місцем, з якого вона сприймається»⁷, а поширювачі *вгорі, внизу, всередині, збоку, зверху, ззаду, зісподу, знизу, зсередини, зовні*, (розм.) *зокола, ліворуч, позаду, попереду, посередині, праворуч* — «на віднесеність ознаки не до предмета в цілому, а до якоїсь його частини»⁸. Напр.: *здалеку темний, непомітний зблизька, зовні непоказний, зісподу пухнастий, внизу чорний*. Базою для семантичної реалізації таких структур є прикметники із значенням «колір», «розмір, об'єм». Прислівники *зовні і всередині* сполучаються також із прикметниками лексико-семантичної групи «внутрішній стан людини».

Одержані дані дають право уточнити твердження М. М. Прокоповича про відсутність сполучуваності прикметників з прислівниками причини та мети⁹. Ад'єктивно-адвербіальні конструкції з казуальною і цільовою семантикою відзначаються низьким ступенем продуктивності і лексико-семантичною обмеженістю конституюючих членів. Прислівники причини *згарячу, здуру, зозла, спересердя, спросоння, спросонку* конкретизують семантичну структуру прикметників на позначення емоційно-психічного стану людини, її зовнішніх характеристик. Напр.: «Погляд *млявий спросоння*» (Г. Тютюнник); «Голос *хрипкий спросоння*» (О. Копиленко); «Фріц Мюллер *спересердя червоний*» (О. Копиленко). Лексеми *безпричинно, чогось, чого-небудь, чомусь* розширюють свої синтагматичні зв'язки і функціонують як при антропонімічних, так і при неантропонімічних прикметниках. Пор.: *безпричинно веселий — безпричинно довгий — безпричинно холодний — безпричинно знайомий — безпричинно потрібний*. Принагідно зауважимо, що основними реалізаторами досліджуваних відношень у системі ад'єктивних словосполучень виступають моделі «П + ВІД (ОД), З (ЗІ, ІЗ) + іменник у родовому відмінку» та «ЧЕРЕЗ + іменник у знахідному відмінку». Щодо конструкцій з цільовим значенням, то вони формуються за допомогою прислівників мети *навіщо, навіщось, навмисне, ненавмисне, навмисно, ненавмисно, нарочито, назло, умисне, умисно* (діал. *зумисне, зумисно*). Напр.: «Олена *навмисне мовчазна*» (І. Вільде); «Негідник *злобний нарочито*» (М. Тарновський); «Міркування *навмисно безглузді*» (І. Микитенко). Слід підкреслити, що вираження цільових відношень не є характерним для прикметникових словосполучень. Вони регулярно передаються дієслівними конструкціями, у яких роль поширювача виконують прислівники мети, інфінітив, прийменниково-відмінкові форми іменника — «*для* (розм. *задля*), *ради (заради), з метою, в інтересах* + іменник у родовому відмінку»; «*по, за, на, про, до* + іменник у знахідному

відмінку»; «*за* + іменник в орудному відмінку»; «*по* + іменник у місцевому відмінку».

Таким чином, усі семантичні розряди обставинних прислівників здатні сполучатися з прикметниками. Одні з них — темпоральні і локальні — характеризуються регулярною валентністю, інші — причини та мети — іррегулярною.

Уживання моделі «П + Пр» відзначається рядом специфічних ознак, насамперед характером семного зв'язку: між взаємодіючими компонентами спостерігається вільне семантичне узгодження. Опущення залежного прислівника суттєво не впливає на інформативну наповнюваність конструкції. Пор.: *повний води вицвєртъ — повний води*. Цікаво відзначити, що навіть при синсемантичних прикметниках типу *схильний, здатний, ладен, годен* прислівник не втрачає факультативності, у той час як інфінітив та іменник у таких позиціях завжди обов'язкові. Прикметниково-прислівникові словосполучення відрізняються від інших ад'єктивних конструкцій місцерозташуванням компонентів. Для більшості з них, зокрема для тих, що мають у своєму складі кількісно-означальні та якісно-означальні адвербіальні лексеми на *-о, -е*, регулярно є постпозиція прикметника і препозиція прислівника. Для прикметниково-іменникових, прикметниково-займенникових, прикметниково-числівникових, прикметниково-інфінітивних словосполучень характерний зворотний порядок компонентів, тобто препозиція головного члена і постпозиція поширювача. Специфіка аналізованої моделі полягає і в тому, що у її структурі додаткова інформація, яку несе підпорядкований компонент, дуже часто знаходить своє виявлення не тільки у лексемах, а й у фразеологізованих адвербіальних сполучках. Останні уточнюють названу прикметником ознаку частіше кількісною, рідше якісною та обставинною семантикою і характеризуються додатковим експресивно-оцінним значенням.

¹ Статистичний аналіз, проведений на матеріалі текстів (36 000 слововживань), дозволяє зробити висновки щодо частоти функціонування конкретних реалізацій валентної схеми «прикметник + залежний компонент»: «прикметник + іменник» — 41 % (560 прикладів); «прикметник + прислівник» — 22 % (293 приклади); «прикметник + займенник» — 17 % (225 прикладів); «прикметник + порівняльний зворот» — 12 % (164 приклади); «прикметник + інфінітив» — 8 % (103 приклади); «прикметник + числівник» — 0 % (два приклади). ² *Бистрова Л. В., Шевченко О. Ф.* Сполучуваність прислівників з прикметниками у сучасній англійській мові // *Мовознавство*. 1986. № 3. С. 29. ³ *Пешковський А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 101. ⁴ *Соколовская Ж. П.* Система в лексической семантике: Анализ семантической структуры слова. К., 1979. С. 154. ⁵ *Прокопович Н. Н.* Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966. С. 299. ⁶ Там же. ⁷ *Соколовская Ж. П.* Знач. праця. С. 155. ⁸ *Прокопович Н. Н.* Знач. праця. С. 383. ⁹ Там же. С. 379.

Надійшла до редакції 12.02.90

Исследуется формально-синтаксическая и семантическая организация словосочетаний с главным компонентом прилагательным и зависимым от него наречием. Определяется семантический диапазон смысловых отношений, которые устанавливаются в результате взаимодействия главного и зависимого компонентов.

Д. Г. БУЧКО, канд. філол. наук, Чернів. ун-т

ПРИНЦИПИ НОМІНАЦІЇ В ТОПОНІМІ УКРАЇНИ

Визначаються принципи та способи номінації топонімів на основі вивчення давньоруських, староукраїнських і старопольських джерел. Йдеться про гносеологічні корені виникнення назв.

Пізнаючи навколишній світ, людина називає географічні об'єкти і таким чином індивідуалізує їх та класифікує за ознаками, які на момент номінації виділяють ці об'єкти серед інших однорідних. Присвоюючи назву певному поселенню, ті, хто називає, звертають головну увагу на його характерні, індивідуальні ознаки. Оскільки всякий денотат може мати і дуже часто має не одну, а більше індивідуальних ознак, тому на початковому етапі номінації назви географічних об'єктів нерідко є багатослівними.

Процес найменування географічних реалій, будучи зумовленим соціально-економічними, культурними, побутовими та іншими чинниками, за своєю природою є не лінгвальним, а позалінгвальним явищем. Через те, що названі чинники у різних народів, а також на різних територіях розселення одного народу є різними, способи й засоби номінації, зокрема населених пунктів на різних територіях, не збігаються (пор.: різну локалізацію ареалів українських ойконімів на *-ші*; *-івці*, *-инці*, *-ани*, *-ів*, *-ин*¹ та ін.). Існують також і відмінні географічні особливості (рівнинність, пересіченість, заболоченість місцевості, різна родючість ґрунтів і т. д.), що теж може впливати на час освоєння означених територій та на поширення окремих типів топонімів. У той же час перераховані вище екстралінгвальні чинники є в певній мірі універсальними і лише частково залежними від мови і свідомості людей. Тому й принципи номінації географічних реалій теж є частково універсальними. Під принципом номінації топонімів розуміємо такий основний вихідний напрямок, за яким встановлюється зв'язок топоніма (ойконіма, гідроніма і т. д.) з географічним об'єктом. Принцип номінації у певній мірі близький до поняття «ознака, що лягла в основу назви» і «спосіб номінації», однак перше поняття ширше від двох інших.

Ознака, що лягла в основу назви, виступає внутрішньою формою топоніма, значенням його базової назви, а спосіб номінації географічних об'єктів показує, за допомогою яких саме мовних засобів здійснюється певний принцип. Таким чином, принцип номінації проявляється через спосіб номінації на основі однотипних ознак.

Принципи номінації творять норму, що примушує тих, хто називає, вибирати із численних ознак реалій лише ті риси, які найбільше відповідають цій нормі². Вони співзвучні соціально-економіч-

ним і культурно-побутовим настановам; характерним для окремих історичних періодів. Не випадково на території всієї Славії майже одночасно виникали назви на **-jь, -учі (*itji), -ани, -иця*³.

В українській та вітчизняній ономастиці досі немає жодного монографічного дослідження, присвяченого принципам номінації в топонімії. Про них, а також про способи та мотиви номінації в топонімії лише принагідно згадується в окремих роботах, присвячених семантиці топонімів⁴. Нерідко під визначенням принципів номінації населених пунктів дослідники розуміють встановлення твірних основ їх назв. Так, М. В. Горбаневський у статті «Про основний принцип номінації в ойконімії Московської області» говорить, що домінуюча кількість топонімів у цій області утворена від антропонімів⁵, а Е. Д. Головіна, аналізуючи принципи номінації в топонімії басейну ріки Моломи, приходить до висновку, що в названому регіоні «переважають топоніми, пов'язані з власними та загальними позначеннями людей, тобто утворені від антропонімів та апелятивів; крім того, назви поселень відображають особливості місцевості або населеного пункту, їх розташування відносно різних природних об'єктів»⁶. Структурно-лінгвістичний аспект номінації в топонімії досліджує А. П. Корепанова. Вона ділить функціональні опозиції в топонімії на первинні (протиставлення назв загальних і власних) і вторинні (взаємодія між різними класами власних назв)⁷. Найбільш чітко визначає проблему принципів номінації в топонімії Н. Б. Ковальова. Вона розмежовує поняття «принцип номінації» та «спосіб номінації» і класифікує топонімію басейну р. Іні за такими принципами: 1) номінація об'єкта за зв'язком його з людиною, 2) номінація об'єкта за зв'язком його з оточуючими об'єктами, 3) номінація об'єкта за його властивостями і якостями⁸. Не всі названі принципи номінації виділені за єдиним критерієм та рівноцінні з точки зору мотивування, до того ж вони призначені для різних класів онімів. В. Е. Сталтмане у колективній монографії «Методи і принципи ономастичних досліджень» кваліфікує проблему принципів номінації як мотивування «ім'ятворення». Автор відповідно виділяє три аспекти мотивування топонімів: 1) історичний, 2) соціальний і 3) територіальний⁹, які проте не охоплюють всіх розрядів топонімів. Поза ними залишаються так звані «патронімічні», «етнонімічні», «родові»¹⁰, а також посесивні назви. Вага цих аспектів у творенні топонімів, і зокрема ойконімів, далеко не рівноцінна. Найбільш послідовно проявився в топонімії третій аспект, за яким на вибір назви того чи іншого об'єкта впливають природні умови певної території, місце розташування одного об'єкта по відношенню до іншого і т. п. Одиначними прикладами засвідчені в топонімії утворення, пов'язані з історичним аспектом мотивування.

* Уживані в ономастиці терміни «патронімічні», «етнонімічні» (останнім часом частіше «патронімії», «етнонімії»), «родові» назви вважаємо неточними, оскільки «патронімічними», «етнонімічними», «родовими» можуть бути тільки назви людей, а не населених пунктів. Останні, утворені від цих назв людей, слід іменувати «відпатроніміні», «відетноніміні», «відродові».

До того ж більшість з них виникла не природним шляхом, а штучно — при перейменуванні населених пунктів у повоєнний або післявоєнний період, наприклад: *Жовтневе, Дружба, Трудове* і т. д. Гадаємо, що в даному випадку не можна говорити про їх мотивування. Ці назви слід кваліфікувати як пам'ятні, названі на честь певної особи, дати тощо.

Мотивування імені — це комплекс причинно-наслідкових зв'язків, по-різному відображених в іменах і в різній мірі доступних для спостереження та вивчення. Соціальний аспект мотивації топонімів теж представлений в ойконімії незначною кількістю назв. До них можуть бути зараховані і так звані «службові» назви, що виникли у період феодалізму, коли певні групи населення, що виконували відповідну роботу при замку, дворі, селилися у відповідно створюваних для них поселеннях. Так виникли населені пункти типу *Конюхи, Стрільці, Різники* і т. д. Окремі з таких назв можуть бути кваліфіковані також і як «відродові», тобто утворені від родових назв. Так, назва села *Різники* могла утворитися від апелятива *різники*, множина від *різник* «той, хто забиває худобу або птицю на м'ясо», «продавець м'яса, м'ясник» * або від *Різники* (< ОН Різник). Подібно могли виникнути й назви *Конюхи* та *Стрільці*. Мотиваційний аспект, як бачимо, не можна вважати надійним критерієм при класифікації топонімів, оскільки мотивування назв надзвичайно нестійке явище. М. Морозкін вказував, що правильне визначення дійсного смислу особового імені, тобто справжнього мотиву його виникнення, можливе тільки тоді, коли особисто брати участь у процесі іменування реалії, виникнути у внутрішні помисли тих, хто називає¹⁰. Тим більше неможливо розкрити мотиви найменування назв населених пунктів у віддалені історичні періоди.

Мова є внутрішньо організованим, ієрархічним явищем, що витворює пізнавану систему функціонально взаємозв'язаних елементів. Подібну систему творить і топонімія. Її система номінації, на відміну від апелятивної, за своєю природою є вторинною, тому що власні імена надаються об'єктам, які мають уже свої загальні назви та співвідносяться з певним класом реалій (сіл, рік, міст, гір і т. д.).

При семантичному та структурному аналізі топонімів одним із першочергових завдань вважаємо визначення принципів та способів їх номінації. Для реалізації цього завдання необхідне в певній мірі відтворення самого процесу виникнення топонімів, тобто діахронічне вивчення ойконімії. Тільки найдавніші фіксації назв населених пунктів в історичних пам'ятках несуть найбільшу інформацію про початковий період функціонування географічних назв.

На основі вивчення давньоруських, староукраїнських і старопольських джерел ми приходимо до висновку, що одним із найархаїчніших і найпоширеніших принципів номінації поселень у давніх

* Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980. Т. 7. С. 565. Далі при посиланні на це видання вказуємо скорочено СУМ, римськими — том, арабськими — сторінку.

слов'ян було найменування населених пунктів за назвою людей, які там жили, а не за їх конкретними ознаками (часом заснування, місцем розташування, розміром, формою і т. д.). Цьому явищу, можливо, сприяв той факт, що у всі часи для називання об'єктів найчастіше використовувалися тотові моделі лексем, які відображали певні ознаки іменованих реалій. У даному випадку такими ознаками для поселень були назви людей, оскільки останні найчіткіше характеризували первісні поселення. Тільки після розпаду первіснообщинного ладу, в період абсолютизації приватної власності з'являються посесивні ойконімі утворення з архетипічним формантом * *-jъ* (*-je*, *-ja*), а також із суфіксами *-iv* (*-ov*), *-ин*. У пізньому середньовіччі до них долучилися ще форманти *-к-а*, *-іск-а* (*-овк-а*), *-щин-а* та інші, що виконували ту саму функцію. Лише за допомогою цих формантів стало можливим утворювати назви населених пунктів безпосередньо від відповідних антропонімів. Ойконімі типу *Вікно*, *Долина*, *Коломия* та подібні теж є давніми утвореннями, але дещо новішими від утворень на *-ичі*, *-ани*, а також на *-jъ*, *-je*. Цілком слушним вважаємо твердження Ю. О. Карпенка, що найдавніші топоніми за своїм походженням є означеннями до географічних реалій¹¹. Топоніми типу *Гора*, *Долина* не були означеннями відповідних поселень, вони утворилися внаслідок топонімічної метонімії, тобто перенесення назв певних географічних об'єктів на виникаючі поруч населені пункти.

Ми схильні також вважати, що для кожного класу топонімів (ойконімів, гідронімів, оронімів, мікротопонімів) існують свої принципи та способи номінації, свої гносеологічні корені виникнення назв. Так, гідроніми та ороніми, будучи самі назвами природних об'єктів, мотивуються переважно статичними ознаками. Для гідронімів такими є характер течії, смак і колір води, зв'язок з флорою та фауною, а для оронімів — наявність чи відсутність лісового покриву, форма (профіль) об'єкта, характер на ньому ґрунту. Ойконіми, будучи назвами реалій, створених людиною, мотивуються в значній мірі змінними ознаками: назвами людей, що первісно жили в таких поселеннях, або ж приналежністю поселень певним особам. Остання ознака активно почала використовуватися в ойконімії насамперед у період найбільшої активізації феодальних, приватновласницьких відносин у кінці давньоруського — першої половини староукраїнського періодів. Важливо, що утворення у множинній формі, тобто від назв людей, є рідкісними серед назв гідро- і орооб'єктів, натомість посесивні утворення на *-iv*, *-ин* у цих же класах онімів представлені досить активно, правда, головним чином у назвах потоків¹².

Велика частина ойконімів виступає без афіксів або ж оформлена афіксами, які не брали безпосередньої участі в ойконімотворенні. Номінація населених пунктів у цьому випадку здійснювалася шляхом перенесення назв найбільш примітних, характерних географічних об'єктів (наприклад, гір, рік, потоків, боліт тощо) на поселення, які виникали поруч. Більшість з таких назв є топографічними, оскільки в них відображені особливості позитивного чи негативного

рельєфу, характер рослинного покриву тощо, наприклад: *Гора, Долина, Березина, Острів, Вербіж* та ін.

Топонімний матеріал з території Покуття XII—XX ст., а також інших територій дозволяє виділити в українській ойконімії такі принципи номінації: номінація поселень за назвами людей, які в них первісно жили; номінація поселень за приналежністю їх до певних осіб; номінація поселень за їх зв'язками з іншими об'єктами; номінація поселень за властивостями та якість самих поселень. Розглянемо кожен з цих принципів номінації населених пунктів.

I. Номінація поселень за назвами людей, які в них первісно жили. Реалізація цього принципу номінації географічних об'єктів здійснюється через ряд однотипних ознак — всі вони вказують на людей. Однак їх об'єднання, групування не в усіх випадках є однаковим (різними за значенням є базові назви ойконімів). Одні з них є **патронімічними**, тобто назвами людей за найменуванням їх патрона (родоначальника); другі — **етнонімічними**, тобто назвами людей за спільним найменуванням їх у залежності від характеру тієї місцевості, де вони оселилися або звідки прибули; треті — **родовими**, тобто назвами, якими колектив сам себе називав, або якими його іменували мешканці інших населених пунктів; четверті — **службовими**, тобто назвами людей у відповідності з характером виконуваних робіт.

Кожна з названих груп людей (базових назв ойконімів) виступає у формі множини, має свої способи вираження: патронімічні назви — форманти *-ичі* (*овичі, -евичі, -иничі*), *-івці, -инці*: *Балиничі* (тепер *Балинці*), *Братківці, Домагостичі, Немиринці*; етнонімічні назви — формантом *-ани*: *Вікняни, Монастирчани, Тисменичани*; родові та службові назви — формантами *-и, -ї*: *Горигляди, Журакі, Драгомирчани* (< Драгомирчан); *Бортники, Попельники, Стрільці*. Між родовими та службовими назвами практично неможливо провести чітку межу, оскільки базові назви цих утворень могли первісно означати і людей певної професії, заняття, і певний ряд, групу поселенців з однаковою особою назвою, наприклад: *Бортники* < *бортники*, множина від *бортник* «той, що займається бортництвом» (СУМ, I, 221) або *Бортники* (Бортник). В існуючих довідниках українських антропонімів часто фіксуються прізвища *Бортник, Стрелець*, але немає прізвища *Попельник*, хоча є *Попель, Попельнюк*.

II. Номінація поселень за приналежністю їх до певних осіб. Цей принцип номінації географічних об'єктів реалізується через ознаку приналежності їх певним особам. Ця ознака в різні історичні періоди виражалася різними способами, тобто оформлювалася за допомогою різних афіксів. У найдавніший період приналежність виражалася за допомогою суфікса **-jь* (*-je, -ja*), який додавався до давньослов'янських композитних і відкомполітичних імен: *Дрогобич, Житомир, Перерісль, Хотимир, Будильче, Товмач*. Дещо пізніше цей формант додавався до слов'янських відапеллятивних імен чи рівнозначних їм особових назв, а з прийняттям христия-

янства — і до одиничних календарних імен: *Владиче, Княже, Кривче, Миловання, Пилипче, Михальче*. З кінця давньоруського періоду посесивність географічних реалій виражається уже майже виключно новішими за походженням афіксами *-ів* (< *-ов*) та *-ин*, які в основному приєднувалися до слов'янських відапелативних імен та календарних (християнських) імен і дуже рідко вживалися з давньослов'янськими відкомползитними іменами: *Сопів, Сокирчин, Глушків, Ганнів, Марково, Мишин, Гостів, Братишів*. У середньовіччі присвійність географічних об'єктів почала виражатися за допомогою суфікса *-івн-а*, що згодом став специфічним топонімним формантом. У посесивних топонімічних дериватах цей суфікс виступає лише зі слов'янськими відапелативними особовими назвами та календарними іменами: *Колодіївка, Соколівка, Стецівка, Юрківка* *.

На період середньовіччя припадає також вираження присвійності за допомогою суфікса *-(ц)ина*¹³: *Дубщина, Королівщина* (XV ст.). Кількість дериватів на *-щина* в сучасній топонімії України порівняно невелика. Характерно, що абсолютна більшість з них локалізується на території Лівобережної України, і зокрема в Полтавській, Сумській, а також у Київській та Чернігівській областях¹⁴. Суфікс *-щин-а* виявив також значну продуктивність і в хоронімії при творенні назв певних територій, похідних від найменувань адміністративних центрів: *Вінницьчина, Коломиїщина, Полтавщина, Снятинщина*.

В одиничних випадках посесивність може виражатися і за допомогою суфікса *-ець* (*-инець*)¹⁵. В ойконімії Покуття у посесивній функції суфікс *-ець* виступає лише в назвах *Кобилець, Лисець, Яструбець, Вовчинець*. Найдавніша фіксація цих назв припадає на XIV ст. М. Кондратюк¹⁶ і М. Камінська¹⁷ вказують також, що присвійність у топонімії передає і суфікс *-н-а*. Ця функція суфікса *-н-а* представлена в топонімії України одиничними назвами: *Ізотка, Ілятка, Насташка, Філотка* та ін. Посесивність може виражатися також за допомогою суфікса *-ськ-*. З цим формантом на території Покуття пам'ятки XIV—XX ст. фіксують назви: *дворіще Дроньовське, Козловське, с. Ляцьке-Шляхетське, с. Монастирське, с. Слобода-Франківська* та ін.

III. Номінація поселень за їх зв'язками з іншими об'єктами. У межах даного принципу найпоширенішим способом номінації є, без сумніву, метонімія, тобто перенесення назви з природного географічного об'єкта (найчастіше ріки, потоку, гори, лісового покриву і т. д.) на поселення, яке виникло поруч. Кількість таких утворень в топонімії Покуття і України в цілому в процентному відношенні досить велика. Ці ойконіми можуть бути поділені на групи: 1) назви поселень, перенесені з водних об'єктів: с. *Ворона* (на р. *Ворона*, пор. *вороний* «чорний із синюватим поліском...» —

* У ряді топонімічних дериватів суфікс *-івн-а* виражає субстантивуюче значення (напр.: *Березівка* < *березов-(ий)* < *-н(а)*, оскільки походить від прикметникового суфікса *-ів* і субстантивного суфікса *-н-а*, Пор.: *Липівка, Руднівка* та ін.

СУМ, I, 740), с. *Вільшаниця* (на р. *Вільшаниця*, пор. *вільха*, *вільшаник* «зарослі вільхи» — СУМ, I, 766), **вільшаниця?* («потік, річка, що протікає через вільхові зарослі»), с. *Орелець* (на р. *Орелець*, пор. балт. *orel* «водне джерело»¹⁸), м. *Тисмениця* (коло р. *Тисмениця*, пор. луж. *tšīnef* «болотисте місце»¹⁹) та ін.; 2) назви поселень, перенесені з сусідніх лісних масивів: *Березина*, *Буковина*, *Вербіж*, *Буковець*, *Гвізд* (пор. *гвізд* «ліс в гірській місцевості»^{*}), *Перелісок*; 3) назви поселень, перенесені з примітних одиничних об'єктів або місцевостей, на місці яких виникли ці поселення: *Береги*, *Гора*, *Грушка*; *Городище*, *Селище*, *Долина*, *Рожневі Поля*.

Номінація поселень у зв'язку з оточуючими географічними об'єктами не обмежується лише метонімією. Тут мають місце й інші способи називання: 1) префіксальна та конфіксальна деривація ойконімів для вираження місця розташування поселень: *Підвисоке*, *Межириччя*; 2) ойконімні словосполучення, диференціальні члени яких указують на: а) розташування поселень: *Лісна Тарновиця*, *Другий Майдан*, *Верхній Вербіж*, *Долиний Кут*; б) різницю в часі виникнення поселень: *Нова Горохолина*, *Старі Богородчани*, *Старе Село*; в) різницю в розмірі поселень: *Великий Гвіздець*, *Малий Гвіздець*; 3) применникові сполучення для вираження розташування поселень: *Димидче коло Заболотова*, *Клубівці коло Тисмениці* і под. У наш час такі конструкції не вживаються в українській топонімії.

IV. Номінація поселень за властивостями та якостями самих населених пунктів. Цей принцип номінації найчастіше виражається субстантивованими прикметниками і базується на таких ознаках: 1) форма, розмір, час виникнення населених пунктів та ін.: *Довге*, *Дорожне*, *Надвірна*, *Новосілка*, *Новоселиця*; 2) характер ґрунту, особливості флори і фауни місцевості, де виникали поселення: *Камінна*, *Кам'янка*, *Біла*, *Буковно*, *Ясиновата*, *Вовковий*, *Водяне*; 3) етнічні та соціальні ознаки поселень (зв'язок з певними історичними подіями, назвами видатних осіб): *Лядське-Шляхетське*; *Голодівка*, *Вільне*, *Жовтнєве*, *Шевченкове* і т. п. Сюди відносимо також штучно створені назви поселень: *Сонячне*, *Весняне*, *Квітнєве*.

Виділені нами чотири принципи номінації населених пунктів України базуються на аналізі передусім ойконімії Покуття, а також інших територій республіки. Представлені засади номінації слід вважати універсальними, оскільки кожен ойконім відповідає певному принципу, а відповідно в ойконімії України можна виділити чотири групи назв. У кількісному відношенні вони не однакові. Найчисельніше представлені ойконіми, утворені за першими трьома принципами називання. Однак у наш час нові назви населених пунктів можуть утворюватися тільки за IV і лише в одиничних випадках за III принципом називання.

¹⁸ Етимологічний словник української мови: В 2 т. К., 1983—1985. Далі при посиланні на це видання вказуємо скорочено — ЕСУМ, римськими — том, арабськими — сторінку.

Таким чином, для різних історичних періодів характерні свої принципи номінації та способи їх вираження. Сформульовані вище засади називання географічних об'єктів стануть підставою для об'єктивної класифікації топонімів у межах різних систем.

¹ Никонов В. А. Межславянские топонимические черты Украины // Питание ономастики. К., 1965. С. 51—54; Купчинський О. А. Статистика та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на *-jъ // Історичні джерела та їх використання. К., 1969. Вип. 4. С. 217—236; Бучко Д. Г. Ареали українських топонімів на -івці, -инці в XIV—XX вв. // Перспективи розвитку славянської ономастики. М., 1980. С. 90—100. ² Ковалева Н. Б. Принципи номінації топонімів басейна р. Или // Вопр. рус. яз. и его говоров. Томск, 1976. Вып. 2. С. 11—17. ³ Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. М., 1972. С. 9—90. ⁴ Данчинова Н. А. Социологические основы наименования // Вопр. бурят. филологии. Иркутск, 1975. Вып. 4. С. 81—85; Морозова М. Н. Источники и способы образования топонимии центральных областей РСФСР // Вопр. рус. языкознания. М., 1980. Вып. 3. С. 90—105 и др. ⁵ Горбаневский М. В. Об основном принципе номинации в ойконимии Московской области // Проблемы восточнославянской топонимии. М., 1979. С. 137—148. ⁶ Головина Э. Д. Принципы номинации населенных пунктов в бассейне реки Моломы // Ономастика Поволжья. Горький, 1971. Вып. 2. С. 203—206. ⁷ Корепанова А. П. Принципы номинации в структурно-лингвистическом аспекте // Мовознавство. 1974. № 6. С. 54—56. ⁸ Ковалева Н. Б. Знач. праця. ⁹ Сталтмане В. Э. Ономастическая номинация // Теория и методика ономастических исследований. М., 1987. С. 15—25. ¹⁰ Морошкин М. Я. Славянский именослов или собрание славянских личных имен. СПб., 1867. С. 21—22. ¹¹ Карпенко Ю. О. Давньоруська основа словотвору української топоніміки // Питання історичного розвитку української мови. Х., 1962. С. 291. ¹² Словник гідронімів України. К., 1979. ¹³ Safarewiczowa H. Nazwy miejscowe typu Mroczkowitza, Kłimontowszczyzna. Wrocław, 1956. S. 251—252. ¹⁴ Поляруш Т. І. Словотворчі моделі на -щин(а) в різних топонімічних класах // Повідомлення УОК. К., 1976. Вип. 15. С. 16—23. ¹⁵ Kondratjuk M. Nazwy miejscowe południowoschodniej Białostoczyzny. Wrocław, 1974. S. 245—246. ¹⁶ Ibid. S. 245. ¹⁷ Kaminska M. Nazwy miejscowe dawnego województwa Sandomierskiego. Wrocław, 1965. S. 268. ¹⁸ Сталтмане В. Е. Знач. праця. С. 21. ¹⁹ Rzetelska-Feleszko E. Rozwoj i zmianę toponimicznego formantu -ica na obszarze zachodniosłowansktm. Wrocław, 1978. S. 102.

Надійшла до редколегії 15.02.90

Определяются принципы и способы номинации топонимов на основе изучения давнерусских, староукраинских и старопольских источников. Речь идет о гносеологических корнях возникновения названий.

Б. К. ГАЛАС, канд. філол. наук, Ужгор. ун-т
М. І. КОСТОМАРОВ і Д. Ф. ЗАПАРА

(До характеристики процесу становлення
нової української літературної мови).

Йдеться про участь у процесі становлення й розвитку нової української літературної мови М. І. Костомарова та Д. Ф. Запари. Використовуються маловідомі архівні матеріали, рукописна спадщина.

В історії української літературної мови одним із найцікавіших є період національного пробудження, що позначився в першій половині ХІХ ст. багатьма важливими й закономірними з точки зору

суспільного розвитку подіями. Виростаючи з глибин живої розмовної мови, пориваючи з гальмівними традиціями і долаючи всілякі штучні перепони, все міцніше нова українська літературна мова і закріплюється як мова нації, як «знаряддя виразу думки багатомільйонного народу»¹.

Сьогодні, коли незмірно зростає інтерес до всього, що дає можливість ясніше уявити наші культурні витoki, не зайвим буде по-новому глянути й на епоху першої половини ХІХ ст., не поспішаючи з поверховими оцінками і встановленням істин в останній інстанції. Хай історія говорить сама за себе. Вона ж повинна промовляти мовою фактів.

Отож звернімось до маловідомих і для широкої публіки невідомих фактів, які становлять значну цінність для тих, хто цікавиться процесом становлення й розвитку нової української літературної мови. Пропонована стаття — про участь у цьому процесі М. І. Костомарова та Д. Ф. Запари, осіб не однакового історичного масштабу, але близьких культурних інтересів.

Якщо М. І. Костомаров (1817—1885) як видатний історик, фольклорист і етнограф, письменник і літературний критик давно вже знаходиться в полі зору вчених, то про мовознавчі зацікавлення і його погляди на українську мову говорилося досі мало: Між тим, як свідчать деякі виявлені нами архівні матеріали, варто б усю опубліковану й рукописну спадщину М. І. Костомарова переглянути і під кутом зору його мовознавчих інтересів, про деякі з яких мова нижче.

За свідченням самого М. І. Костомарова, початок посиленого вивчення ним української мови припадає на харківський період життя, коли він, прагнучи ближче познайомитися із народом, почав записувати пісні, українські слога і вирази під час спеціальних екскурсій із Харкова до сусідніх сіл². Стаття М. І. Костомарова в альманасі «Молодик на 1844 год» під назвою «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» (1843), свідчить, що він був прихильником вільного розвитку української мови, яку вважав такою ж давньою, як і російська, цілком самостійною, а не діалектом останньої. Вчений у багатьох рисах правильно уявляв історичний розвиток літературної писемності на Україні. Появу творів новою українською літературною мовою на живій народній основі розглядав як історично закономірне явище³.

27 березня 1847 р. за належність до Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомарова було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, а згодом як «політичного злочинця» заслано в Саратов із заборонаю «служити по ученій часті»⁴. Про цей період його життя М. П. Драгоманов писав: «Життя в Саратові все-таки не пропало даремно для Костомарова; мати * була з ним. Знайшлаєь, і компанія,

* М. П. Драгоманов характеризує її як людину дуже ширю, добру і просту: «Вона не інакше говорила, як по-українському, а славний писатель зостававсь для неї все Колею, котрого треба писати, як любу дитину» (Драгоманов М. П. Мемуари Івана Івановича Костомарова. Очерк життєписний // Літ.-публ. пр.: У 2 т. К., 1970. Т. 2, С. 134—135).

з котрої потім у письменстві звісні стали: Чернишевський, Пипін, Варенцов (видав збірки пісень), Ровінський, Мордовцев. З Москви Бодянский досилав книги. Костомаров багато працював за ті часи, — так що коли йому стало вільно печатати (1856 р. — Б. Г.), він показав незвичайну письменну плодовитість»⁶. Серед кореспондентів М. І. Костомарова в період його заслання був і Д. Ф. Запара.

За свідченням відомого мовознавця й історика М. Ф. Де-Пуле, близького приятеля Д. Ф. Запари студентських років, після закінчення навчання в університеті Д. Ф. Запара «рідко з'являвся в Харкові, де, пізніше, хіба що дехто з університетської корпорації міг зрівнятися з ним по солідності й багатогранності освіти»⁶. Пригадуючи період розквіту культурного життя при Харківському університеті в 40-х роках XIX ст., М. Ф. Де-Пуле писав: «Харківський тип російської людини 40-х років вмирає, подібно до типу московського, спорідненого з ним, звичайно, але не тотожного. На університетських кафедрах найповнішими його виразниками були: дещо раніше — М. І. Костомаров; пізніше — Дмитро Іванович Каченовський *, на хуторі — Дмитро Федорович Запара **, відомий лише друзям»⁷.

Про тісні стосунки Д. Ф. Запари та М. І. Костомарова свідчить «Краткій Малорусській Словарь, составленный Димитрієм Запарою. Изюмъ. 1849 г.»⁸, про який уперше в науковій літературі повідомив М. М. Пилинський⁹, після чого матеріали з цього словника неодноразово вводились у науковий обіг. Однак, крім власне словникового матеріалу, зазначений архівний документ містить не менш цікаві інші матеріали. Частина з них, на нашу думку, належить перу М. І. Костомарова¹⁰. А саме: доповнення й виправлення в словнику, а також рецензія на замітку Д. Ф. Запари «О правописании».

У передмові до свого словника (це невеликого формату зошит — 110 × 180 мм — на 120 сторінок) Д. Ф. Запара писав: «Я назвал этот словарь кратким потому, что в нем помещены только те слова, которые резко отличаются от великорусских. При том же я здесь не помещаю почти никаких объяснений — зная наперед, что они будут совершенно бесполезны такому знатоку, как вы, говорю это без лести. Вероятно, правописание, мною здесь употребленное, покажется вам очень странным, а потому прошу вас прочитать статейку, помещенную в конце словаря»¹¹. Справді, в кінці словника, що

* Д. І. Каченовський (1827—1872) був професором міжнародного права в Харківському університеті, де працював з 1848 по 1872 р.

** Д. Ф. Запара (1826—1865) відзначився як громадський діяч ліберально-демократичного напрямку. Був гласним Харківських губернських земських зборів. У 16 років вступав до Харківського університету. Жив на квартирі у А. Л. Метлинського. Позбувшись необхідних засобів до життя, змушений був самостійно добувати важку копійку. Поселившись на хуторі Кринички в Ізюмському повіті, займався розведенням овець. Допомігав у цій справі й іншим. Мав вплив на селян. Виступав проти кріпацтва. Друкувався в газетах і журналах, зокрема в «Основі». Підтримував народні школи. Збирав матеріали для історії України (див.: Русский биографический словарь (Жабокрайский — Зяловский). Пг., 1916. С. 226—227.

займає 105 сторінок, міститься «статейка» під назвою «О правописании» (с. 105—111), безпосередньо після якої — завершальне листовне звернення до невідомого адресата: «У меня есть еще много слов собранных, но не размещенных в моем словаре, а потому не вошедших и в ваш. Когда-нибудь я вам их перепису. [...] Посылаю вам также мои извлечения из актов архива. Козачий архив был переписан в 1765 г., когда была учреждена Харьковская губерния; но в 1766 сделался страшный пожар, уничтоживший половину тогдашнего Изюма и вместе с тем и архив. Несколько однако же свитков осталось, и из них-то я делал извлечения. Пожалуйста, поделайте на полях замечания и пришлите обратно; потому что я копию себе не оставил»¹².

Отже, словник надсилався разом із виписками з актів козачого архіву. Адресат, слід уважати, міг дати кваліфіковану консультацію і з питань мовознавчих, і з питань історії України. Він працював над упорядкуванням великого словника української мови, адже Д. Ф. Запара обіцяв переписати для нього ще якусь частину свого зібрання. Яка доля виписок з архівних документів, нам не відомо поки що. А що словник було повернуто Д. Ф. Запарі, свідчать уже згадані вище матеріали, які не належать перу Д. Ф. Запари (доповнення, примітки, виправлення, відповідь на замітку про правопис). Які підстави є вважати, що вони належать М. І. Костомарову?

Ось що писав Д. Ф. Запара в своєму листі від 22 серпня 1849 р. до М. Ф. Де-Пуле: «От скуки я теперь занимаюсь разбором архива. (Далі — відома вже нам інформація про пожежу та ін. — Б. Г.) ... все акты чрезвычайно любопытны и полезны для внутренней истории нашего края. Я теперь делаю из них извлечения, которые пошлю на рассмотрение в Саратов Костомарову — он обещал делать свои замечания»¹³.

А згодом у листі до того ж М. Ф. Де-Пуле від 28 жовтня 1849 р. Д. Ф. Запара повідомляв: «Советуешь ты мне списаться с Соловьевым. Да как же это сделать, ведь я с ним не знаком ... Результаты мои действительно любопытны: хоть и в частном отношении, напр. до сих пор не известно было время заселения Изюма, а я это нашел. Пришлось даже во многих местах поохотать и Юса*, который писал об Украине. Но что сделано, то сделано, и мои открытия уже отосланы к Костомарову»¹⁴.

Отже, у жовтні 1849 р. виписки з актів архіву було вже надіслані М. І. Костомарову. Оскільки ж ці виписки Д. Ф. Запара надіслав разом із своїм рукописним словником, то немає сумніву, що і виправлення в словнику, і різні приписки, і відповідь-рецензія на замітку «О правописании» належать М. І. Костомарову. Цей важливий висновок підтверджується й абсолютною тотожністю почерку власноручно написаних і підписаних М. І. Костомаровим листів із почерком вищезгаданих приписок і відповіді-рецензії.

* Псевдонім П. О. Куліша

М. І. Костомаров, як бачимо, під час перебування в Саратові збирав матеріал для словника української мови. З'ясування долі цього матеріалу — важливе завдання для науки. У зв'язку з цим уявляється більш умотивованим крок М. І. Костомарова, коли він у 1863 р. гроші, зібрані на видання українського перекладу «Біблії» та наукових книжок українською мовою, передав (у зв'язку з урядовими заборонами) Петербурзькій академії наук на премію за найкращий словник української мови.

Говорячи про значення діяльності М. І. Костомарова, Є. С. Шаблювський справедливо зазначив: «У науковій і літературній спадщині М. І. Костомарова є чимало такого, що не витримало випробування часом. Віджиле, слабке належить минулому, і не нам його підіймати. Але сучасний читач знайде в його спадщині й те, що входить у духовну скарбницю народу»¹⁵. Сказане якоюсь мірою стосується й Д. Ф. Запари.

Подаємо повний текст замітки Д. Ф. Запари і рецензії на неї М. І. Костомарова (за браком місця — без критичного розбору). Ці документи допоможуть краще уявити, якими непростими шляхами пройшла суспільна думка в оцінці перспектив української мови, принципів її наукової обробки і правописної нормалізації.

О правописании *

Я принимаю для выражения звуков южнорусского языка только 23 буквы: а, б, в, г, д, э, ж, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ц, ч, ш и два умягчительные придыхания: ъ для согласных, а й для гласных букв. Прочие же буквы, употребляемые в русском языке, как составные, напр.: щ и проч., или несвойственные славянским звукам, как напр. ф, я отбрасываю.

Вы, может быть, удивитесь тому, что я принимаю э, вместо е; но на это есть причина. Русское е произносится иногда как ъ, а иногда как э **, — а потому я, желая устранить такое недоразумение для незнающих хорошо южнорусского языка, и принял э.

Когда стоит э, то всякий самый кислый москаль прочтет его твердо. Для выражения же звука ъ я ставлю придыхание й перед э-йэ - ъ. До сих пор наше слово *дэнь*, написанное через е *день*, москали читали *дѣнь*, думая, что в этом слове между ихним и нашим произношением нет никакой разницы.

И я принимаю тоже только одно. Напрасно до сих пор думают, что есть два рода этого звука — один мягкий и, і и другой твердый ы: это вздор. В природе есть только одно и среднее, которое произносится мягче буквы ы и тверже умягченного и. Это среднее природное и произносится иногда несколько подобно звуку э, напр. по-нашему можно сказать и *ходили* и *ходилиэ* ***. И это и природное среднее существует во всей своей чистоте только в языке южнорусском. Оттого москали никогда вполне произнести его не могут.

* Подается за сучасною російською графікою й орфографією.

** Никогда (прим. М. І. Костомарова на полі).

*** Никогда (прим. М. І. Костомарова).

Даже * Срезневский иногда делал ошибки, произнося его то несколько мягче, то несколько тверже.

Оно отвергается или умягчается, смотря по тому, какое придыхание принимает предшествующая ему согласная буква: если она принимает *ъ*, то она превращается в *ы* (которого нет в нашем южно-русском языке), если же *ь*, то оно делается мягким. Напр.: по-русски: *воротъи тесовъи-я*. По нашему (мягко) *бъ-илии къв-ит*.

Твердого придыхания *ъ* я не принял, потому что у нас нет звука *ы*; а следовательно, нам нет и нужды отвергать наше среднее *и*; в конце же слов ставить его я не считаю нужным, ибо все согласные уже по природе своей — тверды, и где нет умягчительного знака *ь*, там они произносятся естественно, т. е. твердо. Напр.: *свѣит*.

Хотя есть в природе одно только умягчительное придыхание, но для означения его я принимаю два знака *ь* и *й*: *ь* умягчает согласные, *й* — гласные. Так как согласные принимают придыхание после себя, а гласные прежде, то, если принять один только какой-нибудь знак, выйдет недоразумение. Напр., напишем по-русски *мъяло*. По нашему надо писать *м-йало*; тут, видимо, умягчение принадлежит гласной. Если же мы будем иметь только один умягчительный знак, то иностранец не будет знать, к гласной или согласной отнести его. Притом же у нас случается и так, что предыдущая согласная и последующая гласная — обе умягчаются, а потому неловко было бы писать сразу два *йй* или два *ьь*. Напр.: *мьѣата* или *мйѣата*; — лучше *мьѣата*.

Вообще я старался выдумать такое правописание, чтобы не только южнорус; но и чужеземец мог бы читать правильно, выучивши одни только буквы.

Наши писатели дошли до такой безалабарщины [1], что что не книжка, то и особая орфография. Напр., Могила ** ввел даже латинское *и* для выражения нашего среднего *и*.

Положим, что и мое правописание отчасти странно, а особенно для не привыкшего к нему; но я хочу писать так, как говорю, а не так, как англичане: одно произносят, а другое пишут.

Пишите книжки каким вам угодно правописанием; читать их будут по большей части южноруссы; для словарей же необходимо одно правописание, самое близкое к произношению.

Если бы древние греки оставили нам словарь своего языка, написанный так, как произносились их слова, то мы бы не колебались теперь между произношениями Эразма и Рейэлина.

Успел ли я в своем благом намерении, или нет, предоставляю решить вам, как более знающему и опытнейшему языковеду, надеясь, что вы, заметив мои ошибки с свойственною вам прозорливостью, извините их с всегдашнею своею снисходительностью и прямо мне на них укажете.

Порядок букв в словаре я оставил старый для того, чтоб легче было отыскивать слова ¹³.

* Без даже (прим. М. I. Костомарова).

** Псевдоним А. Л. Метлинського.

Костомаров М. І. Відповідь-рецензія на замітку Д. Запари
«О правописании»]

С правописанием Вашим я не соглашаюсь. Обычай и древность у нас не так второстепенны в этом деле, как полагают можно. Когда язык украинский был языком целой страны, когда на нем писали и короли наши, и князья, и гетманы, и духовные, было постоянное правописание, основанное на славяно-церковном языке. Теперь ли, когда, по причине лени и малодушия отцов наших, он стал только языком книг да простого народа, теперь ли, думая о возрождении его, прерывать святую связь с стариною. По неразвитию в древней нашей литературе идеи народности, старый наш язык образованного мира не чист, и не может целиком употребляться теперь неизменно, хотя он наш, но должен служить главным источником познания и труда филологического. Язык украинский не должен быть почитаем исключительно языком [какого]-нибудь вашего Пархома или Стецька, но языком народа, имеющего свою историю от Олега до нашего времени. В продолжении веков этот народ имел свое правописание: Вы хотите его уничтожить, единственно на том основании, чтобы сделаться понятнее для чужих. Вы говорите, что если б греки писали, как говорили, то не было бы Эразма и Рейлина, не было бы, но едва ли бы мы тогда понимать Гомера и Софокла. Чтоб изменить и утвердить правописание, для этого недостаточно, если я, вы, Метлинский напечатает книгу своим манером с таким важным филологическим делом надлежит обращаться осторожно. Правописание Метлинского мне до крайности не нравится, потому что оно новое; Вы следуете ему, только выдумали еще какую-то ересь. Замечания Ваши о *и*, и *ы* я нахожу очень здравыми: с чем не соглашаюсь, то отметил. Но главное дело — я Вам резко скажу — Вы не имеете права выдумывать новых правописаний, когда существует старое, древнее, — Вы должны условиться заранее с десятью, по крайней мере, особами, по-украински пишущими, дабы каждый писал так, как и другой. Я вопию не против Вашего правописания, а против нововведений. Над нами смеются, как над ребятишками ¹⁷.

¹ Білодід Т. К. Українська літературна мова другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: Загальна характеристика процесу розвитку // Вибрані праці: У. 3 т. К., 1986. Т. 2. С. 82. ² Кирдан Б. П. Собирання народної поезії. М., 1974. С. 184—185. ³ Костомаров М. І. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Твори: У. 2 т. К., 1967. Т. 1. С. 375—378. ⁴ Шаблювський Є. С. Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність // Костомаров М. І. Твори: У. 2 т. К., 1967. С. 6. ⁵ Драгоманов М. П. Микола Іванович Костомаров. Очерк життєписний // Літературно-публіцистичні праці: У. 2 т. К., 1970. Т. 2. С. 134—144. ⁶ Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестн. Европы. 1874. Кн. I. Январь. С. 75—115. ⁷ Там же. С. 114. ⁸ Краткій Малорусскій Словарь, составленный Димитрієм Запарою. Изюмъ. 1849 г. // Відділ рукописної і рідкісної книги БАН СРСР. Л., Шифр: 45.8.241. ⁹ Пилинський М. М. Українські рукописні словникові матеріали в бібліотеках і архівах Ленінграда // Лексикограф. бюл. К., 1963. Вип. 9. С. 84. ¹⁰ Галас Б. К. Лексико-семантична система українського мови першої половини ХІХ століття (на матеріалі рукописних словарів): Дис. ... канд. філол. наук. Ужгород. 1978. С. 28—33; Його ж. Рукописні словники першої половини ХІХ ст. — важливе джерело для вивчення української на-

родної лексики // XIV Республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей. К., 1977. С. 82—83; *Его же*. Рукописные словари первой половины XIX века как важнейший источник для украинской исторической диалектной лексикологии // Лингвистическая география и проблемы истории языка: Материалы VI Всесоюзного совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка. Нальчик, 1980—1981. Ч. 2. С. 208—209. ¹² Краткий Малорусский Словарь, составленный Димитрием Запарою. ¹³ Там же. С. 111—112. ¹⁴ Запара Д. Письма к М. Ф. Де-Пуле // Рукописный відділ ІРЛІ (Пушкінський Дім). Л., Шифр: Ф. 569, од. зб. 226, л. 10. ¹⁵ Там же. Л. 13—13 зв. ¹⁶ Шаблювський Є. С. Знач. прадя. С. 33. ¹⁷ Краткий Малорусский Словарь, составленный Димитрием Запарою. С. 105—111. ¹⁸ Там же. С. 113—115.

Надійшла до редколегії 17.02.90

Речь идет об участии М. И. Костомарова и Д. Ф. Запары в процессе становления и развития нового украинского литературного языка. Используются малоизвестные архивные материалы, рукописное наследие.

В. Й. ГОРОБЕЦЬ, канд. філол. наук, Київ. ун-т

З ІСТОРІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДІЛОВОДСТВА ТА НОТАРІАТУ НА УКРАЇНІ

Досліджуються джерела ділового стилю української мови, з'ясовуються іноваційні ознаки у її виразових засобах. Диференційний підхід до документального тексту розкриває його структуру, формулярні елементи, локальне походження. Зроблено стилістичний аналіз писемних засвідчень ритуальних акцій у суспільному побуті східних слов'ян.

Для дослідження витоків ділового стилю української мови, з'ясування іноваційних ознак у її виразових засобах неперехідні значення мають акти XVIII ст., що відображають хід колишнього судового процесу (власне — «судний процес»). У нерозривному зв'язку з ним перебували акти, які стосувалися апеляції, а також діяльності поруч із традиційним інститутом свідків нотаріату у козацьких та шляхетських судах змішаного типу. Показ судового процесу в динаміці, як і виявлення повного репертуару причетних до нього актових паперів — одне із важливих завдань у галузі історичного правознавства та дипломатки. Диференційний підхід до тексту документа вимагає уваги до його структури, формулярних елементів, авторства, локального походження. Поступовий занепад ряду проміжних актів зумовлюється піднесенням статусу козацького судочинства на Лівобережній Україні, хоча судова реформа у 70—80-х роках XVIII ст. спричинилася до поновлення городського та земського судів, отже, й поширення в активі процесуального діловодства частини специфічних паперів, що характеризували діяльність шляхетських судів XVI—XVII ст.

Фронтальне обстеження відмінних за жанровими ознаками, призначенням та місцем створення джерел ускладнюється іншими обставинами. Витіснення староукраїнської мови з офіційного діловодства на Україні, розпочате царизмом услід за створенням у 1722 р. Малоросійської колегії для контролю над гетьманом і старшиною, продовжене згідно з наступними імперськими приписами та практичною діяльністю так званої другої Малоросійської Колегії

© В. Й. Горобець, 1991

(1764—1781 pp.) — аж до остаточного запровадження на українських землях системи адміністративного управління Російської держави — факт, звичайно, неординарний. Скепсис у тому, чи можливо дошукатися на основі розрізнених рідномовних укралень спадкоємних традицій, що визначили обличчя сучасного документа? Звичайно, формуляр — не лише мовна оболонка характерних клаузул, але і їх набір та розміщення на полі, шрифт у формулах, зрештою й коливання довжини в оповідних частинах; зумовлене необхідністю об'єктивізувати інформацію та викласти у заданому жанрі. Та й типологічна схожість книжної української мови з російською у другій половині XVIII ст., точніше, їх зближення на основі давньоруського спадкового фонду й нарощеного фонду слов'янізованих слівформ та конструкцій замість елементів 'простої мови' у канцелярському викладі ще не дає підстави для певного їх отождолення.

Які ж акти неминуче пов'язувалися із судовим процесом? Фонд процесуально-виркової документації репрезентують три основні жанрові різновиди: 'докладь' — доповідна записка про зміст справи з коротким резюме щодо її проходження у нижчих інстанціях; 'присяга' — клятва на знак правдивого зізнання в чомусь; 'декретъ' (лат. decretum «ухвала, указ») — остаточне рішення, при- суд (у XVIII ст. — найчастіше стосовно визнаних земельних меж, землекористування). Складений канцеляристом 'доклад' оголошували на першому засіданні суддів. Йдеться про новачі, що сталися в діяльності Генерального військового суду не раніше другої половини XVIII ст. У формулярі документа виділяються такі структурні компоненти: 1) означення судової канцелярії, якій адресується записка (прийменниково-іменне словосполучення у формі давального відмінка однини); 2) назва документа (самостійна формула, виділена шрифтом); 3) основна частина (виклад справи, її попереднього розгляду, зміст апеляції); 4) розгорнутий підпис канцеляриста; 5) дата складення документа.

Резолюційна частина становила коротку виписку з протоколу. Виклад обставин спору, попереднього розгляду справи вимагав мовного узагальнення, що спричинилося до уживання предикативних форм на *-но, -то* (*рѣшено, приговорено, закуто* та ін.), вставних конструкцій та речень: «Ему истцу Мигалю (по его дѣду Степану Мигаленку) (кой по компутам 695, 701, 715 и 723 годовъ написанъ козакомъ:/) быть по прежнему козаком...» (ЦНБ АН УРСР. 1,51388, арк. 1). Формули на означення конкретних рішень базуються на інфінітивах. Резолюційна частина складається по суті з 'інфінітивних' речень та конструкцій, що відтворюють імперативний характер ухвали, як-от: «... Судъ генералній приказаль: прописанное Суда генералного рѣшеніе обоимъ сторонамъ объявить за указными подписками для чего и упомянутому брегадиру і полковнику гадяцкому Крижановскому послать ука(з) і велеть для выслушанія прописанного. Суда генералного рѣшенія прислать повѣренного с под(д)лежающею вѣрующею слѣдующаго февраля на — число (там же, арк. 1 зв.).

Заприсягання іменем бога перед святим хрестом і Євангелієм належить до найдавніших ритуальних акцій у суспільному побуті східнослов'янських народів. Без клятви не відбувалася царська коронація, як і церемонія вручення знаків влади правлячій еліті. Традиційно присяга за встановленою формою чинилась у присутності осіб духовного сану. Судові й адміністративні присяги мали ряд спільних ознак у початковій та заключній частинах, були конкретніші за військову присягу. Про це свідчить присяга запорізьких козаків на вірність гетьманові Конецпольському від 8 липня 1630 р., виявлена в рукописному збірникові XVII ст., що його склав архімандрит Києво-Печерської Успенської Лаври Афанасій Миславський. Наведемо для прикладу відповідні фрагменти:

а) військова козацька присяга

б) судова присяга XVIII ст.:

XVII ст.:

(початок)

Присягаю господа богу в трійце
єдиному и пречистой Бгце * и
всемь святымъ

(кінцівка)

Нам, пне бже, поможь
А если несправедлиге,
боже нашъ, надай на теле.
Аминь.

(ЦНБ АН УРСР $\frac{74п}{20}$)

(початок)

Я, ныже имянований, присягаю
гпду богу в троици святой
славимому...

(кінцівка)

Ми, боже, помози.
А буди неправдиве —
скарай. В заключение чего
цѣлую слова и крестъ

Спасителя моего. Аминь.

(ЦДІА УРСР у м. Києві.
Ф. 106, оп. 1, од. зб. 1)

Текст присяги завершується підписами її давця та особи із духівництва, у присутності якої вона прозвучала.

Чільне місце в юридичній документації займали декрети — строкаті за структурою і формальними ознаками акти, що містили остаточне рішення судів різної інстанції: гетьманського правління, виїзного суду уповноважених від Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду (ЦНБ АН УРСР. 1,50715, 55393, 56942), ухвали полкового суду та змішаних судів (наприклад, полково-ратушиного — 1,50805). Незважаючи на синкретизм в оформленні (формуляр цього документа містив ряд ознак, спільних із протоколами, актовими записами, указами, офіційними листами та ін.) декрет відрізняється за змістом і має власну структуру, де виділюються такі складові компоненти:

I. Вступна частина (початковий протокол — дата і каузально-мотивувальна приамбула).

II. Основна частина з підрозділами: I. Слухання справи спірних сторін: а) виклад змісту скарги; б) виступ відповідальної сторони; в) виклад слідства, виступи свідків у справі; г) 'контроверсы'

* Знак титла в досліджуваних рукописах має після пропущених літер вертикільне положення з нахилом управо.

сторін у присутності свідків (власне, судове змагання); д) писемні доводи (виклад представлених документів). 2. Постанова суду: а) 'разсужденіє' (з'ясування вини на основі викладених фактів та свідчень); б) 'приговор' (винесення покарання). 3. Заключення (есхатокол, власне, кінцевий протокол, де викладено судове застереження щодо сторін, можливість апеляції плюс місце видачі документа, підписи судді, членів суду. 4. Печатка судового органа, наявність ряду інших структурних компонентів в окремих текстах зумовлене складністю колізії, способами аргументації провини, виступами спірних сторін, свідків і т. ін. У типовому формулярі декрету початковий протокол має чимало спільного з 'розысками' (та ж формула дати, засвоєна з актових книг: «року тысяча...» і т. д., та ж формула іменного гетьманського титулу, що засвідчує правомочність судового органу: «по злецеию ясневелможного его млти пана Іоанна Скоропа(д)ского гетмана Войска его царского пре(с)вѣтлого влч(с)тва Запорожского». Проте формула каузально-мотивувальної частини помітно модифікована (вказівка на судовий орган та представлені сторони з коротким викладом змісту їх суперечки: «... перед Судом ца(р)ского првѣтлого влчтва Войска Запоро(ж)ского енера(л)нимъ(,)» точилася справа и заво(д) межи его милостію пномъ Стефаномъ Бутовичемъ, асауломъ его ца(р)ского пр(с)вѣтло(г)ло влч(с)тва Войскъ Запоро(ж)ского енера(л)нимъ(,) скаржачою стороною(;) и межи о(т)вѣтующимъ Григорие(мъ) Дубовиком, козакомъ со(т)нѣ Горо(д)нищко(и)(,) о кгру(н)та солоно(в)ские(,) и старосѣлские(,) и о нанесенію ста(в)шого чре(з) Дубовика его мл(с)ти пну асауловъ енералному бе(з)честія» (1, 55393, арк. 1).

У початковому протоколі слід виділити нову диференційно-узагальнюючу формулу на означення соціального представництва сторін: «... чрезъ пановъ Афанасія Покорского(,) Андрея Гудовича(,) и Николая, бывшого сотника се(р)дюцкого(,) знатнихъ товаришовъ войсковихъ(,) зъ стороны козацкой(:), а з(ъ) стороны по(с)полства чре(з) П. П. Григорія О(т)вѣновского, писара майстратового(,) и Исаака Расе(н)ка, райцу тамошнего(,) в(ъ) своих и всего по(л)ку обыдахъ(,) тяжестяхъ(,) и долегливосте(х)(,) скаргу занесши(х) на пна Лукяна Жоравку, полковника стародубского (1, 50715, арк. 1).

Основній частині 'декрету' передуює, як правило, формула «занося свою жалобу» (1, 50942, арк. 1; 55393, арк. 1) чи «жаловался...» (на кого-небудь). Нерідко текст писемної скарги (без протоколу) канцелярист дослівно вмонтовує у канву основної частини, що спостерігається в декреті; виданому на ім'я стародубського полковника Лук'яна Журавки (1, 50715, арк. 1—3 зв.). Далі в декреті знаходимо виступи. Правила їх викладу диктуються вимогами кодексу законів «Права, по которым судится малороссійській народъ» (Глухів, 1743 р.). У розділі 8, ст. 25, § 3 записано: «А сочиня(т)

всякіє приговори на письмѣ с обстоятелно виписанными зо все(г)ло] дела кратко судными рѣчами без уіущенія токмо потребно(г)ло], а именно: какой о(т) челобитчика искъ будетъ в челобите? Что в допросѣ и о(т)вѣтѣ на то будет показано о(т) отвѣтчика? Какіє о(т) обоихъ сторо(н) покажу(т)ся быть на что доводы?» (арк. 139 зв.). Сказане стосується виступів відповідальної сторони, свідків, а також висвітлення важливого етапу — ‘контроверсій’ (від лат. *controversia* «спір, тяжба») — змагання спірних сторін в аргументації, переконанні. Чергування сторін, які сперечаються, супроводжується нерідко ремарками писаря, який непомітно, по ходу виступу коментує відповіді та реакцію на них супротивних сторін: «Теди Григорий Дубовик(,) хоч удержался былъ правди говорити(,) потомъ всю, якую замѣрали, зло(ст) на его мл(с)ти пна асаула явиль(,) в(ъ) тоє(:) «Я, мови(т) Дубовикъ, от всѣхъ жителей... ви(с)тавленъ(,) и сюди в(ъ) Глуховъ посланъ... (1, 55393, арк. 4).

Для посилення аргументації у виклад привносилися фрагменти представлених документів (‘розиски’, ‘свидительства’ тощо). Відповідальна сторона висловлювалася на кожен пункт звинувачення, що втілювалося в ухвальній частині вироку. Так, у 22 пунктах скарги, що подана до Генерального військового суду, як акт звинувачення стародубського полковника Лук’яна Журавки його полчанами, та у відповіді адресата постає вся анатомія визиску, антагонізм стосунків між правлячою верхівкою й низами. Про спілку козацтва з челяддю у виступі йдеться у свідченні ієромонаха Агафона, одного із панських дозорців: «Мстячися кривды своей, погребские казаки(,) Матвѣй Матвѣевич(,) посылалъ Мишку, челядника своего, (зъ) Терехомъ Чортко(мъ) и зъ и(н)ними(,) котрие пришедши до двора П. Холодовичового купно(,) а взявши куль соломы, запалили на покутю въ свѣтлицѣ(,) и заразъ, поскочивши купно (ж), и млыны запалили» (1, 50942, арк. 2 зв.).

Постановча частина в декреті відкривається формулою «Судъ его царского пресвѣтлого влчтва Войскъ Запорожскихъ енералній разсуждает», що свідчить про початок чергового етапу після заслухання справи — ‘делъберацій’ (від лат. *dēliberatio* «міркування»), інакше ‘разсужденія’, власне розсуду, розмірковування. Етап цей міг тривати до трьох днів, протягом яких суд зобов’язаний був сформувавши рішення (якщо не сталося примирення сторін) і видати декрет ‘правой стороне’ (див. Права..., розд. 8, арт. 12; ш. 1, § 11). Перед винесенням заключного рішення у складній кримінальній справі Генеральний суд надсилав ‘доклад’ гетьманові про результати судового розбору (1, 50715). Початкова формула у постановчій частині означається стабільним зворотом ‘за волею его цинской велможности’, що виступає у складі загальної титульної назви судового органу: «Судъ его црского пре(с)вѣтлого влч(с)тва Войска Запорожского енералній донесши в(ъ) доклад ясневелможного его мл(с)ти пну гетману сей завод полчанъ стародубовскихъ з

пном полковником их тамошним за волею его пнскою велможности приступил до дельберацій правной, а по дельберацій рассмотрите(л)ной и разсудите(л)ной всказует» (1, 50715, арк. 4 зв.— 5). Кожен із пунктів вироку відкривається формулою «за тое, что» з подальшим викладом суті злочину і визначеної кари згідно із статтями кодексу. Провідними компонентами формули є дієслівні форми «повиненъ», «маеть» або ж підрядна конструкція з сполучником *аби*. Невідповідність злочину змістові статей діючого права вимагала додаткового розгляду справи самим гетьманом. Напр.: «6. За тое, что пнъ по(л)ковникъ укончаніе заводы и спори между по(л)чанами своими злагодо(;) подступне ли(с)тами своими, до звѣрхнійшой вла(с)ти писа(н)ными, ро(з)рива(л)(>) и до колотнечи успокоеніе стороны приводи(л)(>) яко не слухне чинил(>) так те(ж) дискредитованъ мѣеть быти(>) и по(д)лугъ уваги и воль рейме(н)тарской наказанъ» (там же, арк. 6). Недоведені звинувачення навіть по одному із пунктів визнавалися за наклеп, і сторона, яка в цілому виграла процес, підлягала покаранню за нього: «8. П. П. Поко(р)скій(>) Гудович зъ прису(т)ствуете(м)ими себѣ за тое(>) что задали пну по(л)ковниковъ(>) будто проти(в) закону монаршого(>) пе(н)ку свою за границу до Кролевця Прусского посла(л)(>) а не довели(>) ло(д) а(р)т(>) 2(>) ро(з)(>) I § 2(>) тимъ сами пови(н)ни быти карани(>) чымъ бы бы(л) каранъ за доводомъ пнъ по(л)ковни(кѣ)» (там же).

Заклучна варіантна формула в декреті засвідчує законність вироку та право позивача на апеляцію, з іншого боку, вказує на адресата, зацікавленого у видачі документа. Обов'язковими її компонентами є кліше «за волею ясневелможного его млти пна гетмана» (пор. ще з прикладкою: «за вѣдомо(м) и виразною волею ясневелможного его млти пна гетмана» — 1, 50716, арк. 3 зв.; «за звѣрхнѣ(й)шою волею самого ясневелможного его мл(с)ти гетмана» — 1, 50942, арк. 4), а також зворот: «потребуючой сторонѣ виданъ» (там же; 55393, арк. 5, рідше — в особовій формі: «выдалисмо»). Серед інших елементів реквізиту слід назвати печатку з підписом судді та судового писаря.

Технічне оформлення рукописного документа вимагає спеціальних студій. Зазначимо, що в текстах декретів часто виділяються інтервалами його структурні частини і зокрема виступи спірних сторін, свідків, виділяється спеціальним шрифтом початок у резолюційній частині (1, 50942), помітні початкові виступи у першому рядку (зворотні абзаци) і т. ін. Декрети переповнені спеціальною термінологією. Пор.: *инквѣзиторъ, инквѣровати, контртовати, верѣфѣкуючий, респектовати, делиберацѣя чи разсужденіе, викладъ апошлина, безчестя, очная ставка, контроверсія, претенсія, отвѣтная сторона, довести та ін*. Взагалі мова основної (оповідної) частини вироків початку XVIII ст. загальнонародна, її багатство виявляється і в діалектних джерелах. Пряма мова відображає перлини фразеології (*на скоромъ часѣ* — 1, 50721, арк. 1, *точилося зло, не*

знати для чого — арк. 3, *вѣкъ свой зжити, брати басаринки* — 1, 55393, арк. 1 зв., *не за моего вѣку* — арк. 2, в *нѣвечъ обернено, чути з устъ, злости не мѣти* — 1, 50942, арк. 1—2, *минула кара* — 1, 50715, арк. 2 та ін.). Варта уваги дослідників народна лексика (*не попережати* — 1, 55393, арк. 1 зв., *заохочовати* — 2, *повнистю, не переиначовалося, хвалюся* — 2 зв., *задесенський «із-за Десни», о(д)толь повернетеса* — 3 зв., *огинатися* — 3 зв., *жадати, почи-натися, отмовляючися* — 1, 50721, арк. 1, *попереходити* — 1, 50715, 2 зв. та ін.). Не менш важливими для науки є книжні елементи, що виявляються в авторських відступах та коментарях судових писарів (*зуфалство* — 1, 55393, арк. 1, *подступнимъ способомъ* — 5, *зсилатис на...*, *спор чинити* — 1, 50721, арк. 2, *обовязоватися* — 2 зв., *клястися смертною клятвою* — 2 зв., *не пропорціально* — 1, 50715, 2, *пропорціяльний, квартирования* — арк. 6), явища синонімії (*загорѣтися* — *занятися* — 1, 50942, арк. 2, *прикро* — 1, 55393, арк. 1 зв., *уразливо* — 5 та ін.). Серед типових мовних фактів у декретах можна виявити явища калькування, зокрема російських та польських слів (пор. *належний* — 1, 51215, 1732,2 зв., *надлежащий* < рос. *надлежащий*, *довгость* < польськ. *dlugość* — 1, 55393, 4 зв.), іновачії на рідномовному ґрунті (*переведенці* «переселенці» — 1, 50715,2 зв., *руйноватися* «зубожіти, спустошитися» — там же). Подібні приклади можна доповнити фактами, що виявляються при зіставному вивченні оповідної частини інших документів, а також із залученням «повѣстей» і взагалі «розысков».

Загалом можна стверджувати, що декрети — судові рішення — за структурою, змістом і зовнішнім виглядом видаються оригінальними актами, рівень стандартизації яких був високим уже на початку XVIII ст. Історичний підхід до мовного оформлення вимагає особливої уваги до виразових засобів XVI—XVII ст., що фігурують у зв'язному тексті (цитатах) при відсиланні на відповідні статті Литовського статуту та інших частин кодексу українського права. У постановчій частині декретів можна виявити чимало історизмів та архаїзмів, що зникли із загальнономовного словника, проте суворе дотримання статті закону вимагало дослівного відтворення того чи іншого формулювання. Звичайно, у даному разі читає має справу з елементами книжного словника, зокрема в його специфічній (юридичній) сфері, що давно змінився в узусі.

Апеляційна документація складалася з прохань — «суплькъ» (пол. *suplika*), що надсилалися різними особами до вищої адміністративно-судової інстанції — аж до Малоросійської колегії чи на ім'я царя (в останньому випадку вони іменувалися «чолобитніми»). Специфічною ознакою «чолобитної» є поділ тексту на окремі пункти, наявність формули «*б'ет челом*», кліше — «*а в чемъ мое чолоби(т)я, тому слѣдую(т) пункти*» — наприкінці початкового протоколу, а також чітких інтервалів у частинах, де викладається прохання*. До апеляційної документації прилягає про-

* Про особливості формуляра російських чолобитних див. у кн.: Волков С. С., Лексика русских челобитных XVII в. Л., 1974: С. 30—50.

тесть* (нім. Protest) — писемне застереження, надіслане в суд чи інший правомочний орган з метою правового захисту у зв'язку з незаконними діями відповідальної сторони. Заключна формула документа «прошу сей протестъ принятъ и записати» нерідко поширюється різними доповненнями (як-от: «И ратоват властію своею судовою» — 1, 56959). Найбільш частотними лексемами в протестах виступають *похвалки* «злісні наміри, спонування», *протестовати*, *протестоватися* та ін. Формуляр протесту нагадує часто донесення, адресовані канцеляріям: типова формула адресанта, суб'єктна форма викладу (у формі 1-ої особи), підпис, дата.

Основу нотаріальної документації становили канцелярські копії, в тому числі виписки з актових книг. Більшість із них означена відповідною поміткою переписувача (у правому верхньому куті — 'копія', вийзу, звичайно з лівого боку — «в подлинном...» (або: «собственною рукою подписано тако») — засвідчувальна формула автентичності рукопису оригінальному текстові. Нотаріальні функції виконували здебільшого військові канцеляристи: «Писаль сію копію і с подлинны(м) ордеромъ справиль войсковій канцеляристь Іванъ Городискій» (1, 53872). На пізніших копіях виявлено імена 'війскових товаришей' і навіть 'хоружого', що виконували обов'язки нотаріусів. Заслугує на увагу висновок нотаріуса на документах 2-ої половини XVIII ст. у такому формулюванні: «1761-го году февраля 8-го съ подлннимъ купчимъ записомъ свѣдительствовали и по освѣдительствованію подчистокъ, приписокъ и переправокъ не явилось. — Полковій миргородскій хоружій Мѣрко Козиницкій. Войсковій канцеляристь Іван Копіевскій» (Полтавські поземельні акти — 1, 51748, арк. 128). Наведена формула аутентифікації має чимало спільного із сучасним нотаріальним кліше. Звичайно, про цілковитий збіг не йдеться, проте витокі, прототипи наяву, хоча варіанти у повному обсязі ще не виявлено.

При наявному відхиленні в тексті копії, засвідчувальна формула набувала іншого вигляду, як це видно на кліше купчого запису під 1730 р.: «1762 году июня 26 (д). Съ подлиннимъ купчимъ записомъ свѣдительствовали і по свѣдительствованію явилось, где написано «половиною на другую лѣса з лукою», на оной дикцѣй зъ лукою» подчистки, а болѣе подчистокъ, приписокъ, переправокъ и другихъ подобнихъ тому сумнителствъ не нашлось. Полковій Миргородскій хоружій Мѣрко Козиницкій, войсковій канцеляристь Іван Копіевскій» (1, 52114).

Розгляд основних жанрових різновидів юридичної документації засвідчує їх виразну диференціацію та зрощення з адміністративно-урядовим фондом, зокрема на основі апеляційних паперів (пор. *протестъ* і *суплѣка* — *скарга*, *чолобитна*). Номенклатура визначальних актів (*присяга*, *декрет*, *протест*, *скарга* та ін.) стабільна, незважаючи на зміни, зумовлені судовою реформою 70-х років XVIII ст. та загальним впливом російської актової мови на протоколи судів центральних установ і канцелярій.

Вивчення структури документа, виділення формул, якими окреслено основні змістові фрагменти (клаузули), дає змогу визначити

специфічні ознаки у формулярі процесуально-вирокових актів на відміну від слідчої документації. Текстологічний аналіз засвідчує композиційну довершеність, оригінальність декретів не лише в основній частині, яка включає нерідко живомовний виклад свідчень, писемних скарг тощо, але й у постановчій, де зазначено при поетапному винесенні заключного рішення пункти ухвали суду, сперті на відповідні статті діючого кодексу.

Виявляючи народно-розмовні компоненти у визначених фрагментах актів, не слід лишати поза увагою ті книжні елементи, що розвивалися і за межами XVIII ст. Для прикладу наведемо словосполучення у складі метамови актів: *урочний термѣнь — указной срокъ, справедливости мѣрило, подступный фалшѣ, кари подлелмѣ бутти* (1, 50749, 1718, арк. 1—5), *перед судом... точилася справа, таким способомъ, на очной ставцѣ* (1, 50942, арк. 1—2), *пришовъ зъ повинною, являя неправда, слушне, справедливо* (1, 50650, арк. 160 зв.—166 зв.), *судъ приговорил* (ф: 61, № 815, 1728), *на виписках подписуватся, поданно персонално, представити документи, природним правом, по персональному прошению* (1, 62662, арк. 3, 8, 15, 40, 1780), *просили неотступно* (1, 50710, 1712, 4 зв.), *о громадских денгах* (ЦДІА УРСР. Ф. 1726, оп. 1, од. 15, 1777, 17 зв.) та ін. Серед іновацій у лексичних розрядах не менш перспективними видаються деривати: *узаконенний, беззаконний, штрафний, неустойка* (1, 62662, 1780, арк. 1 зв., 19 зв., 28 та ін.), *дискредитованъ* (1, 50715, арк. 6), *голословный* (1, 53586, 1704), *опротестовать* (ЦДІА УРСР. Ф. 1726, оп. 1, од. зб. 15), *довести* (ЦНБ АН УРСР, 1, 50715, арк. 3 зв.), *засѣдатель* (*засѣдатель бунчуковий товаришъ* Моисей Гриценко — 1, 53616, 1787, арк. 2), *нотарѣусъ* (1, 51372, 1778, арк. 2 зв.), *Нотаріусъ* («... протестовалъ войсковый товаришъ публичный Нотаріусъ Степанъ Зарубинъ — 1, 17970, 1785, арк. 1 зв.; губернского города Чернигова нотарѣусъ Афанасій Зозуля — 1, 17969, 1801, арк. 2).

Публіцистичність виступів на судовому процесі спричинилася у ряді випадків до використання афоризмів книжного походження, наприклад, *‘египетська робота’* у значенні *‘непосильний гніт, визиск’*: «Нехай всь(х) люде(й) представля(т), кому ѿ(т) мене египетска работа дѣется, которие на очной ставцѣ зо мною пред еи мѣтлю паномъ асауломъ войсковимъ енера(л)нимъ о ти(х) свой(х) тяжестя(х) донесли бы» (Із відповіді полковника на звинувачення — 1, 50656, арк. 162—163).

Звичайно, поглиблене вивчення еволюції формуляра, як і перехід від спорадичних спостережень над мовою юридичних актів до фронтального обстеження у визначених параметрах з виявом локальних відмінностей ще попереду. Проте й наведені тут факти поширюють наші уявлення про метамову судочинства та нотаріату, засвідчують становлення структури та характерних ознак у формулярі основних актів.

Скорочення під титлом

Бґде — Богородице

бже — боже

влч(с)тва — величества

влчтва — величества

гпду — господоу

мл(с)ти — милости

млти — милости

млтю — милостю

П. — пань

ПП — пани

пнь — пань

пне — пане

пна — пана

пном — паном

пнском — панском

пну — пану

пр(с)вѣтлого — пресвѣтлого

црского — царского

Надійшла до редколегії 12.01.90

Исследуются источники делового стиля украинского языка, выясняются инновационные признаки в его выразительных средствах. Дифференцированный подход к документальному тексту раскрывает его структуру, формулярные элементы, локальное происхождение. Проведен стилистический анализ письменных свидетельств ритуальных акций в общественном быте восточных славян.

СТИЛІСТИКА

С. К. БОГДАН, канд. філол. наук, Луцьк. пед. ін-т

ОСОБЛИВОСТІ АВТОКОМЕНТУЮЧИХ ЗАСОБІВ У МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО

Досліджуються автокоментуючі засоби у працях А. Ю. Кримського. Зосереджується увага навколо питань функціональної визначеності мовних засобів, їх словникової кодифікації, аналізу автокоментаря у діахронії.

Повноцінне функціонування сучасного наукового тексту важко уявити без авторського коментаря. Діалог автора й адресата, а головне — об'єктивне розуміння основної текстової інформації, обов'язково передбачають наявність у науковому творі особливої системи специфічних коментуючих засобів. У сучасній українській мові авторський коментар здійснюється за допомогою мовних одиниць різних рівнів, здебільшого — це традиційні вставності (напр.: *напевно, очевидно, по-перше, власне, проте, коротко кажучи, як свідчать факти, на нашу думку, більше того, за словами вченого* і т. д.), а також частини складних речень (напр.: *важливо, що; вчені вважають, що; слід відзначити, що; варто зауважити, що; взагалі можна сказати, що* і под.), функціонально однорідні із вставними одиницями.

У процесі дослідження авторського коментаря в різних текстах (статтях, монографіях, посібниках, підручниках тощо) логічно

виникає запитання: чи завжди незмінним був лексичний склад засобів, яким послуговуються науковці при написанні своїх робіт? Якщо ні, то якою була динаміка цих засобів впродовж історичного розвитку наукового стилю української мови, які фактори впливали на їх зміну? Чи простежуються тут якісь закономірності, яку роль відіграла індивідуальна манера викладу інформації у формуванні складу автокоментаря? Відповідь на ці запитання потребує ґрунтовного вивчення автокоментаря в різних жанрах наукових текстів на різних етапах історії української мови. Дослідження вимагає також аналізу наукового мовлення українців у контексті східнослов'янському. Крім того, важливо простежити індивідуальну авторську манеру найвидатніших учених різних галузей з найдавніших часів.

Щоб дати відповідь хоча б на частину із поставлених запитань або хоча б окреслити можливі шляхи їх вирішення в майбутньому (в межах однієї статті, зрозуміло, не можна претендувати на їх вичерпне розв'язання), звернемось до аналізу конкретних наукових текстів: статей журналу «Мовознавство» і лінгвістичних праць видатного українського вченого кінця ХІХ — початку ХХ ст., поета, сходознавця; історика мови А. Ю. Кримського. З-поміж його численних праць для спостережень було відібрано тільки частину невеликих за обсягом: «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові», «Про научність фонетичної правопису», «Филология и Погодинская гипотеза», «Про нашу літературну мову», «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів», «Етнологічні й філологічні ложки дьогтю в бочках меду», «Древнекиевский говор», «Чи справді важко вивчити правопис з «і»?», «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася», «Нарис історії українського правопису до 1927 року», «Изучайте иностранные языки» (усі ці праці вміщені в третьому томі вибраних творів ученого).

У результаті порівняльного аналізу було встановлено, що функціональна визначеність мовних засобів для вираження авторського коментаря в лінгвістичних працях А. Ю. Кримського в основному відповідає сучасній. Автокоментуючі засоби в наукових дослідженнях А. Кримського, аналогічно сучасним, виконують функцію коментаря і зв'язку. Так, наприклад, поява в тексті коментуючого виразу *З усього попереднього видно* не тільки підкреслює висновковий характер інформації, яка йтиме далі, а й вказує на її зв'язок з попередніми реченнями, а отже, і з попередньою інформацією. Однак, на відміну від сучасних мовних засобів вираження автокоментаря, в наукових текстах А. Кримського вони переважно не виступають засобом композиційного членування наукового твору.

Найбільш повно в мовознавчих працях вченого представлені мовні засоби, які вводять у текст висновкову інформацію (напр.: «Вже й з усього сказаного бачимо» *; «Взагалі можна

* Тут і далі приклади взяті за виданням: *Кримський А. Ю. Вибрані твори*; т. 3, 1973. С. 3.

сказати»; «Отож і всі закиди»; «А отже»; «Висновок»; «Позводжу докупити все, на що я вказував»; «І доводиться сконстатувати»; «Таким чином»; «нарешті»; «А отже»; «Собственно вот и все»; «Отсюда следует вывод»; «Резюмирую главные положения своей статьи»; «Можно с полной уверенностью сказать»), а р г у м е н т у ю ч у і н ф о р м а ц і ю (напр.: «Візьмемо приклади»; «от, приміром»; «Я можу без всяких заходів навести ось які приклади»; «А от іще приклади»; «напр.»; «або знов»; «навіть в пісні»; «для примера»; «а саме»; «Приклади»; «Отак»; «Так от я наведу інший факт»; «От у російській»), а також ті засоби, які вводять і н т е к с т о в у і н ф о р м а ц і ю, тобто інформацію, яка належить іншим авторам (найчастіше зустрічаються конструкції типу «на додачу д. Соболевському»; «на думку д. Соболевського»; «Д. Соболевський самовільно заявляє»; «казав Максимович»; «Висловлено думку» (д. Соболевським); «підкреслює Буслаєв також»; «Проф. Кримський каже»; «У д. Соболевського сказано от що»; «як, очевидно, думає собі д. Л. П.»; «Кажуть»; «Г. Соболевський многократно повторяет»; «Г. Соболевский тоже говорит»).

Як бачимо, «арсенал» висновкових і особливо аргументуючих мовних засобів у працях А. Кримського значно різноманітніший, ніж у сучасних наукових статтях із мовознавства, більшість із яких обмежується використанням вставних одиниць *таким чином*, *отже* (*а отже*, *звідси випливає висновок*), *звідси висновок*, *звідси випливає висновок*, *звідси*) і *наприклад* (напр., *скажімо*).

Відмінності у використанні автокоментуючих засобів стосуються насамперед їх лексичного складу. До згаданих вище можна додати й такі приклади, які слід вважати специфічними для наукового мовлення кінця ХІХ — початку ХХ ст., оскільки вони здебільшого не мають відповідників у сучасних мовознавчих текстах або зовсім не фіксуються в них (напр.: «Та покладімо собі»; «Звідси видно»; «Поміж іншим, можна сказати»; «Будь-що-будь, єсть поважні підстави»; «А саме — іменно, на думку д-я Л. П.»; «Я скрізь покладав, що»; «Я цілком пристаю на гадку Франка»; «Про те, що д. Соболевський бажав би зробити Добрилово євангеліє малоруським, *скажемо нижче*»; «Так варто пам'ятати ось що»; «Та ніяк не можна думати, що»; «Вище я навмисне застерігся»; «Про ті мотиви поговоримо нижче»; «Я вже мав нагоду згадати вище»; «Не від речі буде згадати ще про одну категорію»; «запевне»; «Я скрізь покладав, що»; «Цікаво одначе»; «Так от бачимо»; «Та покладімо (припустімо. — С Б.) собі»; «властиво»; «Краще б сказати»; «Звідси кожному видно»; «Се ще ми побачимо далі» і т. д. Щоправда, частина коментуючих засобів, які використовуються в дослідженнях А. Кримського; зустрічається і в сучасних текстах, але в текстах не наукових, а інших функціональних стилів, зокрема в публіцистичному (напр.: *ікола*, *тим паче*, *приміром* тощо).

Деякі засоби автокоментаря А. Кримського відсутні в сучасних мовознавчих статтях. У тлумачному Словнику української мови (в 11 т. К., 1977—1980. Далі — СУМ) вони фіксуються з позначками «застаріле», «розмовне» або «діалектне», функція вставності

для них взагалі не засвідчена. Це стосується таких слів: «опроче» — «застаріле, діалектне»; «очевидячки» СУМ відзначає як «розмовне»; «запевне» (у СУМ — як «діалектне»), а також «видко», «звісно», «гуртом кажучи», «либонь», «отак», «скажемо», «одначе», «от», «певне» і т. д.

У сучасній українській мові частіше використовуються семантичні еквіваленти таких коментуючих одиниць: замість *от* — *напр.*; *скажемо* — *скажімо*; *очевидячки* — *очевидно*; *одно слово* — *одне слово* (або *одним словом*); *одначе* — *однак*; *ще більше* — *більше того*; *або знов* — *напр.*; *тим паче* — *тим більше*; *Туди я його одсилаю* — *див.*

У деяких одиницях видозміни торкнулися лише одного із слів коментуючої конструкції (пор.: «само собою ясно» — у А. Кримського (далі. — А. К.) і «само собою зрозуміло» у сучасному науковому тексті); «Та покладімо собі» (А. К.) і «Та припустімо собі»; «опріч того» (А. К.) і «окрім того»; «адже всі ми добре тямимо» (А. К.) і «адже всі ми добре розуміємо».

Функціонування даних мовних засобів у наукових розвідках А. Ю. Кримського пояснюється його орієнтацією на простонародну мову». Не погожуючись із тогочасною офіційною думкою щодо розвитку української літературної мови, А. Кримський підкреслював: «Отак, як говорить простий народ на Україні, — так треба точка в точку писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільнослов'янського взаємного розуміння»¹. Щодо наукових текстів він допускав певні відхилення, відзначаючи при цьому особливу манеру викладу інформації в них, а отже, й специфічні стильові риси наукового мовлення в цілому. А. Ю. Кримський зауважував, що наукові твори мають лише тимчасову вартість, «до всього ж того у них — спеціальний вузький круг читачів, яких не злякає жодна мертвість у мові; а через те в наукових питаннях, може, й можна держатися трохи шпучної, та зате точної і вигідної мови»². Незважаючи на ці міркування, життєва, творча позиція вченого була іншою і не збігалася із загальноприйнятою щодо стандартності й неособової манери викладу інформації як визначальної невід'ємної ознаки наукового тексту. А. Кримський був переконаний, що «краще було б, щоб і в науці писати з о в с і м так, як говорить народ»³. І ці слова не були декларациєю. Свої переконання вчений обстоював і втілював у щоденній науковій практиці.

Стиль мовознавчих праць А. Кримського часто нагадує діалогічне мовлення (стислість викладу інформації, лаконічність і емоційність), зокрема це стосується тих випадків, де розгортається полеміка автора з опонентами. Напр.: «Але я не думаю тільки є п о р и т и с я проти нього, — навпаки! В значній мірі я охоче радий підписатися під його думками»⁴. Або: «Тільки я тих точок, в яких я згоджуюся із д. Н. або в яких розходжуся з ним не сильно, я й не торкатиму. Натомість завважу от що». В інших випадках стиль наукових досліджень вченого швидше нагадує епічну манеру художнього твору, який читається на одному диханні (пригадаймо

хоча б працю «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася»).

Читацьку увагу привертає насамперед той факт, що на противагу сучасним, значною мірою стереотипним, автокоментуючі засоби в працях А. Кримського більш індивідуалізовані, що увиразнює авторську позицію. Це виявляється у функціонуванні виразів, побудованих за типом двоскладних речень, обов'язковим компонентом яких є особовий займенник «я», який посилює категоричність вислову (напр.: «Я думаю»; «Я протестую»; «Вище я був застерігся»; «Од себе я можу докинути»; «Гуди я його одсилаю»; «Я думаю»; «Я вище розказав», а також за типом односкладових безособових чи означено-особових речень (напр.: «Мені думается»; «Мені здається»; «Натомість завважу от що»; «Сподіваюся»; «повторяю»; «нагадаємо»; «Передусім знов повторю»).

Вирази із особовим займенником *ми* автор використовує дуже рідко. Можна назвати тільки декілька прикладів: «*ми* вже й це згадували»; «на що *ми* вказали»; «Се ще *ми* побачимо далі»; «Адже всі *ми* добре тямимо». У той же час у сучасних наукових текстах їм належить визначальна (за частотністю вживання) роль, а конструкції із *я*, навпаки, можна вважати поодинокими, що приводить, на нашу думку, до нівелияції індивідуального в текстах науки. Не претендуючи на категоричність твердження, принагідно відзначу, що знеособлення веде до безликісті, до втрати індивідуальних стильових рис у наукових працях сучасників. У першу чергу — це «хвороба» жанру наукової статті. Неособова манера викладу матеріалу, на наш погляд, є передумовою того, що мовознавчі статті різних авторів буває важко відрізнити одну від одної. Зрозуміло, причини тут не лише в клішозаності автокоментуючих мовних засобів. І справа не тільки в редакційних ножицях. Першооснову наших, сучасних проблем слід шукати насамперед у втраті писемним науковим мовленням відомого принципу «Людина — це стиль». Але це — предмет окремої розмови.

У роботах А. Ю. Кримського спостерігаються лише поодинокі випадки використання двоконпонентних конструкцій, які утворені із модального слова і дієслова в неозначеній формі, тоді як в сучасних мовознавчих статтях вони належать до найбільш поширених. У А. Кримського зустрічаємо: «треба сказати»; «можна сказати»; «І доводиться констатувати»; «треба пам'ятати»; «краще б сказати». Наведені приклади майже повністю вичерпують обсяг подібних конструкцій у працях ученого. Порівняймо їх з розмаїттям модальних дво- і трикомпонентних конструкцій сучасного наукового мовлення, перечитавши хоча б кілька мовознавчих статей.

Нетипові були для А. Кримського і пасивні конструкції типу *відзначається, встановлено*, які є домінуючими для мови сучасної науки, що зумовлено загальною мовною тенденцією до компресії в подачі інформації, тобто до згортання смислу. Так, наприклад, серед різноманітних одиниць автокоментаря, які вводять у текст е.к.в.і.в.а.л.е.н.т.н.у. і.н.ф.о.р.м.а.ц.і.ю., переважно використовуються *точніше, інакше, коротко кажучи* (замість *точніше кажу*

чи, інакше кажучи, я скажу коротше), висновкову — отже, нарешті, звідси висновок, таким чином (пор. їх із аналогічними мовними засобами в працях А. Кримського). А тому, як уже відзначалось, в сучасних наукових творах превалюють різні конденсовані за семантикою автокоментуючі засоби (вставні слова, словосполучення, сполучники тощо). А. Кримський, навпаки, частіше послуговується коментуючими виразами — реченнями або частинами складних речень. Нагадаємо хоча б деякі: «Та я б додав ще один здогад»; «Про ті мотиви поговоримо нижче»; «Так варто пам'ятати ось що».

Специфічно представлений у працях ученого і образ адресата. Як правило, він актуалізується в тексті завдяки появі лексеми *читач* у складі конкретної коментуючої конструкції. Напр.: «З того... *читачеві* видно»; «Ответ на это даст малоосведомленный *читатель*»; «Надеюсь, *читатель* не посетует на меня за то, что я провёл такие обширные извлечения из статьи г. Шахматова: она вполне этого заслуживает»; «И без того *читатель* видит, что появление звука я вместо е, считаемое г. Соболевским (по незнанию малорусского наречия) за немалорусскую черту, есть черта безусловно малорусская»; «Я показал *читателю*, до чего шатки и необосновательны все соображения г. Соболевского о великорусскости старых киевлян» і т. д. У решті випадків співпраця А. Кримського й адресата стає зримою і вербалізується внаслідок появи в текстах конструкцій із дієслівними лексемами в наказовому способі, а саме: *порівняймо, пригадаймо, перегляньмо, згадаймо, розгляньмо, замітьмо, спинімося* (на випадках), *візьмемо, покладімо собі, додаймо тільки, присмотримся, разберем* (приклад), *обратимся, приведем* (извлечения), *вспомним, обратимся к* (рукописи), які притаманні сучасному науковому мовленню, особливо усному.

Використання А. Кримським складених коментуючих виразів, співвідносних із складними реченнями, також обмежене. З-поміж небагатьох зафіксованих випадків назвемо кілька: «*Отже, найперше, що я хотів зазначити*»; «*між іншим, ще згадаймо*»; «*треба, зрештою, пам'ятати й про те*»; «*До речі, мусимо тут зазначити одну обставину*»; «*Очевидячки, не можна думати*».

Таким чином, проведений порівняльний аналіз дає можливість стверджувати: лексичний склад автокоментаря в мовознавчих працях А. Ю. Кримського значною мірою відрізняється від сучасної наукової статті. А тому автокоментар мовознавчої статті слід вважати результатом історичного розвитку лексичного рівня мови, оскільки склад коментуючих мовних засобів зазнав значних змін.

Спостереження над автокоментарем у діахронії допомагають простежити не лише динаміку лексичного складу, а й побачити об'єктивні процеси, пов'язані із формуванням і розвитком наукового стилю української мови в ХІХ—ХХ ст. в цілому. Крім того, система лексичного складу автокоментаря в А. Ю. Кримського зумовлена орієнтацією на мову народу, відображає водночас деякі індивідуальні стильові риси наукових досліджень визначного мовознавця.

А отже, вивчення особливостей лексичного складу коментуючих одиниць у наукових текстах різних учених може стати корисним джерелом для вивчення взаємодії загального й індивідуального в науковому мовленні української мови.

¹ Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія. К., 1922. С. 115. ² Кримський А. Ю. Вибрані твори: В 5 т. К., 1973. Т. 3. С. 131. ³ Там же: ⁴ Шахматов О., Кримський А. Зазнач. праця: С. 130.

Надійшла до редакції 13.02.90

Исследуются автокомментирующие средства в работах А. Е. Крымского. Внимание сосредоточено на вопросах функциональной заданности языковых средств, их словарной кодификации, анализа автокомментария в диакронии.

Г. М. ВОКАЛЬЧУК, асп., Київ. пед. ін-т

ОКАЗІОНАЛЬНА НОМІНАЦІЯ ОСІБ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ 20—30-х РОКІВ

Аналізуються одиниці okazіональної номінації осіб, створених провідними українськими поетами. Основна увага приділяється новотворам структурного характеру і структурно-смаптичним інноваціям.

Період перших пореволюційних десятиліть відзначався небувалим сплеском творчої активності народу в усіх сферах життя, в тому числі й у мистецтві слова — літературі. Справедливість лозунга «нове життя нового прагне слова» підтверджується при ознайомленні з поетичною спадщиною таких визначних українських митців, як М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, С. Плужник, М. Йогансен, М. Драй-Хмара, М. Зеров, М. Семенко, П. Филипович, В. Поліщук, В. Бобинський, О. Влизько, В. Еллан-Блакитний та ін. Характерною рисою творчості цього сузір'я є не тільки значне розширення тематичних обріїв української поезії, збагачення її образної палітри, а й особлива увага до першоелемента літератури — слова, тонка, ювелірна робота над ним, сміливі філологічні експерименти, що мали на меті свіжо, оригінально і високохудожньо відтворити позамовну дійсність.

У плані дослідження лінгвістичного аспекту поезії названих митців особливу увагу привертає їх словотворчість, яка, за висловом відомого поета-експериментатора В. Хлебнікова, є вибухом мовчання, глухонімих шарів мови. Всебічне вивчення індивідуального словотвору, зокрема у сфері поетичного мовлення, допомагає не лише проникненню у творчу лабораторію майстрів слова, а й сприяє розкриттю основних тенденцій розвитку словотворчої системи мови, виявленню тих принципів, методів, зрештою — законів, за якими конструюється номінативна одиниця — новотвір.

Метою статті є аналіз одиниць okazіональної номінації осіб (лексичних інновацій), створених провідними українськими поетами в період 20—30-х років. Основна увага приділяється новотворам чисто структурного характеру (авторські варіанти узуальних слів)

і структурно-семантичним інноваціям. До аналізу свідомо не залучені найменування осіб типу *лірники-півбоги* (М. Зеров), *пролетар-вулкан* (П. Тичина), *хапуги-казнокради* (В. Еллан-Блакитний), *люди-граніти* (В. Бобинський), *селяк-роботяга* (В. Поліщук), оскільки вони можуть бути предметом цілком самостійного дослідження.

Творчі знахідки українських радянських митців у сфері конструювання нових найменувань людини — центрального ліричного героя поезії — були підготовлені попереднім розвитком літератури. Витоки оказіональної номінації осіб сягають невичерпних джерел — фольклору. В текстах народних пісень зустрічаємо такі лексичні інновації, як, наприклад, *розкішниця*, *дрімля*, *відданька*, *недовірок*, *батьківці* *. Своє продовження і розвиток народнопоетичні традиції знайшли у доробку І. Вишенського та Г. Сковороди. Словотворчість велетів української літератури І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки не могла, у свою чергу, позитивно не вплинути на безперервні пошуки радянськими поетами нових виражальних засобів художнього відображення дійсності; на творення лексичних інновацій, здатних передати «світобачення» митця, його індивідуальність, манеру письма, особливості ідіолекту.

«Поетичний новотвір, якою б великою небула його оригінальність і естетична цінність, не є для лінгвіста, проблемою, відмінною від проблеми будь-якого іншого неологізму, оскільки також пояснюється живими процесами сучасної мови», — писав видатний польський мовознавець Є. Курилович¹. Конструювання нової номінативної одиниці (індивідуального мовленнєвого новотвору, що функціонує лише в конкретному художньому тексті, чи неологізму, який стає приналежністю лексичної системи мови) може відбуватися двома шляхами: або за допомогою довільного винайдення формально цілком оригінального, нічим не мотивованого мовного знака, або шляхом використання уже наявних матеріальних мовних елементів². Оказіональні назви осіб у поетичному мовленні 20—30-х років, як правило, є похідними одиницями, утвореними на базі загальнономовних слів чи словосполучень. Напр.: *вертільниця* (В. Бобинський), *нестями* (М. Зеров), *рукосуд* (М. Йогансен), *життєтворець* (М. Бажан). Індивідуальне значення авторських новотворів як похідних слів є своєрідним сплавом лексичного значення мотивуючих одиниць і словотворчого значення, яке передається афіксом чи іншими засобами і становить собою формально виражене значення семантичних розрядів і категорій ономасіологічного порядку³.

Аналізовані поетичні новотвори можна представити у вигляді розгалуженої, «ієрархічно» організованої системи назв осіб. Під системою розуміється сукупність окремих одиниць лексичного рівня, які об'єднані між собою певними взаємозв'язками, відно-

* Приклади взяті з книги: *Єрмоленко С. Я.* Фольклор і літературна мова, К., 1987.

шеннями⁴. Значне місце в цій системі посідають індивідуально-характеризуючі найменування, які, називаючи людину, одночасно передають певну інформацію про неї, що міститься у комплексах диференціюючих сем⁵. Об'єктивні характеристики особи, що їх відображають диференціюючі семи, служать вихідним моментом для поділу новотворів на два класи: назви осіб за активними ознаками та назви осіб за пасивними ознаками — різноманітними внутрішніми та зовнішніми властивостями, станами, зв'язками, відношеннями, — які належать самій особі (перша група) або є зовнішніми щодо особи (друга група). Шляхом звуження і концентрації диференціюючих сем новотвори розподіляються за семантичними підгрупами. Для більш повного уявлення про семантичну різноманітність новотворів — назв осіб за пасивними ознаками — наведемо окремі приклади лексичних інновацій.

До групи назв осіб за пасивними ознаками, притаманними самій особі, належать: назви осіб за зовнішніми фізичними ознаками: *вузьколобіц* (М. Семенко), *карл* (М. Зеров), *голоколінець* (П. Тичина) та ін.; назви осіб за статево-віковими ознаками: *люденятко* (О. Влизько), *чоловіченя* (М. Йогансен), *байстреня* (В. Бобинський), *чемберленята* (М. Рильський), *пацанок* (В. Поліщук) та ін.; назви осіб за внутрішніми інтелектуально-емоційно-фізичними ознаками (за нахилами до будь-чого, за складом натури, за інтересами, за хобі, звичками, за різноманітними властивостями, якостями, здібностями тощо): *дотепословець* (М. Рильський), *бунтай* (П. Тичина), *безхарактерник* (В. Бобинський), *робар*, *ледарник* (О. Влизько), *мисляр* (В. Поліщук), *конелюб* (М. Рильський) та ін.

До групи новотворів — назв осіб за пасивними ознаками, зовнішніми щодо особи, входять:

1) назви осіб за віднесеністю до групи, сукупності осіб — за національною, расовою приналежністю: *хинець* (М. Семенко), *нігер* (М. Йогансен) та ін.; за приналежністю до певного соціального середовища, класу, стану: *буржуйчик*, *голодняк* (В. Бобинський) та ін.; за віднесеністю до офіційних, соціальних об'єднань: *червоноарм*, *червоноармій* (П. Усенко) та ін.; за спорідненістю, родинними стосунками: *послідки* (М. Зеров), *відрідки* (О. Влизько) та ін.;

2) назви осіб за соціальними станами, властивостями, за ситуаційними станами: *приживалка* (М. Бажан), *соціал-поліцей-президент* (О. Влизько), *спочиванець* (М. Зеров), *виучень* (М. Рильський).

Як свідчать наведені приклади, віднесення окремих новотворів до певної семантичної групи (підгрупи) ускладнюються тим, що в семантичній структурі оказіональної одиниці важко виділити головну мотивуючу ознаку. Наприклад, поєднання різних диференціюючих сем у словах *ракленя*, *поетеня* («рід занять» + «недорослість»), *старчатко* («рід занять» + «приналежність до певного соціального середовища» + «недорослість») дає, на перший погляд, підстави віднести одну й ту ж оказіональну одиницю до різних семантичних груп. Через це зарахування складних у семантичному плані новотворів до цілком визначеного розряду, групи, підгрупи

довинно відбуватись лише при активній підтримці контексту, в якому лексична інновація може в повному обсязі реалізувати і виявити своє семантичне, стилістичне, прагматичне «призначення».

Серед індивідуально-характеризуючих назв осіб помітне місце займають оказіональні одиниці, що позначають осіб за активними ознаками: за родом занять, професійною діяльністю, за виконуваними функціями, діями, вчинками. У семантичній структурі таких новотворів інваріантною є сема «діяч».

Визначальною умовою становлення людини як суспільної істоти була праця. Трудова активність сприяла формуванню таких нових соціальних якостей індивіда, як мова, мислення, світогляд та ін. У праці людина змінює умови свого існування, створює світ матеріальних цінностей, духовної культури і водночас самовдосконалюється. Ставлення людини до трудової діяльності відповідним чином знаходить своє відображення в мові: на позначення осіб за діяльністю, родом занять, професією існує багаточисельний клас лексем, кількісний склад якого постійно поповнюється новими одиницями. Отже, цілком закономірним є той факт, що серед новотворів — назв осіб за активними ознаками — найчисельнішим виявився ряд оказіональних одиниць, що позначають особу за родом занять, за виконуваними функціями. Проаналізуємо семантичні та структурні особливості деяких лексичних інновацій саме цієї групи.

У значенні «продавець промислових товарів» вживається створене В. Елланом-Блакитним слово «*промицик*»:

Ні, не може без реклами
Торгувати трест чи «*пром*»!

Без реклами кожен «*промицик*»
Чув би себе дураком:

«Реклама»

Мотивуючою основою новотвору є усічення «*пром*» (від «*промисловий*»). Твірне слово автор помістив поряд із оказіональним не випадково: словотворчо виражений семантичний повтор у тексті актуалізує внутрішню форму лексичної інновації⁶. До того ж, це — один із поширених способів «введення» новотвору в поетичний текст.

Використання усічення «*пром*» у ролі самостійного слова слід, очевидно, вважати знахідкою автора, який розширив таким чином можливості вживання в українській мові апокол, або скорочених слів, що утворюються з початкових частин повних слів (типу *авто, вело, метро, спец, зам, пом* та ін.)⁷. В. Еллан-Блакитний активно використовував окремі з апокол у своїх сатиричних творах. Пор. «Здається, не де, як в Одесі, У тресті директор правління, Зібрав собі «*завів*» штук з десять, Рахуй, коли маеш терпіння...» («Пісенька в прозаїчним кінцем (Бувальщина)»); «Так, корова у альбомі Все ж потрібна до реклами: Бо ж не дояться ні «*томи*», Ні директоріві «*зали*»...» («Реклама»). Утворення «*пром*» серед подібних за структурою одиниць стоїть дещо особібно, оскільки воно, відповідаючи

слову «промисловий», вживається в літературній мові, як правило, в ролі першої частини складних слів⁸.

Словотвірний тип з суфіксом *-щик* в українській мові малопродуктивний. Лексичні одиниці цього типу в переважній більшості є назвами осіб за родом діяльності, запозиченими з російської мови (пор.: *барабанщик, псаломщик*), лише зрідка слова з цим суфіксом набувають інших значень, зокрема негативних: *барахольщик*⁹.

Новотвір М. Рильського *сазанятник* має значення «рибалка, який ловить сазанів». Слово утворене за аналогією до лексем — назв осіб *ведмежатник, соболятник* (при цьому відбувається процес нарощування похідної основи, тобто додається морф *-ат-*, як і в словах, що послужили моделлю для появи новотвору). Існування певних словотвірних моделей, як зауважує Є. С. Кубрякова, ніби полегшує вибір того, що повинно отримати окрему назву в навколишній дійсності¹⁰.

Смислова вагомість лексичної інновації підкреслюється автором за допомогою поширеного прийому — пунктуаційного виділення новотвору (слово, як і попереднє «промщик», узято в лапки):

Ту полицю книжкою прикрасив
Наївний і старий барон Черкасов.
Там і Аксаков, там і Плетньов;
Там і «сазанятник» гордий Сибільов.
(Добродії не всім, напевне, знані,
Але рибалкам близькі та кохані).

«Рибальське посланіє»

Серед новотворів — назв осіб за родом занять виділяються слова із суфіксами суб'єктивної оцінки: *пійтик* (О. Влизько), *офіціантики* (П. Тичина), *раклюга* (В. Поліщук), *розбіячище* (В. Еллан-Блакитний). Основні значення, які вносять суфікси суб'єктивної оцінки в похідні слова, — це аугментативність і демінутивність.

Оказіональні слова *пійтик, офіціантики* належать до продуктивного словотвірного типу з суфіксом *-ик*. Семантика зменшеності, що її вносить у слова суфікс *-ик*, поєднується із негативною емоційною оцінкою позначуваних осіб:

До вас, казенні поети, офіціантики,
до вас моє слово, мій гнів,
Не робіть, не робіть ви романтики
З червоної крові братів.

«Плюсклим пророкам»

П. Тичина використав новотвір у переносному значенні: *офіціантики* — це «поети», що, подібно офіціантам, які обслуговують відвідувачів ідалень, ресторанів, служать не високому локликанню митця, а прагнуть дешевого успіху, обслуговують неввибагливу публіку, пишучи віршки на замовлення. Новотвір сприймається як стилістично маркована одиниця. З'ясувати його семантику допомагає контекст: актуалізаторами значення деривата виступають слова *казенні поети, гнів*, які посилюють негативну емоційно-оцінну

конотацію новотвору. Особливістю цієї так званої ускладненої окаязональної номінації є те, що референційна співвіднесеність «накладається» на первинну денотативну співвіднесеність словесного знака і сприймається комунікантом як єдине нерозчленоване поняття. Функціонально-прагматична спрямованість цього типу номінації — створення характеристичної функції й емоційно-оцінних значень¹¹.

Новотвір В. Поліщука *раклога* відзначається тим, що суфікс *-уг-* вносить у слово відтінок аугментативності й посилює негативну характеристику позначуваної особи. Дериват походить від основи вульгарного слова *ракло* (у значенні «зłodий», «бандит»). Від цього ж слова утворено й окаязональну назву особи за статево-віковими ознаками — *раклєня*. Новотвори називають осіб за однією і тією ж ознакою, мають одну мотивуючу основу, однак завдяки суфіксам по-різному сприймаються з експресивного погляду: *раклога* — із зневажливо-презирливим, аугментативним відтінком у семантиці, *раклєня* — з відтінком зменшено-пестливої оцінки, із значенням недорослості. Таким чином, суфіксальні морфеми відіграють суттєво важливу роль у формуванні експресивного плану семантики новотворів.

Високим ступенем індивідуальності відзначається окаязональне слово *зорєць* (В. Бобинський). Дериват утворений за допомогою суфікса *-єць* від дієслівної основи *зорити* в значенні «дивитися на кого-, що-небудь; пильно дивлятися; стежити очима за ким-, чим-небудь» (СУМ). Новотвір є експресивним синонімом до узуального слова *дозорець*. Поява інновації зумовлена, очевидно, не тільки прагненням автора створити образну назву особи, а й уникнути тавтології в тексті. Вживання поруч із новотвором однокореневої загальномовної лексичної одиниці (*дозори*) сприяє проясненню семантики нового слова:

Тому наш сміх — *зорєць* в дозорах,
Чим більш борні, тим він дзвінкіш, міцніш.
«Жовтень»

Окаязональне слово вжито в переносному значенні: створене для назви особи за виконуваними функціями, в контексті воно використане для позначення емоції (сміху) як виразника внутрішнього ставлення сукупності осіб до дійсності.

Однак новотвір міг виникнути й іншим шляхом — у результаті редеривації (зворотного словотворення). У цьому випадку мотивуючим слід вважати іменник *дозорець*. На перший погляд, лексична інновація створена за аналогією до слів *дояр* (*доярка*), *стюард* (*стюардеса*), які теж є результатами редеривації. Проте, на відміну від зазначених загальномовних лексем, основною причиною появи яких була родова диференціація іменників, створення окаязонального слова *зорєць* зумовлене причиною не стільки семантичного, скільки стилістичного характеру, а саме — прагненням відшукати оригінальний синонім, намаганням посилити образність твору.

У примітках до вірша В. Бобинського «Ходить привид» (1929) упорядник збірника творів поета подав пояснення до оказіонального слова *прово́к*: використане автором у значенні «провока́тор»¹². Поява інновації зумовлена творчим задумом поета: у слові *прово́к*, семантика якого є дещо затемненою, при більш вдумливому прочитанні і при підтримці контексту читач відчуває завуальований «натяк» автора на зміст загальноживаного слова *провока́тор*, яке позначає особу, що провокує що-небудь, діючи при цьому приховано, «завуальовано»:

Він сторожкий.

Ану ж десь нерозкритий *прово́к*?

Слово утворене безафіксімним способом, очевидно, за аналогією до поширеного у 20-ті роки усічення *проле́т* (від *пролетар*), яке автор теж увів до свого поетичного лексикону.

Оказіональне слово *заво́да* (М. Драй-Хмара) походить від дієслівної основи *заводити* в значенні «починати заспів» (СУМ). Семантика мотивуючої основи зберігається у значенні новотвору *завода* — дівчина, яка починає, «заводить» пісню:

Нахилилась до вуха мого,
як дівча, кучерява *завода*.

«За водою зовуля куче...»

За формальними ознаками новотвір нагадує слова — назви осіб спільного роду (типу *староста*, *сирота*), оскільки прямої вказівки на граматичний рід у структурі деривата немає. Визначити стать особи, названої цим словом, можна, як і у відповідних іменників спільного роду, лише за допомогою контексту, де новотвір сполучається з залежним прикметником, флексія якого і вказує на приналежність особи до жіночої статі.

Варто зазначити, що іменники жіночого і спільного роду дуже рідко творяться від основ дієслів, у переважній більшості в ролі твірних для них виступають прикметникові основи (пор.: *силь*, *юнь*).

Лексичні інновації, утворені безафіксімним способом, не перебувають на периферії словотворчої системи мови, навпаки, вони широко використовуються у сфері розмовного мовлення, у просторіччі, в діалектах, у народнопоетичній творчості. Так, за своїми формально-семантичними ознаками новотвір *завода* нагадує фольклоризм. Часто буває досить важко встановити, чи слово створене письменником, чи почуте ним і запозичене з народних уст. Адже в народно-розмовній мові весь час з'являються нові слова, оскільки в ролі мовотворця виступає кожна людина.¹³

В синонімічні відношення з оказіональним словом *завода* та узуальним *заспівувач* вступає новотвір П. Усенка *запівайло*. Значення лексичної інновації дещо відмінне від семантики загальномовної лексеми: що позначає співака, «який виконує заспів або починає спів, підхоплюваний хором» (СУМ). Більш близьким до семантики новотвору є друге значення слова (переносне): «організатор,

зачинатель якої-небудь справи; ініціатор» (СУМ). Виходячи з контексту, семантику okazіонального слова можна тлумачити як таку, що суміщає в собі обидві ознаки — вказівку на особу як заспівувача і як ініціатора:

Входить в хату заівайлом
З колоду синок...
«Батько і син»

При творенні okazіонального слова автор використав у ролі твірного не узуальне дієслово *заспівати*, а діалектне *заівати* (від *пїти* — *співати*), що, в свою чергу, сприяло підкресленню формальної новизни деривата..

Розмовно-просторічне забарвлення новотвору зумовлюється тематикою контексту (змалювання сцен з народного життя).

Вагоме місце серед лексичних інновацій у поетичному мовленні займають складні новотвори. Основною семантичною особливістю складних слів є їх мотивованість більш ніж однією ознакою, наприклад: *віршоскладник* (В. Бобинський), *бунчукодержець*, *стягоносець* (М. Бажан), *юнрибалка* (П. Усенко) та ін. Нерідко форма складного слова допомагає авторові досягти сконцентрованого вираження художнього образу.

Моделями для створення okazіонального слова *skalоруб* послужили лексеми *лісоруб*, *дрворуб*. В. Бобинський, змалюючи франкових каменярів, прагнув знайти відповідний синонім до загальноживаного слова — назви особи. Можливо, поштовхом до появи новотвору був рядок із поезії І. Франка «Каменярі» — «Лушайте сю скалу!», де *лушайте* означає «рубайте». До того ж, використання okazіональної назви особи є виправданим з погляду версифікації, оскільки в контексті новотвір виконує функції рими

А ці закуті в пута *skalоруби*
Його брати, що з давніх вже давен
підрубують тюремні клятї *зруби*.
«Смерть Франка»

Засобом яскравої мовної характеристики персонажа, непрямою вказівкою на його соціальну роль та індивідуальні особливості є новотвір В. Еллана-Блакитного *шкрябери*. Дериват утворений на базі словосполучення *шкрябати пером*, в якому опорний компонент *шкрябати* вживається в переносному значенні, має зневажливе емоційне забарвлення й означає «недбало, аби як писати (літературні твори)» (СУМ). Семантика опорного компонента зберігається й у новоствореному слові, яке в контексті сприймається як лайливе, синонімічне до загальномовного *писака*:

«Це про мене? Про власть таке? — гука
Іван Чванько: — Чекай, собачий дядя.

Сількори, *шкрябери*, гади!
Як? Нападати на агента Радвлади!..»
«Чванько»

Новотвір *юнрибалка* П. Усенка теж походить від словосполучення з підрядним зв'язком між компонентами — юний рибалка. Дериват становить собою комбіновану аббревіатуру з нескороченим останнім словом синтаксичної конструкції. Новотвір зберігає у своєму складі всі елементи мотивуючого словосполучення. Оказіональне слово створене з розрахунком на певний експресивно-стилістичний ефект, який і досягається автором завдяки тому, що читач чітко усвідомлює процес народження нового слова:

...і на березі сонні човни...
Іх на прив'язі липень гойдає.
Юнрибалка гуля, як і цей...

«Купайло»

Переважна більшість лексичних інновацій утворена суфіксальним способом та основоскладанням. Чимало новотворів служать економії мовних засобів, оскільки становлять собою однослівну заміну розчленованих назв осіб: *сазанятник*, *промщик*, *юнрибалка*. Частина лексичних інновацій виконує роль експресивних синонімів до узуальних слів: *зорець*, *затвайло*, *прово́к*.

Оказіональна номінація осіб у поетичному мовленні 20—30-х років — явище досить поширене. Серед основних причин, що спонукали поетів до словотворчості, — бажання дати нову, свіжу назву особі, що вже має позначення в мові, яке, однак, не задовольняє автора силою експресивного впливу, понятійною, точністю чи семантичною місткістю, прагнення виявити власне ставлення до зображуваного, намагання створити оригінальну риму, подолати мовний стандарт тощо.

Відомий український поет і філолог М. Йогансен писав: «Кожен письменник одночасно є творець мальовничих засобів, отже, і творець мови. Треба знати мову досить, щоб мати змогу її утворювати»¹⁴. Цей вислів з повним правом можна віднести до творчості провідних поетів України 20—30-х років, які, глибоко знаючи мову, бережно ставлячись до слова, водночас проводили сміливі пошуки нових виражальних засобів у межах словотворчої системи мови. Конструювання лексичних інновацій не було для митців самоціллю: новотвори органічно вплітались у поетичний контекст, допомагали розкрити авторський задум, увиразнити ідейний зміст твору.

¹⁴ *Курилович Е. Поэтический язык с лингвистической точки зрения // Очерки по лингвистике. М., 1962. С. 421—422.* ¹⁵ *Журавлев А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. М., 1982. С. 50.* ¹⁶ *Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование // Языковая номинация: виды наименований. М., 1977. С. 245.* ¹⁷ *Боридина М. А., Гак В. Г. К типологии и методике историко-семантических исследований. Л., 1979. С. 51.* ¹⁸ *Белюсова А. С. Имена лиц и их синтаксические свойства // Слово и грамматические законы языка: Имя. М., 1989. С. 132—205.* ¹⁹ *Виноградова В. Н. Стилистический аспект русского словообразования: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1986. С. 29.* ²⁰ *Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. С. 251—252.* ²¹ *Словник української мови: В 11 т. К., 1977. Т. 8. С. 221 (далі — СЗМ).* ²² *Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1977. С. 79.*

¹⁰ Кубрякова С. С. Знач. праця. С. 236. ¹¹ Азнаурова Э. С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи // Языковая номинация: Виды наименований. М., 1977. С. 107, 116. ¹² Бобинский В. П. Поэзии. К., 1986. С. 157. ¹³ Колесник Г. М. З'являються нові слова у мові... / Тичина П. Квітні, мово ваша рідна! К., 1971. С. 197. ¹⁴ Йогансен М. Як будеється оповідання: Аналіз прозових зразків. Х., 1928. С. 22.

Надійшла до редколегії 27.03.90

Аналізуються одиниці окказіональної номінації лиц, освічених ведучими українськими поетами. Основне уваження уделено новообразованим структурного характеру і структурно-семантичним інноваціям.

Н. О. ДАНИЛЮК, канд. філол. наук, Луцьк. пед. ін-т

НАРОДНОПІСЕННІ ЗАСОБИ «ДИТЯЧИХ» ПОЕЗІЙ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Досліджуються народнопісенні засоби ідіостилю Лесі Українки: Характеризуються їхні словотворчі, стилістичні, синтаксичні особливості, функції у тексті.

Фольклорне джерело постійно живить літературну мову, формуючи нові мовні явища. Це відбувається на всіх етапах розвитку сучасної української літературної мови.

Поетія Лесі Українки є зразком використання ліричнопісенних мовних форм на рівні цілого твору, стилізованого під народну пісню, думу, і на рівні творення за фольклорними моделями авторських стилістичних засобів: словотворчих, фразеологічних, синтаксичних.¹

Народнопісенні мовні образи творів Лесі Українки для дітей ще не були предметом спеціального розгляду, як і лінгвостилістичні особливості «дитячих» поезій загалом.

До «дитячих» відносимо частину поетичних творів, яку автор вмістила у збірці «На крилах пісень» (1893) під спільною назвою «дитячі», а в виданні 1904 р. об'єднала у цикл «В дитячому крузі». Це — поезії «На зеленому горбочку», «Літо краснее минуло...», «Мамо, іде вже зима...», «Тішся, дитинко, поки ще маленька», а також «Веснянка», подана у другому виданні, та «Коліскова» («Місяць яснєсенський») із циклу «Сім струн». Крім цих, розглядаємо ще поезії, які увійшли до «Читанок» для початкової школи (трирічної та чотирирічної). Також звертаємося до творів, уміщених у книжках видавництва «Веселка»².

Відомо, що Лєся Українка роками з любов'ю збирала українські народні пісні. Вони увійшли до дванадцятитомного видання творів Лесі Українки і становлять повний дев'ятий том³. Тут — фольклорні записи самої поетеси, а також записи з її голосу, зроблені Миколою Лисенком та Климентом Квіткою, частина з яких була видана свого часу К. Квіткою⁴. Серед них — записи свята Купала на Волині, колодяженські пісні, пісні із сіл Довгополе та Буркут у Карпатах, народні пісні до танців, твори з репертуару кобзаря Гната Гончаренка. Чільне місце посідає невеликий розділ дитячих

пісень, ігор та казок з мелодіями до них. У записах Квітки цей розділ значно розширено, окремо виділено ще й колискові пісні. Ці твори вперше були надруковані у збірці «Дитячі гри, пісні й казки», виданій Ларисою Косач та К. Квіткою в Києві 1903 р.⁵ У передмові до збірки Леся писала, що ці дитячі ігри, співи та казки зібрані серед народу у тодішніх Звягельському, Луцькому та Ковельському повітах на Волині. «Матеріали сі однак не було записано від одної людини з народу, — зазначає дослідниця, — вони збиралися довго в пам'яті моїй; мало не всі їх я знаю, як то кажуть, зроду, перейнявши їх ще дитиною від сільських дітей...»⁶ Климент Квітка у передмові до книги пісень з голосу Лесі Українки вказує ще на одне джерело записів: «Деякі з них (пісень. — Н. Д.) Леся знала від своєї матері. Олена Пчілка з любов'ю переносила в родинне життя кращі мелодії, які находила в народі»⁷. Отже, фольклорні витoki поезії Лесі Українки очевидні, органічно притаманні її творам, зокрема, призначеним для дітей.

Народнопісенне забарвлення виявляється в аналізованих творах і в словникові, у традиційній поетичній фразеології й у синтаксисі, ритмомелодичі. Активно використовуються у Лесиній поезії постійні для мови фольклору слова-символи *хатина, тополя, садочок, стежечка, берег, річечка, сонечко, зоря, весна, мати, дитинка, пісня, дума, доля* та ін. Подібні слова С. Е. Нікітіна називає носіями поетичних лексичних функцій: синтагматичних (епітетні сполуки, порівняльні конструкції, метафоричні структури, синтаксичні паралелізми) і парадигматичних (синоніми, антоніми, символи, метафори-номінації)⁸. Про виняткову важливість семантики ключових (опорних) слів-поетизмів у складі мовно-виразових засобів фольклору пише й А. П. Євгенєва: «Слово, його семантика у різних її відтінках, що визначається змінами слова (морфологічними, словотворчими) та його синтаксичними зв'язками, є основою художніх засобів усної поезії»⁹. Такі опорні слова у поезії Лесі Українки не лише передають типові реалії життя, дії, почуття, пов'язані з ними, а й створюють особливий світ народної пісні: «Кругом садочки, біленькі хати, і соловейка в гаю чувати», «Вийду в садочок та й погуляю, При місяченьку та й заспіваю» («Вечірня година»). Здебільшого, слова-фольклоризми характеризуються тими особливостями змісту і форми, що й у першооснові.

Для стилістики творів поетеси властиве особливо широке використання пестливо-зменшувальних форм ключових слів, їх образних означень і менше — ознак дії: *місяць ясененький, промінь тихесенький, спи ж ти, малесенький, тяжка годинонько, гірка хвилинонько, леле, дитинонько* («Коліскова»); *травичку, в'яленьки, пташчина маленька (малесенька), пташчина сивенька, водиці краплину, співа веселенько, пташине серденько* («Мамо, іде вже зима...»). Це створює інтимність мовлення, ласкавість у спілкуванні з дитиною; наближає описуване до її сприймання, наприклад:

Місяць ясененький
Промінь тихесенький
Кинув на нас;

Спи ж ти, малесенький,
Пізній бо час*.

«Колискова»

Такі пестливі форми часто є лексико-стилістичною домінантою колискових та дитячих пісень у фольклорі. Пор.: «А-а, котів два, сі-рі-білі обидва, по бережку ходили та качечку ловили. А качечку на ющечку, а пір'ячко в подушечку, щоб дитинка була спала, була спала, не кричала, А-а-а-а! А-а-а-а!» (пісня записана з голосу Лесі Українки).

Крім того, частими є демінутивні утворення у пейзажній ліриці, особливо раннього періоду. Зокрема, у невеликому циклі «Подорож до моря» із збірки «На крилах пісень». Їх нараховуємо понад тридцять (не беручи до уваги повторів). Напр.:

Он ярочки зелененькі,
Стежечки по них маленькі,
Перевиті, мов стрічечки,
Збігаються до річечки...
«Красо України, Подоля!»

Пливе білий човник, хвилечка колише,
Хвилечка гойдає...

Геть далеко в морі кораблі видніють,
Бачу здалеченька,
Як виразно щогли тонкі чорніють
Проти місяченька.

«На човні»

Подібні вислови розглядаємо як інтимізовані форми вираження почуттів поетеси, переповненої враженням від побаченого, як вияв гармонії між людиною і природою, що лежить в основі народнопісенного світосприймання. Це і доказ органічного життя фольклорного слова у його типовій морфологічній будові у творах Лесі Українки. І не лише в художніх творах, а й у епістолярній спадщині. Так, у листах Лесі знаходимо багато пестливо-зменшувальних назв спорідненості та свояцтва: *внучка, синок, татко, братик, мамочка, сестричка, тіточка*, традиційні народнопісенні звертання до матері: *голубочко, ластівочко, серденько*. Молодших сестер і братів авторка називає: *людоньки, негрики, пуцики, тигрики, щучики*, сестру Оксану — *панюткою*, брата Миколу — *татаренятком, племінника, сина Ольги, — ліліянтком, вітятком, утятком, тусіням, тусінькою-малюткою*. Як пише К. В. Ленець, «взагалі, коли йдеться про дітей, тон авторки стає м'який, голубливий, вона ширше залучає здрібніло-пестливі форми іменників: *лапка, шийка, вушко, очко, чучелко, огородчик, хвартушок, арабчик*»¹⁰. Очевидно, демінутиви можна вважати ознакою образного мислення поетеси взагалі.

* Колискову мелодію тут підтримують красиві асонанси — повтори звука і-е-е, музично-слухові асоціації (*промінь тихесенький*), на відповідний лад наструює і позначка *Aggreggio* (акорди на арфі), подана перед початком поезії.

За допомогою традиційних епітетів-означень створюється насичена кольорова палітра: *сине море, хвилі зелені, ярочки зелененькі, хатонька біла, світлонько красне, темна туча* та ін. Особливо живописними є картини сходу і заходу сонця у віршах циклу «Подорож до моря», про який І. Я. Франко писав, що тут «ми стрічаємо перші проблески сильного самостійного таланту, перші такі картини і поетичні звороти, що виявляють руку майстра»¹¹. Напр.:

*Сонечко встало, прокинулось ясне,
Грає вогнем, променіє,
І по степу розлива своє світлонько красне,—
Степ від його червоніє.*

«Сонечко встало, прокинулось ясне...»

*Вже сонечко в море сіда;
У тихому морі гемніє,*

*На хвилях зелених тремтять
Червоної іскри блискучі
І ясним огнем миготять,
Мов блискавки з темної тучі.*

«Вже сонечко в море сіда...»

Останній уривок — зразок творення одного із найпоширеніших у стилістиці поетеси художнього прийому — антитези шляхом зіставлення епітетів *ясний* — *темний*. Як правило, ці означення, крім сем кольору, є носіями посиленого емоційно-оцінного змісту, виражають внутрішні почуття. Пор.:

*Нічко дивна! тобі я корюся.
Геть всі темнії думи сумні!*

«На човні»

*Хотіла б я піснею стати
У сюю хвилину ясну...*

*Лунали б тоді мої мрії
І щастя мое таємне,
Ясніші, ніж зорі ясні,
Гучніші, ніж море гучне*

«Хотіла б, я піснею стати...»

Використанням різних ступенів порівняння ознаки *ясний* досягається особливе емоційне наснаження останнього прикладу, пов'язане із високими мріями, пориваннями автора. Подібні епітетні сполуки в народній пісні мають не лише зорову характеристику, а й також бувають психологічно навантаженими, входячи до складу синтаксичного паралелізму, утвореного за принципом контрасту, як-от:

*Із-за гір, із-за гір
Сходять ясне сонечко.
Питається маги гарної дівчини:
«Чого тужиш, донечко?»*

«Пісні з Волині»

Частовживаними є образні прикметники *красний (прекрасний), веселий*, наприклад:

Онде *балочка весела,*
В ній хороші, *красні села...*
«Красо України, Подолля»

...*Славути красної бори соснови*
І Случі рідної *веселі береги*
«Прощай, Волинь»

Простежується розвиток сполучуваності традиційних фразеологізмів за рахунок слів, що входять до одного семантичного поля з опорними. Зокрема, *красне сонечко* → *світлонько красне, красне-ясне проміння*: «Сонечко встало, прокинулось ясне... І по степу розлива своє *світлонько красне*», «Його (морє.— Н. Д.) сонечко пестить кожано, *Красним-ясним промінням вітає*». Загалом поетесі властиве творення типових у фольклорі складних слів на зразок: *вишеньки-черешеньки, казку-дивицю, цілющу-живищу водицю, кида-розслав*, оформлених через дефіс як складні єдності, і слів-синонімів, поданих через кому: *приборкана тугою, жалем пририта, лихо та жаль* і под. Пор. у народній пісні:

«Ой ти, вишенько, ти, черешенько,
Ой коли ти зійшла, коли виросла?»

Народнопоетичний колорит у сукупності з іншими засобами створюють також нестягнені форми епітетів-прикметників: *червоної іскри, веселяя музиченька, ясні зорі, зелена стріха, веселяя луна, літо краснеє* та ін.

Традиційні для фольклору асоціативні зв'язки світу природи і людини виявляються у порівняннях, метафорах-персоніфікаціях типу «Сонечко встало, прокинулось ясне», «Вже сонечко в море віда», «Уже скотилось із неба сонце, заглянув місяць в моє віконце», «Літо знов *прилине*», «Знов його (поле.— Н. Д.) весна прекрасна *Квіточками вкриє*». Більшість із них створені за аналогією до народнопісенних образів, наприклад: «Уже сонечко *закотилося*», «Ясне сонечко *усміхається*, жито силоньки *набирається*» («Українські народні пісні»), «Ой весна, весна,— днем *красна*, Що ж ти нам, *веснонько, принесла?*» «Принесла я вам *літечко*, Ще й *рожевую квіточку...*» («Веснянки»). На подібних зіставленнях може будуватись образна тканина цілої поезії, як-от «На *зеленому горбочку*». У цій поезії спостерігається розвиток постійних і утворення нових персоніфікаційних зіставлень: *хатина — дитина, мати — сонце*:

На *зеленому горбочку,*
У *вишневому садочку,*
Притулилася *хатинка,*
Мов *маленькая дитинка*
Стиха *вийшла виглядати,*
Чи *не вийде її мати,*
І до *білої хатинки,*
Немов *мати до дитинки,*
Вийшло *сонце, засвітило*
І *хатинку звеселяло.*

Цей твір є зразком гарної стилізації з усіма ознаками фольклорного тексту: постійною фразеологією, пестливо-зменшувальними утвореннями, характерною ритмомелодикою. Створений він поетесою спеціально для дітей (цикл «В дитячому крузі»).

Для поезій із циклу «Кримські спогади» властиве майстерне поєднання постійних народнописаних засобів із елементами традиційної поезики, які передають багатство кольорів, простору, повітря. Автор більше, ніж у віршах попереднього циклу «Подорож до моря», апелює до слухових вражень читача, озвучує пейзажні малюнки. «Вслухаймось у звучання вірша, і ми почуємо масу різних рідних звуків, — пише Г. Г. Аврахов, — хлюпання хвилі, тихий плеск її об берег, шерхіт води на піску, і навіть дзвін крапель, які спадають з піднятого весла»¹²:

Тиша в морі... ледве-ледве
Колихає море хвилі;
Не колишуться од вітру
На човнах вітрила білі.
З тихим плескотом на берег
Рине хвилечка перлиста;
Править хтось малим-човенцем,—
В'ється стежечка золотиста.
Править хтось малим човенцем,
Стиха весла підіймає,
І здається, що з весельця
Щире золото спадає.

«Тиша морська»

Засобами алітерації передається ніжна музика легкого руху хвиль. Домінуючий звук *л* посилює мелодійність, плавність (пор.: *л* — у наведеному уривку повторюється 16 разів, *р* — тільки 10). Відчуття легкості, відкритого простору досягається за допомогою асонансів (пор.: звук *е* повторюється 26 разів, *а* — 22, *о* та *и* — по 17 разів, а, наприклад, закриті *і* та *у* — відповідно вісім та один раз). Інтимізують мовлення традиційні у фольклорі демінутиви. Стан спокою створюється використанням слів із семантикою *тихий, легкий: тиша, ледве-ледве, колихає, не колишуться, з тихим плескотом, рине хвилечка, стиха підіймає, спадає*. Кольори — ясні, світлі, сяючі: *вітрила білі, хвилечка перлиста, стежечка золотиста, щире золото*. Тут також маємо поєднання народнописаної та книжної традицій. Пор.:

Ой вінку наш, вінку,
Хрещатий барвінку.

Та повісила-м тебе
Я в теремі та й на дереві,
На шовковім шнурочку,
На золотім кілочку.

Коли б я була знала,
Була б я'го краще вбрала,
Ще й золотом назолотила...

Сприяє створенню стилізованих під народну пісню контекстів використання специфічних засобів синтаксису: вигуків *ой*, повторюваних сполучників *та, а*, питально-розмовних конструкцій типу *чого ж бо, чи то ж би* і под:

«*Ой вишеньки-черешеньки,
Червонії, спілі,
Чого ж бо ви так високо
Виросли на гіллі!
«Ой того ми так високо
Виросли на гіллі,—
Якби зросли низесенько,
Чи то ж би доспіли?»
«Вишеньки»*

Однією із ознак фольклорності є також діалогічна форма, звертання до рослини, тварин, птахів, наприклад: «Де ти, дубе, ріс, ріс? Де ж ти розвивався?», «Гаю, гаю, гаю, гаю, Гаю зелененький. Ой там ходить, ручки ломить Дівча молоденьке». Пор.:

Промовила конвалія:
«Прощай, гаю милій!
І ти, дубе мій високий,
Друже мій єдиний!
«Конвалія»

Як зазначає О. Скорик, Лесині «означення до звертань завжди експресивно вагомі; вони надають вислову щирості, ніжності, поети-зують його...»¹³ Часто звертання повторюються, підкреслюються особовими займенниками *ви, ти, він*, можуть супроводитися вигуками, частками, дієсловами у наказовій формі, присвійними займенниками, як-от: «Граї, *моя пісне*, як вітер сей грає!», «*Мамо, іде вже зима...*», «*Мамо, чи кожна пташина В вирій на зиму літає?*», «*Тішся, дитино*, поки ще маленька. *Ти ж бо живеш навесні*», «*Олесю, серденько*, Співай веселенько! Весняного ранку Співай, *моя люба*, веснянку!». Усе це є засобом інтимізації мовлення, посилення його експресивності.

Отже, народноїсенне слово органічно входить до мовної тканини «дитячих» творів Лесі Українки, передає глибокі почуття, надає особливій ліричності, задушевності. Трансформації фольклорних образів здійснюються з великим тактом, у тісному зв'язку з обраним ліричним жанром.

¹ Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. К., 1987. С. 143—161.
² Українка Леся. Мамо, іде вже зима. К., 1969; *Пі ж*. Граї, моя пісне. К., 1969.
³ Українка Леся. Твори: В 12 т. К., 1977. Т. 9. ⁴ Народні пісні з голосу Лесі Українки / Записав і упорядкував Климент Квітка. К., 1917. ⁵ Дитячі гри, пісні й казки. З Ковельщини, Луцини та Звягельщини на Волині / Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка. К., 1903. ⁶ Українка Леся. Твори: В 12 т. Т. 9. С. 99.
⁷ Народні пісні з голосу Лесі Українки. С. 2. ⁸ Никитина С. Е. Устная народная культура как лингвистический объект // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1982. № 5, т. 41. С. 420—429. ⁹ Євгенєва А. П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII—XX вв. М.; Л., 1963. С. 18. ¹⁰ Ленець К. В. Іменишкові демінутиви в листах Лесі Українки (загальні назви) // Українка Леся. Публікації. Статті. Дослідження. К., 1973. С. 253. ¹¹ Франко І. Я. Твори: В 50 т. К.,

1981. Т. 31, С. 261.¹² Аврахов Г. Г. Художня майстерність Лесі Українки. Лірика. К., 1964. С. 48.¹³ Скорик О. Мовні засоби інтимізації в поезії Лесі Українки // *Українка Леся*. Публікації. Статті. Дослідження. С. 204.

Надійшла до редколегії 12.03.90

Исследуются народнопоесенные средства идиостиля Лесы Украинки. Характеризуются их словообразовательные, стилистические, синтаксические особенности, функции в тексте.

Т. В. ІВАНОВА, асп., Київ, ун-т

СИМВОЛІКА СВІТЛОТІНІ У ТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Аналізується символіка світлотіні у творчості Ліни Костенко. Аргументується осмислення нового підходу до розкриття езотеричного змісту символів, вивчаються образи-символи *світло* — *темрява*.

Стилістичні засоби художнього твору містять у своєму складі систему символів. Питання виникнення, природи і значення символів як уособлення необмеженого смислу, їхній вплив на мислення людини були предметом глибокого дослідження багатьох учених. В. фон Гумбольдт відзначав, що символічні одиниці є тим матеріалом, який пов'язує життя окремого індивіда з безперевним розвитком тисяч поколінь, що вклали і зберегли в символах знання про минуле¹. Г. В. Ф. Гегель вважав символічний образ комплексною структурою, в якій ознаки накладаються одна на одну, і окремий символ «повинен збуджувати у нашій свідомості не самого себе як дану конкретну одиничну річ, а лише ту загальну якість, яка мається на увазі в його значенні»². Він стверджував, що будь-який символ можна розглядати як певний смисл і як вираження цього смислу, наголошуючи на їх нерозривній єдності³.

Струнка теорія символічності мови, заснована на внутрішній формі слів, була наріжним каменем вчення О. О. Потебні. Зумовленість внутрішньої форми будь-якого слова його образністю, чия первісна природа найчастіше прихована «пізнішими семантичними нашаруваннями»⁴; дала підставу вченому зробити висновок про принципову можливість слова одержувати нові, несподівані значення лише тому, що воно мало значення «колишні»⁵.

О. О. Потебня дотримувався погляду, що кожне значення слова може бути пізнаним лише з контексту, причому для чіткого розуміння інколи необхідний контекст значних розмірів⁶. З іншого боку, теза Г. В. Ф. Гегеля про загальну думку, яка пояснює художній твір і може вважатися своєрідним символом⁷, підтверджує нерозривний зв'язок між твором мистецтва і певним чином оформленим символом як вмістилищем частини світосприймання людей минулих епох, їхньої психології, ставлення до часу і простору.

Осмилення нового підходу до розкриття езотеричного змісту символів як уособлення філософських понять простежується в історичних творах Л. В. Костенко «Маруся Чурай» (К., 1987) та «Дума про братів неазовських» (К., 1982).

Семантико-стилістичні мікрополя, виділені у мові історичної поезії, входять до складу лінгво-філософських макрополів, у центрі кожного з яких знаходяться ключові слова, які є символами «для великого семантичного комплексу, що грають роль смислових віх»⁸. Двоє з таких макрополів *світло* — *темрява* є предметом дослідження у цій статті. Склад їх і філософську семантику розкриваємо на тлі аналізованої лексики індоєвропейської традиції та міфологічної символіки, залучаючи дані з «Біблії» та етимологічних словників.

Найдревніша індоєвропейська традиція все живе на землі позначала загальним терміном з коренем **k^o* i-, **k^o* ei-, який втілював рослинний і тваринний світ. Пізніше від цього кореня утворилися лексеми, що мали значення «живий, життя, жити» і под.⁹. Етимологічний словник російської мови О. Г. Преображенського виводить поняття «світу, всесвіту» від «сл. *mír*, *мир*, *спокойствие*, *свет*», причому доводить, що обидва значення «спокою» і «світу» походять від одного й того ж слова: «сокр. *mírás drug*, *имя одного божества*; нперс. *mihg солнце, любовь*»¹⁰. В етимологічному словнику російської мови Г. П. Циганенко читаємо, що слово *світло* зберігає первісне значення, протилежне поняттю «темрява», пізніше набуло значення «життя», «земля з усім існуючим на ній» та ін.¹¹

У «Біблії» як синоніми до *світла*, тобто початку життя, виступають слова *день*, *сонце*, до *темряви* — *ніч*¹². «Толковая Библия» О. П. Лопухіна в один ряд з *темрявою* ставить синоніми «беспорядок, разрушение, бедна»¹³.

Походження слова *темрява* (*тьма*) трактується як «відсутність світла, морок», що розвинулося з індоєвропейського **tem* — «відсутність світла», сучасне *темний* «без світла» або «по кольору близький до чорного»¹⁴. Етимологічний словник російської мови М. Фасмера розглядає поняття «початку» і «кінця» від одного кореня: *начать* — ступінь чергування *конец*, *кон*. Споріднене латиш. *atkap* «снова, опять» і под.; «кінець — *кон*, *на-чать*, др.-русск., ст.-слав. *ископи*, др.-русск. *покон* «начало, обычай»¹⁵.

О. О. Потєбня наголошував на тому, що «чорний колір» наближається до інших кольорів; отже, і до «світла». Він виводив семантику *чорніти*, *марніти*; *смерть* від *мар*, *жар*, *марить*, чеш. *Muřiena*, *смерть*, *зима*, по відношенню чорного кольору до смерті, пол. *z-тога* і под.¹⁶ Відзначимо також спорідненість філософської семантики між поняттями *темряви*, *смерті* і *сну*. Слово *сон* походить від праслов'янського **srъpъ* — з індоєвропейського **sher* — «сон». Ці ж корені лежать в основі лексем «успение — смерть» (*у-с п-ение*) і под.¹⁷

Таким чином, зіставлення ключових понять-символів *світло* — *темрява* можна розкрити через компоненти: *світ* (*світло*), *жити*, *життя*, *початок*, *сонце*, *любов* — *смерть*, *чорний*, *зима*, *сон*, *темний*, *ніч*.

У художній манері Ліни Костенко компонент *світ* (*світло*) виявляє свою філософську семантику через подвійне мотивування, зумовлене етимологією:

...Вбираю *світ* порожніми очима.

Бездонне небо і безмежний *світ*,
А нам всього по вісімнадцять літ.
«Маруся Чурай»

Накладання семантичних нашарувань помітне у традиційних фразеологічних сполученнях. Очевидно, уявлення індоєвропейців про сонце та місяць як «пару істот, об'єднаних шлюбними зв'язками», а також ставлення до місяця як до світила нічного зв'язкою до такого, що несе «зло і хвороби»¹⁸, породило утворення подібних фразеологізмів, які ми знаходимо у «Думі про братів неазовських»:

Павлюк.

Нічого, каже Іван Сулима, і на тому світі
душа козацьким сміхом засміється.

Томиленко.

Поки й *світ сонця*, не розбили б нас...

Персоніфікований символ *сонця* постає з роману «Маруся Чурай» як традиційний образ, що несе тепло і, звичайно, є компонентом макрополя *світло*:

І *сонце, сонце* — як жива істота,
єдина, що всміхається мені!

Я завтра, *сонце*, буду умирати.

З іншого боку, символічний образ «сонця» стає у Ліни Костенко і передвісником лиха, бою, який чекає козаків (пор. з затемненням сонця у «Слові о полку Ігоревім»):

Багряне *сонце*. Дужка золотава
стоїть над чорним каптуром гори.

Семантичне мотивування компонента макрополя *життя* та похідних від нього слів пов'язане із осмисленням Марусею Чурай пройденого шляху. Крім того, філософські поняття життя — смерті, початку — кінця зустрічаються у мовній тканині саме в комплексі, стверджуючи вічну заміну одного поняття іншим. Напр.:

Пройшло *життя*. Не варт було і труду...
Та вже й кінець. Переночую в *смерть*.

Хотіла *жити*, а *життя* не вийшло.
Хотіла *вмерти*, — люди не дали.

Філософське наповнення символу любові як компонента макрополя *світло (світ)* сягає своїм корінням до заповідей «Біблії», яка була на той час єдиним загальноєвропейським канонічним життя. Тому поняття любові до всього живого, милосердя і співчуття є невід'ємною складовою частиною *світла*. Недаремно піднесення цього почуття однією з героїнь роману до символу святині стає завершенням логічного етапу у розвитку сюжету:

Любов — це, люди, діло неосудне.
По всі віки. Во вік віків. Амінь.

Саме тому втрата Марусею Чурай найдорожчих людей призводить до моральної, а пізніше й фізичної загибелі:

Мое життя — руйновище любові,
Де вже ніякий цвіт не процвіте.

Розширенню ряду компонентів макрополя *світло* (*світ*) сприяє введення у мову твору слів, які набувають певного семантико-стилістичного наповнення завдяки етимології або контекстуальному оточенню. Органічним образом макрополя стає лексема *цвіт* (*цвітіння*), яка за етимологією наближається до *світу*¹⁹:

Спасибі, земле, за твої щедроти!
За білий *цвіт*, за те, що довші дні.

І дика груша в білому *цвітінні*
На ціле поле *світить*, як ліхтар.

У романі «Маруся Чурай» зустрічаємо також два фразеологізовані звороти, які і семантично, і протиставленням у контексті стають доповненням до ряду компонентів макрополів *світло* — *темрява*:

Від того кидавсь берега до того.
Любив достаток і любив пісні.
Це як, скажімо, *вірувати в бога*
і *продавати душу сатані*.

Розкриття символу *смерті* як основного компонента макрополя *темрява* почнемо з констатації факту наскрізь фольклорного походження цього образу. Образ *смерті* виступає або як жива істота, наділена певними рисами, або як останній притулок людини. Ліна Костенко поєднує смерть з епітетами: *хижка і п'яна, з льодистими сережками*; дієслова, з якими вживається лексема *смерть*, в основному відтворюють рух і мають експресивний відтінок, наприклад:

А *смерть* кружляє, кружляє, кружляє,
кружляє навколо палі.
Танцює, *хижка і п'яна*.
Лише ходить *смерть* з кривавою косою...

Образ *смерті*-притулку виступає як найвіддаленіший, найпоштанніший куточок людського життя, до якого сфелеться непростий шлях²⁰, тому образ *смерті* із зазначеним відтінком близький до образу *дороги, шляху*. Напр.:

Томиленко.

Що ж, довше будем їхати у *смерть*.

«Дума...»

...пішов у *смерть* — і повернувся в думі...

І з кожним кроком до своєї *смерті*...

«Маруся Чурай»

Символічний образ *смерті* у більшості мікроконтекстів розпадається на два підобрази — *сон* і *сніг*. Ліна Костенко обидва свої

твори буде таким чином, що найстрашніші події трапляються саме взимку, тому «сніг» є незмінним атрибутом символу смерті:

Чутки ходили, що Павлюк не виждав,
що ті Кумейки — то кривавий сніг.
А смерть...

Наносить білого снігу у очі його запалі.

На все життя! — допоки я жива —
мені в очах той сніг... та голова...

«Маруся Чурай»

В один синонімічний ряд із символом *смерть* можна поставити фразеологізовані сполучення із ключовою лексемою *сон*. Напр.:

За крок до смерті, перед вічним сном...

«Маруся Чурай»

Сажно Черняк.

Шість тисяч було вбито,
Шість тисяч спали *непробудним сном*.

«Дума...»

Якщо взяти до уваги тезу О. О. Потебні про виключне значення живописних і звукових образів у комплексі²¹, символ смерті набуває чуттєвих ознак у мікроконтекстах із назвами дерев (*тополя, верба*) і птахів (*вороння і журавлі*).

Етимологічний словник російської мови Г. П. Циганенко відзначає, що *ворон* — від прасл. **vogъ* — субстантивированное прил. со знач. «черный», а *журавль* — «от и.-е. основы **ghego* — «кричать, издавать звук». Напр.:

(Віз іде, проминаючи *тополю*,
високу й почорнілу на вітрах).

«Дума...»

І, як пола подертої сутани,
накрило місто чорне *вороння*.

І одридали в небі *журавлі*
мені людину в світі найдорожчу.

«Маруся Чурай»

Компонент *ніч* виступає як попередній етап до остаточної *темряви*. Синонімом до *ночі* інколи може бути лексема *вечір* з контексту. Напр.:

(Над ними *ніч*... І чорна сфера неба...)

«Дума...»

І друга *ніч*... не спалося ні миті.
А спокій дивний, наче я вже там.

Спадає *вечір* сторожко, помалу...

«Маруся Чурай»

Доповнюючими елементами макрополя *темрява* стають авторські образи-символи, які складають порівняльно-метафоричні сполучення:

...І все. І досить. Засинаєш.
Така *непам'ять* огорта...
А що, тепер, Марусю, знаєш,
що значить в світі *самота*?
Неназване, *туманом* поинялося.
Непізнане, пішло у *небуття*.
«Маруся Чурай»

Отже, традиційні образи-символи *світло* — *темрява*, які уособлюють «пророкування, що проходить крізь усю світову історію... як глибока ворожнеча ... між добром і злом...»²², в історичних творах Ліни Костенко розкривають у своїй внутрішній формі нашарування філософсько-узагальнюючих понять шляхом розвитку нових відтінків значень, а також оновлення семантико-стилістичного оточення слів.

- ¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. С. 61—62.
² Гегель Г. В. Ф. Эстетика: В 2 т. М., 1969. Т. 2. С. 15. ³ Там же. С. 13—14, 17. ⁴ Білодід О. І., Кримський С. Б. Мова — дзеркало культури // Мовознавство. 1987. № 4. С. 31. ⁵ Потєбня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1970. С. 106.
⁶ Його ж. Из записок по теории словесности. Х., 1905. С. 267. ⁷ Гегель Г. В. Ф. Знач. праця. С. 22. ⁸ Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987. С. 205. ⁹ Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: В 2 т. Тбилиси, 1984. Т. 2. С. 465. ¹⁰ Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: В 6 т. М., 1898—1914. Т. 1. С. 538—539. ¹¹ Циганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. М., 1989. С. 368. ¹² Біблія. М., 1988. С. 7. ¹³ Толковая Библия. Стокгольм, 1987. Т. 1. С. 5, 9. ¹⁴ Циганенко Г. П. Знач. праця. С. 442. ¹⁵ Там же. С. 310; Див. також: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1964—1973. Т. 3. С. 11. ¹⁶ Потєбня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Х., 1884. С. 38. ¹⁷ Циганенко Г. П. Знач. праця. С. 393. ¹⁸ Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Знач. праця. С. 685. ¹⁹ Циганенко Г. П. Знач. праця. С. 470—471. ²⁰ Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Знач. праця. С. 285. ²¹ Потєбня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. С. 31. ²² Толковая Библия. С. 27.

Надійшла до редколегії 17.03.90

Аналізується символіка светотени в творчестві Ліни Костенко. Аргументується осмислення нового підходу к раскрытию эстетического содержания символов, изучаются образные символы *света* — *тьмы*.

В. В. КОСТРИБА, канд. філол. наук, Київ. ун-т

«ПОЗАЧАСОВІ» ЯВИЩА ТА ЇХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У РЕЧЕННЯХ З МЕНТАЛЬНИМИ ДІСЛОВАМИ

Йдеться про денотативні відмінності, семантичні особливості і структурні характеристики речень, в основі яких лежать «неактуальні» ситуації мислення.

В основі структури будь-якого речення лежить інваріантна ознака. Такою ознакою, що об'єднує описувані речення, є ситуація

мислення. Визначити однозначно ситуацію мислення важко внаслідок семантичної специфіки самих дієслів мислення або, як їх прийнято називати, ментальних дієслів. Ця специфіка полягає в тому, що на відміну від дієслів інших лексико-семантичних груп, які називають або дію, або стан, ментальні дієслова мають значення і дії (*Х перекладає текст*), і внутрішнього процесу (*Х думає*), і стану (*Йому верзеться щось*), і екзистенції (*Х знає математику*).

Крім речень, що описують «часові» явища, у мові є велика кількість «характеризуючих» конструкцій, денотатом яких є «неактуальні» ситуації (або «позачасові»). У сучасній лінгвістичній літературі виділено клас не процесуальних предикатів, які описують «даність» відношення, властивості та ін.

Предикати мислення, що відображують «неактуальні» ситуації, можуть бути об'єднані у групу предикатів властивості. Термін «властивість» вжито тут у широкому розумінні, як те, що властиве предметам, що визначає їх подібність і особливості. Цей термін далі буде використано і в більш вузькому значенні, як «власне властивість», що визначає семантику речень даної групи. Різниця у значеннях обумовлена тим, що властивості поділяються на суттєві, без яких предмет існувати не може, і несуттєві¹.

У залежності від того, яку інформацію про суб'єкт містить речення (подано характеристику його сутності чи якусь іншу), речення з «неактуальними» дієсловами мислення можна поділити на семантичні підгрупи. Головним критерієм такого поділу є денотативні відмінності описуваних речень. Денотатами «позачасових» конструкцій з ментальними дієсловами в основному є: властивість суб'єкта (*Дитина вже розуміє*); якісна характеристика суб'єкта (*Він трошки метикує на політиці*). — В. Кочура); екзистенція як результат (*Досі він вважав, що володіє фаховим даром журналіста*). — О. Гончар); екзистенція як наявність чи відсутність (*Знає кіт, чие сало з'їв*). — М. Номис); сприймання суб'єктом того чи іншого явища (*Салтиков мислив соціальний роман як роман народний не лише в розумінні зображення народного життя...*) — 3 журн.); ставлення суб'єкта до об'єкта (*Василь усе і всіх ідеалізував, у кожній людині бачив насамперед щось хороше*). — О. Іваненко); характеристика самої властивості мислити, способу мислення (*Художник мислить образами; він показує істину*). — 3 журн.).

Кожна з виділених підгруп має свої особливості у синтаксичній структурі відповідних конструкцій. Однак усі вони характеризуються перш за все тим, що не мають актуального змісту. Речення із названими денотатами виключають всередині своєї семантичної структури відношення типу «що робить суб'єкт?», «чим займається суб'єкт?», «що відбувається із суб'єктом?». Предикатам властивості характерне значення атрибутивності, що уподібнює їх семантичну структуру семантичній структурі іменних та ад'єктивних предикатів. Пор.: *Х знає математику* — *Х є знавцем математики*; *Х думає про неї погано* — *Х погані думки про неї*; *Х легко розумів теорему* — *Х відрізняється легкістю в розумінні теорем*; *Х швидко мислить* — *Х-у властива швидкість мислення*.

Суб'єкт у семантичній структурі «позачасових» конструкцій не перебуває у пасивному стані і не відзначається активністю дії. Однак він може бути умовно охарактеризований як агент (тобто активний діяч), бо денотативна структура описуваних речень відображає таку якість людини, котра мислиться як результат його розумної діяльності, як інтелектуальна настанова, наприклад: *«Людина без ідеалів, бо не знає авторитетів, без ворогів, бо вважає, що друг і ворог — два обличчя одного тіла, егоїст, бо не знає нікого не егоїста, цинік, бо так називають людей з їхніми думками, працівник і ледар в один час, бо думає, що людина працює для ліни й лінується для того, щоб працювати»* (Ю. Яновський).

Речень-повідомлень про мислення як властивість суб'єкта у мові порівняно небагато. Це, очевидно, пояснюється тим, що здатність мислити як суттєва характеристика людини у мові майже не фіксується. В основному це відбувається, коли речення передає інформацію про появу цієї властивості у дитини.

У мові фіксуються також моменти, коли виникає необхідність підкреслити наявність у суб'єкта властивості мислення, наприклад: *«Живе, реально живе, працює, думає, терпить і бореться, паде й тріумфує тільки одиниця»* (І. Франко).

«Неактуальний» зміст мають і речення, що подають інтелектуальну характеристику суб'єкта. Названа характеристика являє собою результат розумової праці, цілеспрямованого розвитку розумових здібностей. Вона означає те, що певним чином відрізняє людину, становлячи його індивідуальну якість. В основі денотативної структури цих речень лежить усвідомлення людиною того чи іншого явища, поняття та ін. Отже, інтелектуальна характеристика — явище, обмежене у просторі і співвіднесене з певною сферою об'єктивного світу. Ця сфера відображена у структурі речень у вигляді об'єкта усвідомлення. Напр.: *«Я розумію французьку й італійську мову, але коли наш гід почав розповідати по-англійському, я повила очима по всіх присутніх»* (Ю. Яновський); *«Диригент блискуче інтерпретував не лише українські народні пісні, але й складні твори М. В. Лисенка»* (з журн.); *«Господар умів розпізнавати людей з першого погляду»* (з журн.).

Якщо інтелектуальна характеристика становить собою розуміння чужої мови, то сфера розуміння (або об'єкт усвідомлення) часто буває виражена адвербіальними лексемами типу *по-арабському*, наприклад: *«В Чурук-Су ніхто не знає ніякої іншої мови, крім своєї, хіба Насан, що метикує по-арабському, та Ахмет, що трохи кумекає по-китайському»* (О. Досвітній).

«Позачасові» речення, що представляють екзистенцію як результат, будуються за моделлю типу *«Х думає, що У»*. Напр.: *«Ніколи перше не думає, що світ такий гарний»* (М. Коцюбинський).

Значенню подібних моделей автори колективної монографії «Семантические типы предикатов» дають таке тлумачення: «Ці речення говорять за те, що колись було здійснено акт усвідомлення, формування судження і т. д., але при цьому акцентують увагу на обереженні самого результату, а не на факті формування суджен-

ня»². Речення з екзистенціально-результативним значенням мають пропозиціональну модель. Частіше пропозиція становить розгорнуту структуру і формується у складнопідрядну конструкцію, рідше — згорнуту. Саме вже предикативне дієслово з екзистенціально-результативним значенням створює відношення між суб'єктом, об'єктом розумового сприймання та змістом цього об'єкта. Реальний об'єкт і його суб'єктивне сприймання є «учасниками» однієї ситуації, що і створює пропозицію. Згортання пропозиції в аналогічних структурах відбувається таким чином: вважати, що $X \in Y \rightarrow$ вважати XU -ом. Пор.: «Участь у збірнику наших краіщих молодших письменників я вважаю дуже і дуже бажаною» (М. Коцюбинський) \leftarrow Я вважаю, що участь наших краіщих молодших письменників у збірнику дуже і дуже бажана.

Пропозиція у таких конструкціях містить у собі значення оцінки того явища, яке сприймається. Напр.: «Командири й товариші вважали Уралова людиною впертою, вольовою» (О. Гончар); «Вважаю неможливим, щоб автор поетичного перекладу ... цілком забув про себе» (М. Рильський). Сема оцінки має формальне вираження в іменній частині присудка.

Специфіка екзистенціально-результативних конструкцій, як уже зазначалось, полягає в тому, що вони являють собою водночас і наявність, і результат. Цим обумовлене таке явище, як паралельне вживання видових форм деяких дієслів у реченнях даної підгрупи (визнавати — визнати, схвалювати — схвалити). У значенні таких речень результативність переважає над екзистенціальністю, і за своїми часовими характеристиками вони належать до актуальних. Їх зміст — переконання суб'єкта у своїх висновках, оцінках і под. Напр.: «Столяр Яків схвалив думку хлопця. Але порадив не тримати в темниці» (ІО. Яновський).

Екзистенціальні речення з ментальними дієсловами означають наявність чи відсутність у суб'єкта певної інформації, уявлень і под. Якщо екзистенціально-результативні речення представляють володіння знаннями, інформацією як результат певних розумових зусиль, то екзистенціальні конструкції стверджують незалежну від волевиявлень суб'єкта появу у нього знань про щось, інформації та ін. Суб'єкт у таких конструкціях пасивний. Основний зміст моделі речень цієї семантичної підгрупи такий: « X -у відомо (невідомо) щось (про щось)». Напр.: «Присутні знали, що Санига одержав орден у фінську війну, знали про нього й те, з якого року він у комсомолі, а з якого — кандидат партії» (О. Гончар); «Але Турський у відпустці. Директор виклопотав йому путієку до моря. За що саме — знають усі працівники» (О. Немирович); «Підемо пішки. Панна Юля чудесно знає дорогу» (М. Коцюбинський).

До групи «характеризуючих» конструкцій із значенням сприймання належать такі речення, які передають інформацію про суб'єктивне розуміння того чи іншого явища як про одну з характеристик інтелектуального світу людини. Семантична структура речень такого типу — «сприймати щось певним чином». Такий зміст детермінує облігаторне значення несубстанціальних компонентів, вири-

жених у реченні обставинами способу дії. Суб'єкт у реченнях «сприймання» може кваліфікуватися як активний діяч у тому розумінні, що сприйняття як точка зору вироблена самою людиною на основі його знань, уявлень, раціональних і психо-емоціональних настанов. Напр.: «Петро Олексійович сприймав себе аналітично й був чужий всіляким комплексам» (В. Коротич); «Він про те не знав, бо звик сприймати речі з боку їхньої практичної доцільності» (Ю. Мушкетик); «Під кулею він розумів не шматок свинцю, а смерть» (М. Стельмах).

Численну групу представляють у мові «характеризуючі» конструкції із значенням відношення суб'єкта до об'єкта. Характер відношення конкретизується семантикою дієслова. Ментальні дієслова цієї підгрупи мають значення порівняння, ідеалізації, перебільшення, наприклад: «В Юлиному характері була риса — перебільшувати в стократ свої помилки чи невдачі» (О. Донченко); «Поняття миру поет ототожнює з поняттям комунізму» (М. Рильський); «Вмирали звільна старці, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її одверто» (І. Франко).

У реченнях, що передають відношення між суб'єктом і процесом, способом його мислення, облігаторні позиції займають адвербіальні компоненти, які певним чином характеризують цей процес, спосіб: «Нові люди мислять по-новому, мислять державними масштабами» (М. Рильський); «Мій друг думає образами й фарбами» (Ю. Яновський).

Головний зміст такого відношення — у констатації факту, а не у ствердженні його логічної необхідності. Об'єктна позиція у структурі таких речень зумовлена обов'язковою валентністю дієслова, а не інформативною метою висловлення.

Описані речення дають підстави твердити, що типові явища об'єктивної дійсності відповідають типовим логічним і лінгвістичним моделям.

Дослідження речення у діалектичному ключі «ситуація — висловлення» розвиває теорію зв'язку логічного і формального. Кожне конкретне речення має свою структурну схему. Отже, і структурних схем не існує поза конкретними реченнями: Будь-яке речення містить у собі думку про якусь подію, ситуацію. Структура ситуації, увійшовши у межі її сигніфікативного представлення, децю видозмінюється: логічна структура ситуації створює психологічну структуру думки. Структура сигніфікативного образу ситуації, пройшовши певні етапи, модифікується, у свою чергу, у логіко-лінгвістичну структуру висловлення. Отже, речення доцільно розглядати як систему з відношеннями при вивченні його семантико-синтаксичної структури.

¹ Кондаков Н. И. Введение в логику. М., 1976. С. 322. ² Семантические типы предикатов / Под ред. О. Н. Селиверстовой. М., 1982. С. 136.

Надійшла до редколегії 25.02.90

Речь идет о денотативных различиях, семантических особенностях и структурных характеристиках предложений, в основе которых лежат «неактуальные» ситуации мышления.

ЗАГАЛЬНОМОВНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ І ГАЗЕТНИЙ КОНТЕКСТ

Йдеться про використання загальномовних фразеологізмів у традиційній формі і значенні в газетному тексті. Розглядаються прийоми введення фразеологізмів, що використовуються без зміни структури і семантики, у газетний контекст.

Важливість і необхідність вивчення проблеми функціонування загальномовних фразеологізмів у мові газети обумовлена, з одного боку, активністю використання, з другого — високою частотністю вживання їх у газетному тексті. Сказане ілюструють такі статистичні дані. На шпальтах українських республіканських газет за 1985—1989 рр. * зафіксовано більше 30 тисяч випадків використання загальномовних фразеологізмів. У середньому на один номер газети припадає від одного до 60 фразеовживань.

Загальномовні фразеологізми у газетному тексті використовуються як у традиційній формі і значенні, так і з певними структурно-граматичними або структурно-семантичними видозмінами. Якщо трансформація (структурно-семантичні видозміни) фразеологізмів у мові газети була предметом вивчення в українському та російському мовознавстві¹, то вживання їх у традиційній формі і значенні потребують окремого дослідження, оскільки детально не описувалися.

Фразеологізми, що використовуються у газеті без видозмін структури і семантики, не мають ніяких додаткових експресивно-стилістичних відтінків, крім тих, які органічно властиві їм. Такі фразеологізми зберігають структуру, семантику і стилістичні властивості, що характерні їм у загальномовному використанні. Частина має мінімальну експресивну забарвленість: *від малого до великого* 'абсолютно всі': «Весь колгосп — від малого до великого — вийшов на війну з пириєм на колгоспних ланах» (МУ); *ні з чим* 'не добившись ніякого результату': «[Емоції] завадили учасникам зборів визначити своє місце у вирішенні колективних справ. Здавалося знову розійдуться *ні з чим*» (МУ). Інша група фразеологізмів, що використовуються у традиційній формі і значенні, надзвичайно експресивна і яскрава: *рильце в пушку* 'хто-небудь причетний до поганого вчинку, дії': «Як правило, свою жертву бандити вибирають з таким прицілом, щоб сам потерпілий у міліцію не звертався. Тобто тих, у кого, як кажуть, *рильце в пушку*» (РГ); *носити дулю в кишені* 'бути готовим відомстити, зробити пакість кому-небудь': «І товариш розповів мені історію, в якій перемога людської мудрості вивершувала непрості стосунки людей різного

* Опрацьовано більше чотирьох тисяч номерів газет «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Молодь України», «Радянська освіта», «Культура і життя», «Спортивна газета», «Літературна Україна», «Патріот Батьківщини». Далі при посиланні скорочені назви газет подаються в дужках, відповідно: РУ, РГ, СВ, МУ, РО, КЖ, СГ, ЛУ, ПБ.

віку, різного світовідчуження та наділених однією дорогоцінною рисою — не носити дулю в кишені впродовж усього життя» (МУ); *кішки на душі шкребуть* 'кому-небудь сумно, тужно, неспокійно, тривожно': «І все ж для мене гірше, якщо людина мовчить тоді, коли в неї *кішки на душі шкребуть*» (МУ).

Виступаючи в своїй основній підсилювально-гіперболізуючій функції (вираження вищого ступеня інтенсивності дії або вищого ступеня прояву ознаки), такі фразеологізми сприяють підвищенню емоційності тексту: *братися за живіт* 'дуже сміятися': «Бригадира село знало як невинного веселуна, від його розиграшів *бралися за живіт*» (МУ); *вимотувати всі жили* 'мучити, дратувати кого-небудь': «Так, вона і підневільна, і примусова, і під'яремна, ця праця Іванова та його бригади, *вимотує всі жили*» (ЛУ); *як з хреста знята* 'знесилена': «*Як з хреста знята* переступила дівчина поріг сестриної хати» (СВ).

При введенні фразеологізмів у газетний контекст автори використовують різноманітні прийоми. Один з них — нанизування фразеологічних синонімів. Як слушно зауважує М. А. Байкіна, «вжиті в одному контексті фразеологічні синоніми не просто повторюють одне і те ж значення, але й, акцентуючи на ньому увагу читача, підсилюють його. Одночасно із зростанням інтенсивності смислового змісту фразеологізму відбувається і підсилення його експресивного звучання»². Напр.: *до останнього подиху* 'аж до загибелі' і *до останньої краплі крові* 'жертвуючи всім, не жаліючи життя (боротися, битися і т. п.)': «Було в мене два сини, два Михасики, а от тепер нема. Тому *до останнього подиху, до останньої краплі крові* буду бити фашистів, щоб тисячі таких же Михасиків не знали, що таке війна» (МУ); *підставляти підніжку* 'робити каверзи' і *ставити палиці в колеса* 'навмисне заважати в якій-небудь справі, у здійсненні чого-небудь': «Не все у нього вийшло у перші місяці, та й як могло вийти, коли сили гальмування в особі керівників обласного об'єднання без кінця *підставляли підніжку, ставили палиці в колеса* новому підприємному механізмові, який Сергій налагоджував» (МУ).

В одному контексті можуть стикатися не лише фразеологічні, а й лексико-фразеологічні синоніми, що веде до створення у тексті наростаючої інтенсивності названої ознаки до максимальної, вищої межі її прояву: *на пальцях* 'приблизно', *на око* 'приблизно' і *приблизно*: «Чим, як не слабким професіоналізмом, пояснити факти, коли той чи інший викладач, лаборант або майстер проводять заняття без глибокої підготовки, пояснюючи учням *на пальцях, на око, приблизно*» (РУ); *поруч і рукою подати* 'зовсім близько': «І зовсім *поруч, рукою подати*, вулиця Кривоноса, будинок під № 49» (РГ).

Фразеологізм може вступати у синонімічні відношення і з вільним словосполученням: *сидіти без роботи і скласти руки* 'нічого не робити, ледарювати': «А я, знаєте, не можу *сидіти без роботи, скласти руки*» (МУ); *до останнього патрона і до останньої краплі крові* 'до самої смерті, до кінця життя': «Понівечена зброя, багато патронних гільз навкруг загиблого і німі, але переконливі

свідки незрушної стійкості оборонців міста, боротьби їх до останнього патрона, до останньої краплі крові» (МУ).

У газетному тексті використовуються фразеологічні антоніми, які дозволяють більш яскраво і наочно, шляхом протиставлення або зіставлення описати яке-небудь явище: *в очі* 'відкрито, у присутності кого-небудь або безпосередньо звертаючись до кого-небудь (говорити про нього що-небудь, сміятися над ним і т. п.)' і *поза очі* 'заочно, у відсутності кого-небудь (говорити про нього що-небудь, сміятися над ним і т. п.)': «І не було ще жодного разу, щоб Гелене хоч *в очі*, хоч *поза очі* посоромила тих, хто дав їй путівку в життя...» (МУ); *не зводити очей* 'уважно слідкувати, спостерігати за ким-небудь або за чим-небудь' і *відводити очі* 'відвертати увагу з метою обману': «Він [Лендзела] з'явився у селищі після того, як вдруге відбув покарання. Звичайно, з таких людей дільничі інспектори *не зводять очей*, але тут... *очі відвели*» (МУ); *як на долоні* 'дуже чітко, виразно (бачити)' і *за сімома печатками* 'старанно схований, недоступний': «Закони госпрозрахунку, стимулюючи об'єднання митців всередині театру, водночас відокремлюють колективи один від одного. І якщо творчі здобутки — *як на долоні*, то економічні — *за сімома печатками*» (КЖ). З цією ж метою в одному контексті можуть використовуватися і лексико-фразеологічні антоніми: *поруч* і *за тридев'ять земель* 'дуже далеко (знаходиться і т. п.)': «Всього-навсього варто тренерам «Сокола» й «Локомотива», котрі зовсім *поруч*, а не *за тридев'ять земель*, заглянути, як кажуть, на вогник, запросити на цікавий турнір [молоду зміну]» (СГ).

Фразеологізми можуть вступати в антонімічні зв'язки і з вільними словосполученнями: *за так* 'безплатно, задарма (робити що-небудь)' і *за великі гроші*: «Довідка так довідка, але ж дають її не на базарі, а зовсім на другій вулиці і не *за так*, а *за великі гроші*» (СВ); *давати дозвіл* і *давати задній хід* 'відступати від раніше сказаного і т. п.': «Спочатку виконком *дав дозвіл* на теплиці, потім — *задній хід*» (РУ).

Найпоширенішим прийомом створення стилістичного ефекту є реалізація поряд із значенням фразеологізму омонімічного йому вільного сполучення слів. Це явище іменується у науковій літературі подвійною актуалізацією. «Таке вживання фразеологічних зрощень, — підкреслює Г. О. Винокур, — дає можливість ніби подвійного їх сприймання, тобто одночасно і в значенні, що складає ціле, і в індивідуальному значенні кожної складової частини. Воно веде далі до того, що поет одержує можливість підшукувати потрібні йому сполучення слів ніби не рахуючись з можливістю їх злиття в нерозкладне зрощення, а звертаючи увагу тільки на значення кожного окремого слова»³. В одному випадку лексичне і фразеологічне значення актуалізується одночасно: *заохлити зброю* і *заохлити зброю* 'вибути із боротьби, змагання і т. п.': «Українські фехтувальники перший бар'єр подолали добре: п'ятеро із семи потрапили до наступного туру. На другому етапі *заохлили зброю* В. Колодін, О. Хмельницький та А. Могильник, але то були не безславні поразки» (СГ); *брати голими руками* і *брати голими руками*

‘заволодіти без особливих зусиль’: «Під час такого розбійницького бенкету зграя окунів зовсім забуває про обережність, і тоді їх можна брати, як кажуть, *голими руками*. Їх не лякають ні блешні, які падають поруч, ні помаху вудлиць, навіть човен, що врізається в середину зграї» (СГ).

Часом актуалізується лексичне і фразеологічне значення одного із компонентів фразеологізму: «І якщо це питання [про відокремлення] буде винесене на загальні збори, то, беручи до уваги їхню кількість, може перемогти і такий підхід. От тільки *перемога* ця буде *Пірровою*, бо це призведе до повної некерованості з боку державної організації величезного загону фізкультурних і спортивних працівників» (СГ); «Недоені, голодні корови стояли по череву в гною. Лише двох-трьох совісних колгоспниць знайшов голова на фермі і разом з ними почав чистити *«авгієві стайні»* мало не в центрі села» (МУ). Слова *перемога* і *стайні* виступають і в прямому значенні, і як компоненти фразеологізмів *Піррова перемога* ‘сумнівна перевага’, *авгієві стайні* ‘дуже засмічене або захаращене місце, переважно приміщення’. Актуалізований компонент фразеологізму може вступати в зв’язки зі словами вільного вжитку і виступати разом з ними в ролі однорідних членів речення: «А є райони-пасинки, до яких за півтора року в жодного з «комітетчиків» *не дійшли ні руки, ні ноги...*» (СГ); «Ідея [розширення бюрократичного апарату] почала було здійснюватися: створили, *курям і світу на сміх*, *овочеве міністерство*» (РУ). У складі фразеологізмів *не доходять руки* ‘немає часу, можливості займатися чим-небудь, зробити щонебудь’, *курям на сміх* ‘надто безглуздо’ актуалізуються компоненти *руки, курям* і вступають у зв’язки зі словами вільного вжитку *ноги, світу*.

У газеті часто використовується прийом, коли значення фразеологізму й омонімічного вільного сполучення слів поєднуються в одному виразі, але сприйняття їх неодночасне. Ефект досягається використанням слідом за фразеологізмом або перед ним слова омонімічного одному із його компонентів: «Йшов якомсь, малий, до родичів у Китайгород. Зустріаю дідуса. Сердитий такий чомусь. Ти чого, питає, шибенику, не в школі? Хочеш *волам хвосту крутити*? А я ж — ні, щоб змовчати! — І бовкнув: на мій вік *волів* вистачить. Ото, мабуть, наврочив собі. Волів, вважайте, вже ніде немає, а на мій вік...» (СВ). Значення фразеологізму *волам хвосту крутити* ‘виконувати примітивну [часто грязну] низькооплачувану роботу» й омонімічного сполучення слів *волам хвосту крутити* поєднуються в одному виразі, але сприйняття останніх досягається шляхом повторення слова *волів*.

Неодночасна актуалізація характерна не тільки для фразеологізму в цілому, а й для окремих його компонентів: «Роботи попереду — *непочатий край*. Хоча б одним оком отой *край* побачити!» (СГ); «За місяць цех випускає понад 100 тисяч штук товарів народного споживання. Для торгівлі це чимало, а для комбінату, який щоденно орудує десятками й сотнями тонн металевих виробів, — *крапля в морі*. *Крапля*, яка губиться в загальному обсязі вироб-

ництва» (МУ). На прикладах видно, що актуалізація компонентів *край, крапля* фразеологізмів *непочатий край* 'дуже багато', *крапля в морі* 'дуже мала кількість у порівнянні з чим-небудь' досягається шляхом їх повторення. Іноді, актуалізуючи компонент фразеологізму, автор створює цікавий каламбур. Так відбувається з фразеологізмом *на совість* 'добросовісно, добре (робити що-небудь)' у наступному контексті: «За те, що зробив *на совість*, — так говорив Перфілов своїм замовникам. «*За совість*» брав, а роботи виконував *безсовісно*» (РГ).

Нерідко в газеті вживається буквально використання сполучень слів, які поза контекстом усвідомлюються як фразеологізми. Проте «образно-переносне значення фразеологізму настільки міцно закріплене в свідомості мовця, — пише Н. А. Кирсанова, — що у випадку омонімічного збігу фразеологізму із вільним словосполученням потрібна особлива організація контексту, що знімає смислову двоплановість, з метою уникнення каламбурного розуміння омонімічного словосполучення»⁴ Так, у тексті «На кормі три товариші, троє друзів — один довгий, два... Там, де Смирнову *море по коліна*, Коломійцю і Фарафощину — з *головою*. Ця різниця в зрості ніяк не впливає на їхні стосунки» (СВ) сполучення *море по коліна*, з *головою* лише тому не сприймаються каламбурно, що попередній текст готує буквально розуміння слова *море*. Або інший приклад: «Виробництво кожної кіловат-години — це сто з гаком грамів *шлаку і золи*, з яких частина буквально *вилітає в трубу*, а та частина, що залишилася, надходить до сховища...» (ЛУ). Словосполучення *на вагу золота* омонімічне фразеологізму *на вагу золота* 'значущий, надзвичайно цінний' в такому контексті: «Цей дивовижний камінь [бурштин] відомий людям давно. У стародавньому світі він був *на вагу золота*, за середньовіччя — *на вагу срібла*. Тепер це порівняно *недорогий* самоцвіт...» (РУ). Автор вдався до оголення структури фразеологізму. Реставрувати первісне значення і зняти смислову двоплановість допомагають словосполучення *на вагу срібла*, *порівняно недорогий*.

Частина фразеологізмів у мові полісемічна. Так, фразеологізм *не за горами* має два значення: 'неподалік, дуже близько (знаходитися, бути і т. п.)'; 'скоро, у найближчому майбутньому (наступить, відбудеться і т. п.)'. У контексті «Квитками тебе не забезпечують, гроші можуть не видати. Тому один молодий чоловік, назвемо його умовно Петром, в якого було весілля *не за горами*, а *на сусідній вулиці і за кілька днів*, у відрядження до міста, назвемо його умовно Білорічинськ, їхати *не бажав*» (МУ) обидва ці значення реалізуються одночасно. Цьому сприяють вільні словосполучення *на сусідній вулиці і за кілька днів*.

Майстерно введені в контекст фразеологізми *робити погоду* 'мати вирішальний вплив на що-небудь' і *чекати з моря погоди* 'розраховувати, надіятися на що-небудь, залишаючись пасивним': «Треба щоб хтось їх [думки з приводу орендного підряду] вивчав, аналізував, виробляв з усіх пропозицій оптимальний варіант. Одне слово, орендний підряд *робить погоду*. І ми не можемо *чекати*

її, як кажуть, з моря» (РУ). Автор оживляє сприйняття тексту за допомогою каламбуру, побудованого на компоненті *погода*, котрий включають у свій склад обидва фразеологізми.

Таким чином, із сказаного вище можна зробити такі висновки:

Загальномовні фразеологізми у газетному контексті використовуються як у традиційній формі і значенні, так і з певними структурно-граматичними або структурно-семантичними видозмінами.

Фразеологізми, що використовуються у мові газети без модифікації структури і семантики, не мають ніяких додаткових експресивно-стилістичних відтінків, крім тих, які органічно властиві їм.

Частина фразеологізмів, що використовуються у традиційній формі і значенні, має мінімальну експресивну забарвленість (*підводити риску, від малого до великого, ні з чим та ін.*), інша — надзвичайно експресивна і яскрава (*рильце в пушку, носити дулю в кишені, кішки на душі-шкребути та ін.*).

Фразеологізми, вступаючи у синонімічні зв'язки між собою, зі словами вільного вжитку, вільними словосполученнями, не просто повторюють одне і те ж значення, а й підсилюють його експресивне звучання, ведуть до створення у тексті наростаючої інтенсивності названої ознаки до максимальної, вищої межі її прояву.

Фразеологізми, вступаючи в антонімічні зв'язки між собою, зі словами вільного вжитку, вільними словосполученнями, дозволяють більш яскраво і наочно шляхом протиставлення або зіставлення описати яке-небудь явище.

Стилістичні функції фразеологізмів, що використовуються у традиційній формі і значенні, визначаються не тільки властивостями, що характерні їм у загальномовному вжитку, а й специфікою їх введення в текст: актуалізація (одночасна або неодночасна) значення фразеологізму й омонімічного вільного сполучення слів; актуалізація (одночасна або неодночасна) значення одного з компонентів фразеологізму і омонімічного слова вільного вжитку; використання сполучень слів, котрі поза контекстом сприймаються як фразеологізми.

¹ Мамалига А. І. До питання про структурно-семантичні зміни фразеологізмів у мові газети // Укр. мовознавство. 1971. № 1. С. 72—79; Сербенська О. А. Трансформація фразеологічних одиниць у мові газети // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. журналістики. 1978. Вип. 10. С. 72—77; Шевченко Л. Ю. Трансформація фразеологічних одиниць у газетному тексті // Особливості мови і стилю засобів масової інформації. К., 1983. С. 70—79; Кохтев Н. Н. Стилистическое использование фразеологических средств в языке газеты // Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды: Печать, радио, телевидение, документальное кино. М., 1980. С. 35—51; Харлицкий М. С. Контаминация фразеологических единиц в газетном контексте // Актуальные вопросы русской филологии. М., 1976. С. 44—54. ² Бакина М. А. Общеязыковая фразеология как выразительное средство современной поэзии // Некрасова Е. А., Бакина М. А. Языковые процессы в современной русской поэзии. М., 1982. С. 204. ³ Винокур Г. О. Маяковский — новатор языка. М., 1943. С. 103—104. ⁴ Қирсанова Н. А. Роль контекста в выявлении значения и реализации структуры фразеологизма // Вопросы стилистики. Саратов, 1977. С. 33.

Речь идет об использовании общеязыковых фразеологизмов в традиционной форме и значении в газетном тексте. Рассматриваются приемы введения фразеологизмов, используемых без изменения структуры и семантики, в газетный контекст.

Л. І. ШЕВЧЕНКО, канд. філол. наук, О. М. ЯРОШЕВИЧ
асп., Київ. ун-

КОЛІР В ІДЮСТИЛІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Дослідження зосереджено навколо проблеми лінгвістичної інтерпретації кольору в ідіюстилі Т. Г. Шевченка. Зіставляються мовні та живописні форми кольорових символів митця, їх еволюція, вплив Т. Г. Шевченка на розвиток української літературної мови.

Сучасне мовознавство все частіше привертає увагу дослідників тієї чи іншої мови до образного, а відтак й естетичного значення слова. А це передбачає синтез власне лінгвістичної проблематики з питаннями теорії поезики та естетики. Тому й не дивно, що багато стилістів звертаються як до невичерпного джерела краси, мелодики, гармонійного поєднання форми і змісту, естетики й етикету, народної моралі, символів національної самобутності, що й становить соціальний субстрат індивідуального мовлення, — до мови Тараса Шевченка, а водночас і мови українського народу.

Мова — це візитна картка народу. Вона виражає здатність національного роду зобразити в мовних конструктах філософію і динаміку свого буття — і саме це є глибинним чинником мовного розвитку, а відтак вже й добору мовних виразових засобів, що стають символами національної самосвідомості.

Мовознавство ще не з'ясувало глибини семантики мовного світу Т. Г. Шевченка в його предметності, ідеях та ідеалах — світу, який, вербалізуючись мовою, постав перед народом філософією національного буття і одночасно стимулював розвиток його мовного мислення.

Тому вивчення джерел творчості Т. Г. Шевченка, компонентів його образного мислення, втілення мовними засобами естетичних символів, образів мають для кожного дослідника творчості поета першорядне значення.

Мистецький поліфонізм Т. Г. Шевченка виявляється у багатомірності інтелектуального і поетичного обриса слова, але одночасно і у відтвореній за єдиними естетичними принципами з поезикою малярської спадщини.

Художник-академік, геніальний національний поет Т. Г. Шевченко залишив поетичну спадщину, що налічує понад 240 творів. Його мистецький набуток становить близько 1200 робіт (олійних картин, акварелей, сепій, офортів, малюнків)¹.

Пошуки єдиних естетичних критеріїв образного зображення світу, вербалізованих творчою особистістю у різних видах мистецтва, — перспективна ідіюстилістична проблематика. Для пізнання процесів динаміки інтелектуального й образного розвитку української мови,

заглиблення у світ психолого-естетичних принципів творчості Т. Г. Шевченка і реалізації їх у структурах мовлення має особливе значення живописне слово, що зумовлено місцем поета і художника в історії українського народу як основоположника нової літературної мови. «Мистецтво є безпосереднє споглядання істини або мислення в образах», — писав В. Белінський². Образами мислив і жив Т. Г. Шевченко.

Образ — це загальнопсихологічна і естетична категорія, результат відображення об'єктивного світу в творчій свідомості людини. Представлений як форма абстрактного мислення, чуттєвої реакції на оточуючий світ, образ одночасно є і символом хвилини, почуття, предмета, явища, і найвищим, сублімованим згустком ряду подій, явищ, станів, в тому числі й національної самосвідомості.

Шевченків образ світу можна розуміти як національну форму відображення реалій життя. В ньому рельєфно відбилися не тільки елементи українського фольклору, народної пісні, національного буття, а і всі ті цінності людської цивілізації, які сприймав у той час український народ.

Тарас Шевченко за основною професією був маляром. Живопис — це його засіб до існування, головна форма суспільної презентації, а поезія стала покликанням серця, душі.

«Дивне, одначе, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис — моя майбутня професія, мій насущний хліб. І замість того, щоб вивчити її глибокі таїнства, та ще під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюлов, я складав вірші, за які мені ніхто ні копійки не заплатив і які, нарешті, не дивлячись на всемогутню нелюдську заборону, я все ж потихеньку пишу. І навіть подумую інколи про друк... цих плаксивих, тощих дітей своїх. Справді, дивне це невтїшене покликання»³.

Цікавим є звернення саме до особи Шевченка-художника, спроба проникнути у психологію творчості його живописних образів, символи яких значною мірою знайшли своє втілення і в його поетичних творах. Це і зумовлює виділення у статті проблеми кольорового образу, що є, на нашу думку, головним компонентом естетичного світобачення Т. Г. Шевченка.

Живопис поєднує в собі виразові можливості малюнка і кольору. У поєднанні кольорів виражається індивідуальна манера художника, саме колір є «головним виразним засобом живопису в усіх його різновидах»⁴.

Безсумнівно, що для будь-якого живописця велике значення має кольорове втілення образів на його полотнах. Колір є не лише засобом відтворення зорового сприйняття дійсності, але й засобом художнього, психологічно переосмисленого буття.

Сприймаючи явища навколишнього світу через звук і ритм (музику), кольорові образи і зображення (живопис), гармонію, витонченість і грацію форми (скульптуру), ми відчуваємо справжню естетичну насолоду. Але якщо розглянути поезію під кутом зору естетичної цінності слова, то в ній ми побачимо синтез всього, що вбирають в себе окремі види мистецтва. Слово є і звуком, і мелодією,

і образом, і нерозривним зв'язком форми і змісту. Слово викликає в нашій уяві поняття про самий предмет чи явище, їх властивості, здатність перебувати у тих чи інших зв'язках з іншими предметами чи явищами тощо.

Зорове сприйняття кольору збуджує нашу уяву, викликає естетичні емоції, допомагає глибше зрозуміти зображене в концепції світобачення самого автора. Але якщо колір, переданий засобами мови, впливає з художнього контексту у нерозривному зв'язку з ним, то в людській психіці виникає набагато більше естетичних переживань, філософських узагальнень, асоціативних екстраполяцій. Художник схоллює якийсь один момент життя і зображує його на картині. Завдяки нашій фантазії та уяві ми можемо лише здогадуватись, що було чи буде з тим чи іншим персонажем до започаткування його образу на полотні.

У поетичному ж творі колористичний (і взагалі будь-який) образ перебуває у дії, подається у русі, може змінюватися і перевтілюватися, про що ми дізнаємося безпосередньо з контексту. Риси і характер образу можуть еволюціонуватися, і вже сам колір з його барвами й відтінками викликає у нашій уяві складні асоціативні перегуки.

Колір є одним з основних засобів естетики і не лише в образотворчому мистецтві, а й у поезії.

Поезія Т. Г. Шевченка розвивалася у напрямі від романтико-фольклорної символіки до реалістичної конкретизації образу, і ця загальна тенденція зумовила еволюцію всієї образної системи поета.

Ми розглянемо питання образу (образності) не у широкому розумінні цього поняття, як особливостей образної свідомості Шевченка в цілому, та й неможливо це зробити в межах одного повідомлення, а у вузькому значенні — тільки як словесний образ-троп.

Естетична, ідейно-творча еволюція поета знаходила свій вияв і матеріалізацію в еволюції його образності. Розвиток образного мислення Т. Г. Шевченка можна спостерігати, аналізуючи окремі ліричні твори різних періодів творчості, а особливо ті, де змальовані картини природи. Окрему увагу привертають поезії, в яких синтезувалися елементи українського фольклору з «образом світу» самого автора, а також колористичні образи в поезіях і тематично, сюжетно і колористично адекватні їм малярські роботи Т. Г. Шевченка (пейзажі).

Еволюція образного мислення Шевченка чи не найвиразніше позначилася на еволюції його тропіки. У ранній творчості поета домінують тропи фольклорного походження — символи, метафори, порівняння, епітети, безпосередньо взяті з народних пісень або створені за фольклорними взірцями.

Найхарактернішим у ранніх поезіях Т. Г. Шевченка є постійний народнопоетичний епітет: «Можна сказати, що весь перший період творчості Шевченка (до заслання) стоїть саме під знаком постійного народного епітета»⁵.

В основному епітети Шевченкових поезій представлені як прикметникові означальні форми. Художній текст презентує насамперед зображальні якості означення та осмислює його як епітет, указуючи не тільки на колір, а ще й на його символіку та звуковий лад поезії!

Особливе місце серед таких епітетів у Т. Г. Шевченка посідають епітети на означення кольору: *море синє; хмари, брови чорні; очі карі; личко, тіло, руки білі; дівчина, козак чорноброви; калина червона; гай, діброва, дуб зелені; орел, голуб сизокрил* та ін.

Велике емоційне навантаження мають зменшено-пестливі форми *біленький, синесеньке, зелененький* тощо.

З часом Шевченко ширше вживав власні оригінальні епітети, розширювалася їхня семантика: *небо невмите, заспані хвилі* та багато інших. Поет наполегливо працював над добором епітетів, як і інших образних засобів, замінюючи окремі з них яскравішими, виразнішими, точнішими.

Шевченко-художник був насамперед не колористом, а гравером. Можливо тому й поезії його (як і малярська спадщина) не вражають барвистістю. Цікаво, що за теорією кольоросприймання, на сітківці ока людини є три типи колбочкових клітин, які різною мірою чутливі до червоного, зеленого та синього кольорів. При комбінаціях цих основних кольорів виникає незліченна кількість відтінків⁶. Свідомість Шевченка-художника була найбільш чутливою саме до трьох основних кольорів (див. олійні картини «Катерина», «Селянська родина», «На пасіці», «Циганка ворожить українській дівчині»). Та сама тенденція відбилася і в його поетичних творах, хоча система мовних образних засобів на означення кольору тут більш розгалужена і різноманітна:

...І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи;
Та тут не такі —
Руді, руді, аж червоні,
А там голубі,
Зелені; мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами...

«А. О. Козачковському»

Феномен такого світосприймання і творення естетичного образу Т. Г. Шевченком ще належить проаналізувати. Природність, органічна гармонія буття, фізіології людини і її світобачення виявляються у такому разі в закономірностях естетики, фольклору, який і формує домінують зображальних символів Т. Г. Шевченка.

Улюбленими кольорами в поезіях Шевченка були: білий, зелений, червоний, чорний, синій, сірий. Так, наприклад, з епітетом *білий* вживається 26 іменників; з епітетом *зелений* — 24; з *червоним* — 25; з *чорним* — 22; з епітетами *синій* і *сірий* — по дев'ять іменників⁷.

Чимало іменників вжиті з різними епітетами на означення кольорових понять. Напр.: небо — *блакитне, голубе, синє, сіре*; місяць — *блідий, білолиций, червоний, ясний*; поле — *жовте, зелене, чисте, червоне, чорне*; око — *голубе, зелене, каре, чорне, ясне*; море — *криваве, бєненне, синє, синесеньке, червоне*; хмара — *біла, рожева, синя, чорна* тощо.

Еволюція епітетів Шевченка на означення кольору виявилася у розширенні меж використання їх відтінків, що вносили в контекст різне смислове і емоційне забарвлення (*синя хвиля — сині руки — мати синів — «Утоплена»*); використанні епітетів з різними іменниками, які майже не зустрічаються в народній творчості (*червоне вино, червона гадюка, червоне поле, рожева хмаронька* тощо); створенні оригінальних епітетних сполук (*небо невмите, заспані хвилі, п'яний очерет*) тощо.

Іноді прикметники на означення кольору, що мають епітетні якості, переходять у розряд іменників (так звані субстантивовані прикметники).

Еволюція кольорової метафори Шевченка сприяла становленню його ідіостилю, розширенню форм авторського зображення, нюансуванню думки і образу.

З народнопоетичною символікою пов'язані як самі принципи метафоризації (уособлення, антропоморфізація, символізація), так і безпосередньо зміст та форма метафор:

...Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові, ще понесеш, друже!
Черволив ти синів, та не напоїв...
«Гайдамаки»

Рельєфно малює поет природу, залучаючи у текст дієслова та їх безособові форми на означення кольору і віддаючи їм головну синтаксичну роль у реченні-присудку (тип дієслівних метафор):

Довго, довго, кров'ю степами
Текла — *червоніла*,
Текла, текла та й висохла,
Степи *зеленіють*,
Діди лежать, а над ними
Могили *синіють*...
«Гайдамаки»

Так підкреслюється образність головної дії у реченні, важливість її сприйняття через колір:

Сонце заходить, гори *чорніють*,
Пташечка гихне, поле німіє...
...*Чорніє* поле, і гай, і гори,
На *синє* небо виходить зоря...
«П. П.» — «Сонце заходить»

У поезіях Шевченка домінують конструкції *біліє місяць, могила чорніє, трава зеленіє, могили синіють, хмара червоніє, ліс чор-*

нів, або червонів тощо. Як бачимо, найчастіше поет звертався саме до основних трьох кольорів і вводив їх послідовно у метафоричні сполучення.

Т. Г. Шевченко був гравером, а, як відомо, в основі графічного мистецтва лежать лінія, контраст чорного і білого. Крім контурної лінії в графіці використовуються штрих і пляма, які також контрастують з білою (рідше кольоровою чи чорною) поверхнею паперу — основним матеріалом графіки. Багато малюнків, ескізів Т. Г. Шевченко виконував чорним олівцем на білому або ж тонованому папері. Тому й не дивно, що чорно-біла гама кольорів, контрасти світла й тіні домінують в поетичних творах Т. Г. Шевченка. Образне мислення гравера відбилосся на словесних образах у всіх поезіях митця.

Чорно-біла гама кольорів переважає в поезіях збірки «Три літа», а офорти «Живописної України», що в деякій мірі відтворюють образи поем «Кавказ», «Сон» та інших, побудовані на контрасті чорно-білого плетива дрібних штрихів.

Спостерігаємо чорно-білі контрасти і в російських поемах. Вони характеризують граничні психологічні переживання, допомагають глибше зрозуміти емоційний стан героїв, розкривають їх настрій:

Внуши, навеи на кладный ум
Хоть мало светлых, чистых дум;
Хоть на единое мгновение
Темницу сердца озари
И мрак строптивых помышлений
И разгони, и усмири.
...И тучка тихо растопилась
На небе светлом. Взор унылый
Он опустил на темный лес...
Надежды он не схоронил,
Воспринял дух, как голубь горный,
И мрак сердечный, мрак юдовый,
Небесным светом озарил...

«Тризна»

Протиставлення іменників *мрак* — *свет*, словосполучень іменників з прикметниками на означення кольору *небе светлом* — *темный лес*, прислівників *темно* — *светло*, метафоричного вислову *темница сердца* — словосполученню *светлых, чистых дум* дозволяють зробити висновок про особливості психології образотворення Т. Г. Шевченка, тонке розуміння і переосмислення митцем контрастного бачення реалій буття.

Зіставлення чорного та білого кольорів, світла й тіні в поезіях Т. Г. Шевченка яскраво допомагають і в пейзажах уловити настрій природи, її вплив на людину у часі:

Заступила чорна хмара
Та білу хмару,
Виступили з-за Лиману
З турками татари.

«Заступила
чорна хмара»

І смеркає, і світає,
День божий минає...

«І мертвим, і живим...»

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею...

«Сон» — «Гори мої високії»

Глибоко символічний образ людського лиха у поемі «Марина» переданий у яскравому протиставленні «чорної змії» білому «снігу»:

...Давися, чорная змія
По снігу лізе...

«Марина»

Деколи Т. Г. Шевченко чорно-білу гаму подає у гіперболізованих, підкреслено тавтологічних словосполученнях типу *чорніше чорної землі, забіліла зима біла, білили сніги білі* тощо. Світлі тони при цьому, як і у народній естетиці, символізують прекрасне і чесне життя, веселий настрій природи, людей, щасливе майбутнє; темні — навпаки: людське горе, несправедливість, тяжку працю, марні надії. Семантико-структурне наголошення важливості кольорового епітета через підсилення звучання кольорового образу вказує на глибокий зміст висловленого, причому темні відтінки зустрічаються частіше:

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати...

«І виріс я на чужині»

У поетичній творчості Т. Г. Шевченко залишається художником-максималістом. І тому чорно-біла кольорова гама домінує у нього майже у всіх поезіях, хоча зустрічаємо образи не лише суто білі або чорні, а й їх відтінки: сірий, темний, блідий, ясний, світлий тощо.

Кольорове вирішення малярських робіт Т. Г. Шевченка тісно пов'язане з колористичними образами у його поезіях. Цей зв'язок проходить через усю його творчість як поета і художника.

Трьома великими хистами володів Т. Г. Шевченко: хистом художника, хистом поета і хистом співака, і, виявляючи гармонію души, представив світові цілісне естетичне бачення буття у різних видах творчості.

Український фольклор став духовною предтечею, естетичним вразком для всієї творчості митця. І Кобзарем — народним співцем — Шевченка називають недаремно. Мова його поезій, їх мелодія, ритм безпосередньо нагадують українську пісню (навіть його пое-

вії російською мовою — «Слепая», «Тризна» та інші — написані на українську тематику з використанням елементів поезики народних пісень).

Тонкий естетичний смак, високий духовний зміст творів поета і художника — в еволюції його образного мислення. Т. Г. Шевченко став не лише основоположником нової української літературної мови, реалізму в українській літературі, а й новатором-реалістом в образотворчому мистецтві.

Мовознавчій Шевченкіані упродовж років заважала констатація мовних явищ, а не аналіз їх функцій, розуміння образної структури Шевченкової мови лише як поетичної традиції, з одного боку, а з другого — вульгарна матеріалізація естетичних принципів творчості, що не випускали поета з полону лише одних революційних ідей.

Т. Г. Шевченко як творча особистість в національній культурі, філософії, мові й естетиці ще не досліджений, зокрема у символах кольорів, що втілюють душі поетів, мовотворчість його ще не висвітлено в аспекті народної моралі, естетики й етикету.

Напрямки вивчення Шевченкової мови можуть бути представлені і як пізнання його образного мислення в діалектичній проекції на мистецькі види творчості, з акцентом насамперед на кольорову символіку, що допоможе глибше проникнути у творчу лабораторію митця, у психологію його творчості:

¹ Шевченківський словник: У 2 т. К., 1978. ² Белинский В. Г. Идея искусства // Собр. соч.: В 3 т. М., 1948. Т. 2. С. 67. ³ Тарас Шевченко про мистецтво. К., 1984. С. 153. ⁴ Естетичне виховання: Довідник. К., 1988. С. 131. ⁵ Рильський М. Т. Поетика Шевченка. К., 1961. С. 17. ⁶ Український радянський енциклопедичний словник: У 3 т. К., 1987. ⁷ Ващенко В. С. Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка: Словник-показчик. Дніпропетровськ, 1982.

Надійшла до редколегії 25.05.90

Исследование сосредоточено вокруг проблемы лингвостилистической интерпретации цвета в идиостиле Т. Г. Шевченко. Сопоставляются языковые и живописные формы цветовых символов художника, их эволюция, влияние Т. Г. Шевченко на развитие украинского литературного языка.

ЗМІСТ

Шевченко Л. І. Діалектика наукового пошуку і проблеми інтелектуалізації української літературної мови 3

Фонетика

Українець Л. Ф. Дистрибутивна активність шумних приголосних у двокомпонентних сполуках 6

Лексика, фразеологія, лексикографія

Козирева З. Г. До характеристики лексико-семантичної групи «каша» 14
Коропченко І. В. Семантичні процеси у технічній термінології 23
Русанівська М. В. До питання еквівалентності лексичних одиниць у споріднених мовах (на матеріалі чеської та української мови) 27
Чернецький В. К. Спостереження над вживанням назви буки у непрямому значенні та похідних від них 31
Шевченко Л. Ю. Ситуативні синоніми у фразеології 37
Миросова Г. М. Гносеологічні можливості мови в об'єктивному відображенні дійсності 44

Словотвір і морфологія

Грициук В. В. Структура словотвірних значень відприкметникових утворень у сучасній українській мові 51
Степаненко М. І. Прикметниково-прислівникові словосполучення в українській мові (синтаксичний і семантичний аналіз) 59

Історія мови і діалектологія

Бучко Д. Г. Принципи номінації в топонімії України 66
Гайас Б. К. М. І. Костомаров і Д. Ф. Запара (До характеристики процесу становлення нової української літературної мови) 73
Горобець В. Й. З історії процесуального діловодства та нотаріату на Україні 80

Стилістика

Богдан С. К. Особливості автокоментуючих засобів у мовознавчих працях А. Ю. Кримського 69
Вокальчук Г. М. Оказіональна номінація осіб в українській радянській поезії 20—30-х років 95
Данилюк Н. О. Народнопісенні засоби «дитячих» поезій Лесі Українки 104
Іванова Т. В. Символіка світлотіні у творчості Ліни Костенко 111
Костриба В. В. «Позачасові» явища та їх репрезентація у реченнях з ментальними дієсловами 116
Прайді Ю. Ф. Загальномовні фразеологізми і газетний контекст 121
Шевченко Л. І., Ярошевич О. М. Колір в ідіостилі Т. Г. Шевченка 127

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Шевченко Л. И.</i> Диалектика научного поиска и проблемы интеллектуализации украинского литературного языка	3
--	---

Фонетика

<i>Украинец Л. Ф.</i> Дистрибутивная активность шумных согласных в двухкомпонентных сочетаниях	6
--	---

Лексика, фразеология, лексикография

<i>Козырева З. Г.</i> К характеристике лексико-семантической группы «каша»	14
<i>Коропенко И. В.</i> Семантические процессы в технической терминологии	23
<i>Русановская М. В.</i> К вопросу эквивалентности лексических единиц в родственных языках (на материале чешского и украинского языков)	27
<i>Чернецкий В. К.</i> Наблюдения над употреблением названий букв в косвенном значении и производных от них	31
<i>Шевченко Л. Ю.</i> Ситуативные синонимы в фразеологии	37
<i>Миროнова Г. Н.</i> Гносеологические возможности языка в объективном изображении действительности	44

Словообразование и морфология

<i>Гришук В. В.</i> Структура словообразовательных значений отприлагательных образований в современном украинском языке	51
<i>Степаненко Н. И.</i> Прилагательно-наречные образования в украинском языке (синтаксический и семантический анализ)	59

История языка и диалектология

<i>Бучко Д. Г.</i> Принципы номинации в топонимии Украины	66
<i>Галас Б. К. Н. И.</i> Костомаров и Д. Ф. Запара (К характеристике процесса становления нового украинского литературного языка)	73
<i>Горобец В. И.</i> Из истории процессуального деловодства и нотариата Украины	80

Стилистика

<i>Богдан С. К.</i> Особенности автокомментирующих средств в языковедческих трудах А. Ю. Крымского	89
<i>Вокальчук Г. М.</i> Окказиональная номинация личностей в украинской советской поэзии 20—30-х годов	95
<i>Данилюк Н. А.</i> Народнопесенные средства «детских» поэзий Леси Украинки	104
<i>Иванова Т. В.</i> Символика светотени в творчестве Лины Костенко	111
<i>Кострыба В. В.</i> «Вневременные» явления и их репрезентация в предложениях с ментальными глаголами	116
<i>Прайд Ю. Ф.</i> Общеязыковые фразеологизмы и газетный контекст	121
<i>Шевченко Л. И., Ярошевич А. М.</i> Цвет в идиостиле Т. Г. Шевченко	127

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции
государственный университет им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Республиканский межведомственный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 18

Киев, издательство «Льбидь»
при Киевском государственном университете

Адрес редакционной коллегии:
252017 Киев, бульвар Т. Шевченко, 14,
Киевский университет, филологический факультет

Киевская книжная типография научной книги,
252004 Киев, Репина, 4

На украинском языке

Зав. редакцією *М. Л. Скирга*
Редактор *Л. Л. Шербатенко*
Художній редактор *О. Г. Григаір*
Технічний редактор *С. Г. Рубльов*
Коректори *М. Г. Єхлакова, Л. Ф. Іванова*

ИБ № 14436

Здано до набору 09.04.91. Підп. до друку 05.07.91. Формат 60×90/10. Папір друк. № 2. Літ. гаря. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,5. Ум. фарб. видб. н. ум. Обл.-вид. арк. 9,6. Тираж 600 пр. Вид. № 3071. Зам. № 1—1383. Ціна 2 коп. 90 к.

Видавництво «Льбидь» при Київському державному університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 202067 Київ, Довбишова, 4 в Київській книжковій друкарні наукової книги, 252004 Київ, Репина 4, Зам. 1-897,